พระกนฺตสีโล หลวงปู่เสาร์

วัดเลียบ อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี

พระภูริทตฺโต หลวงปู่มั่น

วัดป่าสุทธาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร

อนุสรณ์พิพิธภัณฑ์ฉันทกรานุสรณ์ วัดป่าอัมพโรปัญญาวนาราม ในพระสังฆราชูปถัมภ์
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อมฺพรมหาเถร)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
๙๙๙ หมู่ ๙ บ้านหนองกลางดอน ตำบลคลองกิ่ว อำเภอบ้านบึง จังหวัดชลบุรี

ชีวประวัติและพระธรรมเทศนา

พระกนฺตสีโล หลวงปู่เสาร์

วัดเลียบ อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี

พระภูริทตฺโต หลวงปู่มั่น

วัดป่าสุทธาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร

อนุสรณ์พิพิธภัณฑ์ฉันทกรานุสรณ์

วัดป่าอัมพโรปัญญาวนาราม ในพระสังฆราชูปถัมภ์

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อมฺพรมหาเถร) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ชีวประวัติและพระธรรมเทศนา

พระกนฺตสีโล หลวงปู่เสาร์ ◆ พระภูริทตฺโต หลวงปู่มั่น

เลขมาตรฐานหนังสือ : ๙๗๘-๖๑๖-๔๔๐-๐๕๕-๙

พิมพ์ครั้งที่ ๑ : มิถุนายน ๒๕๖๐

จำนวนพิมพ์ : ๑๐,๐๐๐ เล่ม

จัดพิมพ์โดย : วัดป่าดานวิเวก ตำบลศรีชมภู อำเภอโซ่พิสัย จังหวัดบึงกาฬ

สงวนลิขสิทธิ์ : ห้ามคัดลอก ตัดตอน เปลี่ยนแปลง แก้ไข ปรับปรุง
ข้อความใดๆ ทั้งสิ้น หรือนำไปพิมพ์จำหน่าย
หากท่านใดประสงค์จะพิมพ์เพื่อให้เป็นธรรมทาน
โปรดติดต่อขออนุญาตจากทางวัดป่าดานวิเวก
ตำบลศรีชมภู อำเภอโซ่พิสัย จังหวัดบึงกาฬ โทร. ๐๘๙-๑๗๒-๔๔๒๘

พิมพ์ที่ : บริษัท ศิลป์สยามบรรจุภัณฑ์และการพิมพ์ จำกัด
๖๑ ถนนเลียบคลองภาษีเจริญฝั่งเหนือ ซ.เพชรเกษม ๖๙
แขวงหนองแขม เขตหนองแขม กรุงเทพมหานคร
โทรศัพท์ ๐-๒๔๔๔-๓๓๕๑-๙ โทรสาร ๐-๒๔๔๔-๐๐๗๘
E-mail: silpasiamprinting@hotmail.com www.silpasiam.com

คำปรารภ

เรื่องการจัดทำหนังสือมรดกธรรมยอดโอวาทคำสอนของสมณะนักปราชญ์วิสุทธิเทวา (พระป่า) จัดทำขึ้น ๓๔ องค์ สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ระหว่างปี พุทธศักราช ๒๔๖๐-๒๕๕๔ โอวาทธรรมยอดแห่งคำสอนของวิสุทธิบุคคล ท่านแสดงบริสุทธิ์สมบูรณ์ไม่ว่ายุคใดสมัยใด นำผู้สนใจพยายามตั้งใจปฏิบัติตาม ย่อมก้าวล่วงทุกข์ไปได้สมความปรารถนา คณะปสาทะศรัทธาเห็นควรจัดทำขึ้นสงวนรักษาไว้ เพื่อกุลบุตรสุดท้ายภายหลังที่ พิพิธภัณฑ์ฉันทกรานุสรณ์ วัดป่าอัมพโรปัญญาวนาราม บ้านหนองกลางดอน ตำบลคลองกิ่ว อำเภอบ้านบึง จังหวัดชลบุรี ผู้สนใจกรุณาเข้าไปศึกษาได้ตามโอกาส เวลาพอดี

ผู้ฉลาดยึดหลักนักปราชญ์เป็นแบบฉบับพาดำเนินปกครองรักษาตน

คณะปสาทะศรัทธา

ห้ามพิมพ์เพื่อจำหน่าย สงวนลิขสิทธิ์

สารบัญ

พระกนฺตสีโล หลวงปู่เสาร์

ชีวประวัติและพระธรรมเทศนา พระกนฺตสีโล หลวงปู่เสาร์ ๑

- ชาติกำเนิดและชีวิตปฐมวัย ๓
- ชีวิตสมณะ การแสวงหาธรรมและปฏิปทา ๔
- วิธีการอบรมสั่งสอน ๗
- โอวาทธรรม ๑๑
- ปัจฉิมบท ๑๓

พระภูริทตฺโต หลวงปู่มั่น

ชีวประวัติและพระธรรมเทศนา พระภูริทตฺโต หลวงปู่มั่น ๑๕

- ชีวประวัติ พระภูริทตฺโต หลวงปู่มั่น ๑๗
- พระธรรมเทศนา เรื่องทาน ศีล ภาวนา ๒๐
- ขันธะวิมุติสะมังคีธรรมะ (ลายมือ) ๒๕
- ขันธะวิมุติสะมังคีธรรมะ (ตัวพิมพ์) ๓๘
- มุตโตทัย ๔๕
- พระธรรมเทศนา บันทึกโดยพระภิกษุทองคำ ญาโณภาโส กับพระภิกษุวัน อุตฺตโม ๖๖
- ธรรมบรรยาย ๘๘
- คติธรรมคำสอน ๑๓๕
- พระธรรมเทศนาของท่านพระอาจารย์มั่น จารึกโดยพระธรรมวิสุทธิมงคล ๑๓๗

ชีวประวัติและพระธรรมเทศนา

พระกนฺตสีโล หลวงปู่เสาร์

พระกนฺตสีโล หลวงปู่เสาร์

วัดเลียบ อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี

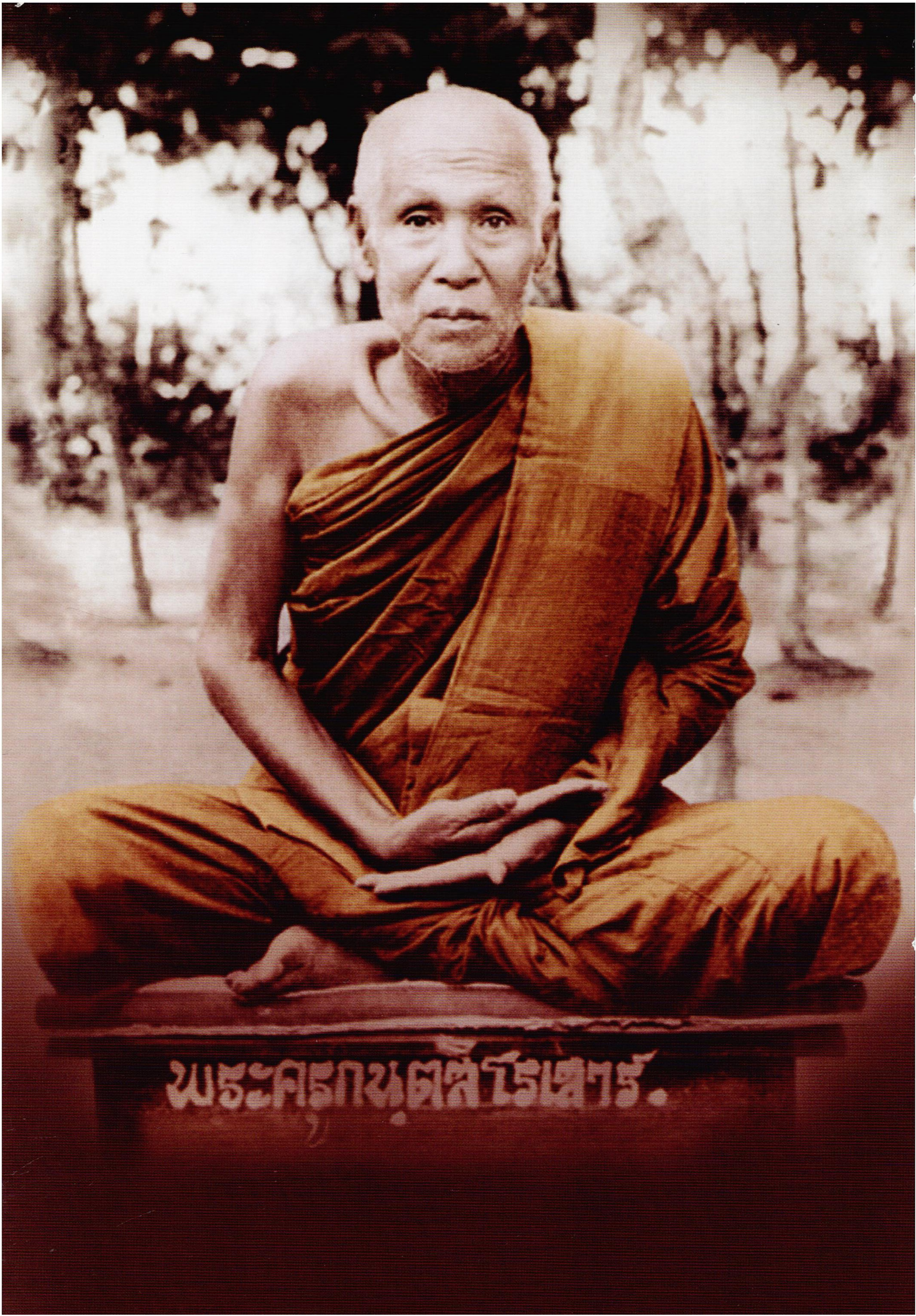
พระครูกนฺตศีโรเฉาร์.

ชีวประวัติ

พระกนฺตสีโล หลวงปู่เสาร์

ชาติกำเนิดและชีวิตปฐมวัย

หลวงปู่เสาร์ กนฺตสีโล เกิดเมื่อวันที่ ๒ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๐๔ ปีระกา* ณ บ้านข่าโคม ตำบลหนองขอน (ปัจจุบันคือตำบลปะอาว) อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี ท่านเข้าพำนัก ณ วัดใต้ อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี ตั้งแต่อายุ ๑๒ ปี จวบจนกระทั่งอายุ ๑๕ ปี จึงได้บรรพชาเป็นสามเณร บวชเรียนอักษรธรรม อักษรขอม อักษรไทยน้อย และหนังสือไทย ตามประเพณีนิยม สมัยเป็นสามเณรใหญ่ ครูบาอาจารย์รักและไว้เนื้อเชื่อใจมาก ไปไหนจะต้องเอาท่านไปด้วยเสมอเพื่อคอยปฏิบัติรับใช้ กิจทุกอย่างของครูบาอาจารย์นั้นท่านรับหน้าที่หมดโดยไม่เห็นแก่ความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าลำบากยากเข็ญใดๆ ทั้งสิ้น เป็นต้นว่าการรับบาตร ท่านจะรับภาระรูปเดียวหมด ทั้งหิ้วบาตรและทั้งสะพายบาตรรอบกายเลยทีเดียว

---

* (จากหนังสือที่ระลึกในงานฌาปนกิจศพพระอาจารย์เสาร์ กนฺตสีโล
โดยสมเด็จพระมหาวีรวงศ์ (ติสฺโส อ้วน))

ชีวิตสมณะ การแสวงหาธรรมและปฏิปทา

เมื่อสามเณรเสาร์มีอายุครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ จึงอุปสมบทเป็นพระภิกษุอยู่จำพรรษาที่วัดใต้ถึง ๑๐ พรรษา เป็นครูอาจารย์อบรมสั่งสอนหมู่คณะได้ ชาวบ้านจึงเรียกท่านว่า **"ญาคูเสาร์"** สมัยนั้นคณะธรรมยุตที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศสยามเริ่มมีที่จังหวัดอุบลราชธานีเป็นแห่งแรกได้ไม่กี่สิบปี **ญาท่านม้าว เทวธมฺมี** เจ้าอาวาสรูปแรกของวัดศรีทอง (ปัจจุบันคือวัดศรีอุบลรัตนาราม) ปรากฏชื่อเสียงว่าเป็นพระคณะธรรมยุต ปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ ปฏิบัติตรง ต่อพระธรรมวินัย และไปเล่าเรียนมาจากวัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อข้อสัมมาปฏิบัติจริง มิได้เล่าเรียนเพื่อลาภยศแต่อย่างใด ญาคูเสาร์ไปฟังธรรมจากญาท่านม้าว เทวธมฺมี แล้วเกิดความเลื่อมใสได้ขอมอบตัวเป็นศิษย์ จนกระทั่งตัดสินใจพร้อมด้วยพระเณรทั้งหมดในวัดใต้ประกอบพิธีอุปสมบทใหม่ในคณะธรรมยุตที่วัดศรีทอง โดยมีพระครูทา โชติปาโลเป็นพระอุปัชฌาย์ (เจ้าอาวาสวัดศรีทองรูปที่ ๒ ภายหลังเป็นพระครูสีทันดรคณาจารย์เจ้าคณะใหญ่แห่งสีทันดร แขวงจำปาศักดิ์) พระครูสีทา ชยเสโน เป็นพระกรรมวาจาจารย์ และนับแต่นั้นเป็นต้นมา วัดใต้จึงกลายเป็นวัดธรรมยุต ฆ้องกลองสำหรับตีในงานประเพณีทำบุญอึกทึกครึกโครมของสมัยนั้นซึ่งมีอยู่ประจำวัดของญาคูเสาร์ท่านก็สละทิ้งหมด พวกที่เขาไม่ชอบเขาก็โกรธ พวกที่ชอบเขาบอกว่า **"ของเหล่านั้นไม่จำเป็น เป็นสงฆ์ขอให้ปฏิบัติถูกต้องตามพระธรรมวินัยก็แล้วกัน"**

หลวงปู่เสาร์ท่านเป็นผู้สันโดษ ชอบความสงบ ไม่ระคนด้วยหมู่คณะ ถ้าที่ไหนมีความวุ่นวายจุ้นจ้านแล้วละก้อ ท่านจะปลีกตัวหนีห่างไปเอง ท่านชอบออกแสวงหาที่วิเวกตามป่าบ้าง ตามโคนไม้บ้าง ตามถ้ำบ้าง ตามภูเขาบ้าง ทั้งในประเทศไทยทางภาคอีสานเกือบทุกจังหวัด และไปถึงประเทศลาวอีกด้วย การเที่ยวจาริกปลีกวิเวกหรือเที่ยวเผยแผ่สัจธรรม แม้บางครั้งบางคราวจะไปเป็นหมู่คณะมากด้วยกัน แต่ก็เงียบสงบเหมือนไม่มีพระเลย กาลต่อมาท่านได้เป็นสมภารวัดเลียบ คณะสงฆ์จึงเห็นควรยกย่องให้ท่านเป็นพระครูวิเวกพุทธกิจ

หลวงปู่เสาร์ กันตสีลเถร ตามที่ท่านหลวงปู่หลุยบันทึกไว้นั้น เรื่องการทำความเพียรเป็นเลิศ ดำเนินตามทางสายกลางอย่างสม่ำเสมอไม่ยิ่งไม่หย่อน พิจารณาถึงขั้นภูมิธรรมละเอียดมาก ยกจิตขึ้นสู่องค์เมตตามหาคุณ เยือกเย็น สุกใส รุ่งโรจน์ สงบเสงี่ยม องอาจ สง่างาม กิริยามารยาทอ่อนน้อม สุขุม พูดน้อย มีอัธยาศัยน้อมไปทางสมถวิปัสสนา ทำใจเหมือนแผ่นดิน ใฝ่ใจในธุดงควัตร หนักแน่นในหลักพระธรรมวินัยโดยเคร่งครัด ท่านชอบจำพรรษาอยู่ตามป่าเขาลำเนาไพรและสอนผู้อื่นให้ถือปฏิบัติตาม ท่านหลวงปู่เสาร์เป็นวิสุทธิบุคคลผู้เลิศเต็มเปี่ยมด้วยพระเมตตามหาคุณต่อสัตว์โลกโดยไม่มีประมาณ ท่านมีลูกศิษย์องค์สำคัญ คือ ท่านหลวงปู่มั่นซึ่งเป็นผู้เลิศประเสริฐสุด ช่วยเป็นกำลังส่งเสริมพระพุทธศาสนาทางภาคปฏิบัติด้านจิตภาวนา ยุคแรกของสายพระธุดงคกรรมฐานคือ ท่านหลวงปู่เสาร์ กันตสีลเถร และท่านหลวงปู่มั่น ภูริทัตตเถร ผู้นำหน้าวงศ์แห่งพระป่า

หลวงตาพระมหาบัว ญาณสมฺปนฺโน ได้จดจารึกคำของหลวงปู่มั่นไว้ว่า นิสัยของท่านพระอาจารย์เสาร์เป็นไปอย่างเรียบๆ และเยือกเย็น น่าเลื่อมใสมาก ที่มีแปลกอยู่บ้างก็เวลาท่านเข้าที่นั่งสมาธิ ตัวของท่านชอบลอยขึ้นเสมอ บางครั้งตัวท่านลอยขึ้นไปจนผิดสังเกต เวลาท่านนั่งสมาธิอยู่ ท่านเองเกิดความแปลกใจในขณะนั้นว่า **"ตัวเราท่าจะลอยขึ้นจากพื้นแน่ๆ"** เลยลืมตาขึ้นดูตัวเอง ขณะนั้นจิตท่านถอนออกจากสมาธิพอดี เพราะพะวักพะวงกับเรื่องตัวลอย ท่านเลยตกลงมาก้นกระแทกกับพื้นอย่างแรง ต้องเจ็บเอวอยู่หลายวัน ความจริงตัวท่านลอยขึ้นจากพื้นจริงๆ สูงประมาณ ๑ เมตร ขณะที่ท่านลืมตาดูตัวเองนั้น จิตได้ถอนออกจากสมาธิ จึงไม่มีสติพอยับยั้งไว้บ้าง จึงทำให้ท่านตกลงสู่พื้นอย่างแรงเช่นเดียวกับสิ่งต่างๆ ตกลงจากที่สูง ในคราวต่อไปเวลาท่านนั่งสมาธิ พอรู้สึกว่าตัวท่านลอยขึ้นจากพื้น ท่านพยายามทำสติให้อยู่ในองค์ของสมาธิแล้วค่อยๆ ลืมตาขึ้นดูตัวเอง ก็ประจักษ์ว่าตัวท่านลอยขึ้นจริงๆ แต่มิได้ตกลงสู่พื้นเหมือนคราวแรก เพราะท่านมิได้ปราศจากสติ และคอยประคองใจให้อยู่ในองค์สมาธิ ท่านจึงรู้เรื่องของท่านได้ดี ท่านเป็นคนละเอียดถี่ถ้วนอยู่มาก แม้จะเห็นด้วยตาแล้วท่านยังไม่แน่ใจ ต้องเอาวัตถุชิ้นเล็กๆ ขึ้นไปเหน็บไว้บนหญ้าหลังกุฏิ

แล้วกลับมาทำสมาธิอีก พอจิตสงบและตัวเริ่มลอยขึ้นไปอีก ท่านพยายามประคองจิตให้มั่นอยู่ในสมาธิเพื่อตัวจะได้ลอยขึ้นไปจนถึงวัตถุเครื่องหมายที่ท่านนำขึ้นไปเหน็บไว้แล้วค่อยๆ เอื้อมมือจับด้วยความมีสติ แล้วนำวัตถุนั้นลงมาโดยทางสมาธิภาวนา คือพอหยิบได้วัตถุนั้นแล้วก็ค่อยๆ ถอนจิตออกจากสมาธิเพื่อกายจะได้ค่อยๆ ลงมาจนถึงพื้นอย่างปลอดภัย แต่ไม่ถึงกับให้จิตถอนออกจากสมาธิจริงๆ เมื่อได้ทดลองจนเป็นที่แน่ใจแล้ว ท่านจึงเชื่อตัวเองว่าตัวท่านลอยขึ้นได้จริงในเวลาเข้าสมาธิในบางครั้ง แต่มิได้ลอยขึ้นเสมอไป นี่เป็นจริตนิสัยแห่งจิตของท่านพระอาจารย์เสาร์รู้สึกผิดกับนิสัยของท่านพระอาจารย์มั่นอยู่มากในปฏิปทาทางใจ

จิตของท่านพระอาจารย์เสาร์เป็นไปอย่างเรียบๆ สงบเย็นโดยสม่ำเสมอนับแต่ขั้นเริ่มแรกจนถึงสุดท้ายปลายแดนแห่งปฏิปทาของท่าน ไม่ค่อยล่อแหลมต่ออันตรายและไม่ค่อยมีอุบายต่างๆ และความรู้แปลกๆ เหมือนจิตท่านพระอาจารย์มั่น

ท่านเล่าว่า ท่านพระอาจารย์เสาร์เดิมท่านปรารถนาเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า เวลาออกบำเพ็ญพอเร่งความเพียรเข้ามากๆ ใจรู้สึกประหวัดๆ ถึงความปรารถนาเดิมเพื่อความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า แสดงออกเป็นเชิงอาลัยเสียดายยังไม่อยากไปนิพพาน ท่านเห็นว่าเป็นอุปสรรคต่อความเพียรเพื่อความรู้แจ้งซึ่งพระนิพพานในชาติปัจจุบันนี้ ท่านเลยอธิษฐานของดจากความปรารถนานั้น และขอประมวลมาเพื่อความรู้แจ้งซึ่งพระนิพพานในชาตินี้ ไม่ขอเกิดมารับความทุกข์ทรมานในภพชาติต่างๆ อีกต่อไป พอท่านปล่อยวางความปรารถนาเดิมแล้ว การบำเพ็ญเพียรรู้สึกสะดวกแลเห็นผลไปโดยลำดับ ไม่มีอารมณ์เครื่องเกาะเกี่ยวเหมือนแต่ก่อน สุดท้ายท่านก็บรรลุถึงแดนแห่งความเกษมดังใจหมาย แต่การแนะนำสั่งสอนผู้อื่น ท่านไม่ค่อยมีความรู้แตกฉานกว้างขวางนัก ทั้งนี้อาจจะเป็นไปตามภูมินิสัยเดิมของท่านที่มุ่งเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าซึ่งตรัสรู้เองชอบแต่ไม่สนใจสั่งสอนใครก็ได้ อีกประการหนึ่ง ที่ท่านกลับความปรารถนาได้สำเร็จตามนั้น คงอยู่ในขั้นพอแก้ไขได้ซึ่งยังไม่สมบูรณ์เต็มภูมิแท้

ปกตินิสัยของท่านเป็นคนไม่ชอบพูด พูดน้อยที่สุด ทั้งวันไม่พูดอะไรกับใครเกิน ๒-๓ ประโยค เวลานั่งก็ทนทาน นั่งอยู่ได้เป็นเวลาหลายๆ ชั่วโมง เดินก็ทำนอง

เดียวกัน แต่ลักษณะท่าทางของท่านมีความสง่าผ่าเผยน่าเคารพเลื่อมใสมาก มองเห็นท่านแล้วเย็นตาเย็นใจไปหลายวัน ประชาชนและพระเณรเคารพเลื่อมใสท่านมาก ท่านมีลูกศิษย์มากมายเหมือนท่านพระอาจารย์มั่น

วิธีการอบรมสั่งสอน

ท่านพระอาจารย์เสาร์ปกครองพระเณรลูกวัดจำนวนเป็นร้อยได้โดยไม่มีเสียงพูดคุยกันดังๆ เลย หากพระเณรลูกวัดรูปใดประพฤติผิดวินัยสงฆ์หรือพูดคุยเสียงดังท่านจะทราบทันที แต่เป็นที่น่าแปลกอยู่อย่างหนึ่ง คือเวลาจะเอ่ยถามอะไรท่านเพื่อขอรับคำแนะนำสั่งสอนเพื่อจะนำไปปฏิบัติให้ตรงมรรคตรงผล เพียงแต่กำลังจะถามเท่านั้น เมื่อคิดจะถามท่านในเรื่องใด ท่านก็ล่วงรู้ไปหมดและก็พูดอธิบายให้ทราบก่อนที่จะตั้งคำถามทุกครั้งไป

เมื่อท่านฉันภัตตาหารเสร็จ ท่านเดินจงกรมจนถึงเวลาทำข้อวัตร ท่านจะมาตรวจดูข้อวัตร เสร็จจากข้อวัตรแล้วก็เข้าทางจงกรมทำความเพียรปฏิบัติให้ลูกศิษย์ดู คำสอนของท่านนั้นคือความเพียร ความเพียรของท่านเป็นธรรมเทศนา ท่านจะสอนให้ประกอบความเพียรตั้งแต่หัวค่ำจนกระทั่งถึงเวลา ๔ ทุ่ม พอถึง ๔ ทุ่มแล้วก็จำวัดพักผ่อนตามอัธยาศัย พอถึงตี ๓ ท่านก็เตือนให้ลุกขึ้นมาบำเพ็ญเพียร เดินจงกรม นั่งสมาธิภาวนา หรือทำวัตรสวดมนต์ก็ตามแต่ที่จะถนัด แต่หลักที่ท่านยึดเป็นหลักที่แน่นอนที่สุด ก็คือว่า ในเบื้องต้นท่านจะสอนให้ลูกศิษย์หัดนอน ๔ ทุ่ม ตื่นตี ๓ ในขณะที่ยังไม่ได้นอน หรือตื่นนอนขึ้นมาแล้วก็ทำกิจวัตรมีการสวดมนต์ไหว้พระ เดินจงกรม นั่งสมาธิภาวนา ท่านก็จะสอนให้ทำอย่างนี้ อันนี้เป็นหลักสำคัญที่ท่านจะรีบเร่งอบรมสั่งสอนและฝึกลูกศิษย์ให้ทำให้ได้ ถ้าหากยังทำไม่ได้ ท่านก็ยังไม่อบรมสั่งสอนธรรมะส่วนละเอียดขึ้นไป เพราะอันนี้เป็นการฝึกหัดดัดนิสัยให้มีระเบียบ นอนก็มีระเบียบตื่นก็มีระเบียบ การฉันก็ต้องมีระเบียบคือฉันหนเดียวเป็นวัตร ฉันในบาตรเป็นวัตรบิณฑบาตฉันเป็นวัตร อันนี้เป็นข้อวัตรที่ท่านถือเคร่งครัดนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

ข้อฉันในบาตร ฉันหนเดียว อันนี้ท่านยึดเป็นหัวใจหลักของการปฏิบัติกัมมัฏฐานเลยทีเดียว

โดยหลักการที่หลวงปู่เสาร์ได้อบรมสั่งสอนลูกศิษย์ลูกหามานั้น ยึดหลักการบริกรรมภาวนาพุทโธและอานาปานสติเป็นหลักปฏิบัติ

การบริกรรมภาวนาให้จิตอยู่ ณ จุดเดียวคือ **พุทโธ** ซึ่งพุทโธแปลว่า ผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน เป็นกิริยาของจิต เมื่อจิตมาจดจ้องอยู่ที่คำว่าพุทโธ ให้พิจารณาตามองค์ฌาน ๕ คือ การนึกถึงพุทโธเรียกว่า **วิตก** จิตอยู่กับพุทโธไม่พรากจากไปเรียกว่า **วิจาร** หลังจากนี้ปีติและความสุขก็เกิดขึ้น เมื่อปีติและความสุขเกิดขึ้น แล้วจิตของผู้ภาวนาย่อมดำเนินไปสู่ความสงบ เข้าไปสู่อุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ ลักษณะที่จิตเข้าสู่อัปปนาสมาธิ ภาวะจิตเป็นภาวะสงบนิ่ง สว่าง ไม่มีกิริยาอาการแสดงความรู้ ในขั้นนี้เรียกว่า **จิตอยู่ในสมถะ**

ถ้าจะเรียกโดยจิตก็เรียกว่า **อัปปนาจิต**
ถ้าจะเรียกโดยสมาธิก็เรียกว่า **อัปปนาสมาธิ**
ถ้าจะเรียกโดยฌานก็เรียกว่า **อัปปนาฌาน**

บางท่านนำไปเทียบกับฌานขั้นที่ ๔ จิตในขั้นนี้เรียกว่าจิตอยู่ในอัปปนาจิต อัปปนาสมาธิ อัปปนาฌาน จิตย่อมไม่มีความรู้อะไรเกิดขึ้นนอกจากมีสภาวะรู้อยู่อย่างเดียวเท่านั้น เมื่อนักปฏิบัติผู้ที่ยังไม่ได้ระดับจิต เมื่อจิตติดอยู่ในความสงบนิ่งเช่นนี้ จิตย่อมไม่ก้าวขึ้นสู่ภูมิแห่งวิปัสสนาได้

เมื่อเป็นเช่นนี้ หลวงปู่เสาร์ผู้เป็นอาจารย์สอนกรรมฐานในสายนี้ จึงได้เดินอุบายสอนให้ลูกศิษย์พิจารณากายคตาสติเรียกว่า **กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน** โดยการพิจารณา ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น น้อมจิตนึกไปในลักษณะความเป็นของปฏิกูลน่าเกลียดเป็นของโสโครก จนกระทั่งจิตมีความสงบลง จิตกลายเป็นปัญญาญาณหายสงสัย เกิดความรู้ความเห็นขึ้นมาอย่างชัดเจนแจ่มแจ้งในเรื่องของกายรู้ยิ่งเห็นจริงตามที่ได้พิจารณา เมื่อผู้ปฏิบัติได้พิจารณา ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นสิ่ง

ปฏิกูล ในที่สุดได้เห็นตามความเป็นจริงในสิ่งนั้นว่าเป็นของปฏิกูล โดยปราศจากความจำจากสัญญาใดๆ จากนั้นแล้วก็เกิดนิมิตปรากฏเห็นสิ่งเหล่านั้นว่าเป็นของปฏิกูลน่าเกลียดโสโครกจริงๆ จึงได้ชื่อว่าเป็นผู้พิจารณารู้เห็นอสุภกรรมฐาน

เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาอสุภกรรมฐานจนชำนิชำนาญจนรู้ยิ่งเห็นจริงในอสุภกรรมฐานนั้นแล้ว ในขั้นต่อไปท่านหลวงปู่เสาร์ได้แนะนำให้พิจารณาร่างกายให้เห็นเป็นธาตุ ๔ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุลม ธาตุไฟ จนกระทั่งเห็นเป็นดิน น้ำ ลม ไฟ เมื่อจิตรู้ว่าเป็นเพียงสักแต่ว่าธาตุ ๔ ดิน น้ำ ลม ไฟ จิตก็จะเกิดความรู้ขึ้นว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ไม่มี มีแต่ความประชุมพร้อมของธาตุ ๔ ดิน น้ำ ลม ไฟ เท่านั้น เมื่อเป็นเช่นนี้จิตก็ย่อมเกิดปัญญาญาณขึ้นมารู้ว่า ในตัวของเรานี้ไม่มีอะไรเป็นอนัตตาทั้งสิ้น มีแต่ธาตุ ๔ ดิน น้ำ ลม ไฟ เท่านั้น ถ้าหากภูมิจิตของผู้ปฏิบัติจะมองเห็นแต่เพียงกายทั้งหมดนี้เป็นแต่เพียงธาตุ ๔ ดิน น้ำ ลม ไฟ รู้แต่เพียงว่าธาตุ ๔ ดิน น้ำ ลม ไฟ และภูมิจิตของท่านอยู่แค่นั้น ก็มีความรู้เพียงแค่ขั้นสมถกรรมฐาน

และในขณะเดียวกันนั้น ถ้าภูมิจิตของผู้ปฏิบัติปฏิวัติความรู้ไปสู่พระไตรลักษณ์ คือ อนิจจังไม่เที่ยง ทุกขังเป็นทุกข์ อนัตตาไม่ใช่ตัวตนเราเขา ที่ไหนตามหลักธรรมชาติความจริง ถ้าหากมี**อนิจจสัญญา**ความสำคัญมั่นหมายว่าไม่เที่ยง **ทุกขสัญญา**ความสำคัญมั่นหมายว่าเป็นทุกข์ **อนัตตสัญญา**ความสำคัญมั่นหมายว่าไม่ใช่ตัวตนที่แท้จริง ภูมิจิตของผู้ปฏิบัตินั้นก็ก้าวเข้าสู่ภูมิแห่งวิปัสสนา

เมื่อผู้ปฏิบัติมาฝึกฝนอบรมจิตของตนเองให้มีความรู้ด้วยอุบายต่างๆ และมีความรู้แจ้งเห็นจริงในลักษณะของอสุภกรรมฐานโดยอุบายอย่างใดอย่างหนึ่งโดยแยบคาย จนมีความรู้แจ้งเห็นจริงในลักษณะที่ว่ากายเรานี้เป็นแต่เพียงธาตุ ๔ ดิน น้ำ ลม ไฟ มีความเห็นว่าธาตุ ๔ ก็เป็นแต่เพียงธาตุ ไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนไม่ใช่สัตว์บุคคลเราเขาด้วยอุบายดังกล่าวแล้ว ผู้ปฏิบัติยึดหลักอันนั้นภาวนาบ่อยๆ กระทำให้มากๆ พิจารณาให้มากๆ พิจารณาย้อนกลับไปกลับมา จิตจะค่อยๆ ก้าวเข้าสู่ภูมิรู้ภูมิธรรมเป็นลำดับๆ ไป หลักการปฏิบัติของท่านหลวงปู่เสาร์ก็มีดังนี้

และอีกอันหนึ่ง **อานาปานสติ**ท่านก็ยึดเป็นหลักการสอน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกรรมฐานอานาปานสติ การกำหนดพิจารณากำหนดลมหายใจนั้นจะไปแทรกอยู่ทุกกรรมฐาน จะบริกรรมภาวนาก็ดี จะพิจารณาก็ดี ในเมื่อจิตสงบลงไปปล่อยวางอารมณ์ที่พิจารณาแล้ว ส่วนใหญ่จิตจะไปรู้อยู่ที่ลมหายใจเข้าออก ในเมื่อจิตตามรู้ลมหายใจเข้าออกกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออกอยู่เป็นปกติ จิตเอาลมหายใจเป็นสิ่งรู้ สติเอาลมหายใจเป็นสิ่งระลึก ลมหายใจเข้าออกเป็นไปตามปกติของร่างกาย เมื่อสติไปจับอยู่ที่ลมหายใจ ลมหายใจก็เป็นฐานที่ตั้งของสติ ลมหายใจเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องด้วยกายสติไปกำหนดรู้อยู่ที่ลมหายใจเข้าออก จดจ่ออยู่ที่ตรงนั้น วิตกถึงลมหายใจ มีสติรู้พร้อมอยู่ ในขณะนั้นจิตก็มีวิตกวิจารอยู่กับลมหายใจ เมื่อจิตสงบลงไป ลมหายใจก็ค่อยละเอียดๆ ลงไปเรื่อยๆ จนกระทั่งในที่สุดลมหายใจก็หายขาดไป เมื่อลมหายใจหายขาดไปจากความรู้สึก ร่างกายที่ปรากฏว่ามีอยู่ก็พลอยหายไปด้วย

ถ้าหากว่าลมหายใจยังไม่หายขาดไป กายก็ยังปรากฏอยู่ เมื่อจิตตามลมหายใจเข้าไปข้างใน จิตจะไปสงบนิ่งอยู่ในท่ามกลางของกายแล้วก็แผ่รัศมีออกมารู้ทั่วทั้งร่างกาย จิตสามารถที่จะมองเห็นอวัยวะต่างๆ ภายในร่างกายได้หมดทั้งตัว เพราะลมย่อมวิ่งเข้าไปที่ส่วนต่างๆ ของร่างกาย ลมวิ่งไปถึงไหนจิตก็รู้ไปถึงนั่น ตั้งแต่หัวจรดเท้าตั้งแต่เท้าจรดหัว ตั้งแต่แขนซ้ายแขนขวา ขาขวาขาซ้าย เมื่อจิตตามลมหายใจเข้าไปแล้วจิตจะรู้ทั่วกายหมด ในขณะใดกายยังปรากฏอยู่ จิตสงบอยู่ สงบนิ่ง รู้สว่างอยู่ในกาย วิตกวิจารคือจิตรู้อยู่ภายในกาย สติก็รู้พร้อมอยู่ในกาย ในอันดับนั้นปีติและความสุขย่อมบังเกิดขึ้น เมื่อปีติและความสุขบังเกิดขึ้น จิตก็เป็นหนึ่ง นิวรณ์ ๕ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิจฉา ก็หายไป จิตกลายเป็นสมถะมีพลังพอที่จะปราบนิวรณ์ ๕ ให้สงบระงับไป ผู้ภาวนาก็จะมองเห็นผลประโยชน์ในการเจริญสมถกรรมฐาน อันนี้เป็นปฏิปทาย่อๆ ของครูบาอาจารย์ที่นำมาเล่าเพื่อจะเป็นประโยชน์แก่สหธรรมิก

โอวาทธรรม

สำหรับหลวงปู่เสาร์ ท่านเป็นคนไม่ชอบพูด ไม่ชอบเทศน์ ไม่ชอบมีความรู้แปลกๆ ต่างๆ กวนใจเหมือนท่านพระอาจารย์มั่น เวลาจำเป็นต้องเทศน์ ท่านก็เทศน์เพียงประโยคหนึ่งหรือสองประโยคเท่านั้น แล้วก็ลงธรรมาสน์ไปกุฏิโดยไม่สนใจใคร เท่าที่บรรดาลูกศิษย์จดจำกันมาได้นั้น ท่านเทศน์สอนย่อๆ สั้นๆ ใจความในคำเทศน์คำสอนเพียงเท่านี้

- อยากได้ดีให้ทำเอา อยากได้ชั่วให้ทำเอา

- ท่านสอนให้ภาวนาว่า "พุทโธ" เด้อ คำเดียวเท่านั้น
  มีคนถามท่านว่า "พุทโธ" แปลว่าจั๋งได๋ (พุทโธ แปลว่าอะไร)
  ท่านตอบเขาว่า ถามไปหาสิแตกอีหยัง ยั้งว่าให้ภาวนาพุทโธ
  (มาถามหาอะไร บอกให้ภาวนาพุทโธ)
  ขยายความคำของท่าน ให้ระลึก "พุทโธ" ภายในใจคำเดียวเท่านั้น

- ให้พากันละบาปและบำเพ็ญบุญ อย่าให้เสียชีวิตลมหายใจไปเปล่าที่ได้มีวาสนามาเกิดเป็นมนุษย์

- เราเกิดเป็นมนุษย์มีความสูงศักดิ์มาก แต่อย่านำเรื่องของสัตว์มาประพฤติมนุษย์ของเราจะต่ำลงกว่าสัตว์และจะเลวกว่าสัตว์อีกมาก เวลาตกนรกจะตกหลุมที่ร้อนกว่าสัตว์มากมาย อย่าพากันทำ

- ให้ตั้งใจให้ดี ตั้งสติให้ดี

- พิจารณาความตายให้มากๆ ไม่ว่าคน ว่าสัตว์ เกิดมาแล้วก็ต้องตาย เพราะเกิดกับตายเป็นของคู่กัน

- ท่านขึ้นไปนั่งบนธรรมาสน์ ตั้งนะโม ๓ จบเสร็จแล้ว ท่านก็ว่า **"ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค เอวังก็มีด้วยประการฉะนี้"** แล้วท่านก็ลงจากธรรมาสน์

- เอา! ฟังเทศน์ พากันตั้งใจฟังเทศน์ กายสุจริต วาจาสุจริต มโนสุจริต พากันตั้งใจรักษากายให้บริสุทธิ์ รักษาวาจาให้บริสุทธิ์ รักษาใจให้บริสุทธิ์ เอวัง

- ทำให้ดูมันยังไม่ดู ปฏิบัติให้ดูอยู่ทุกวันมันยังไม่ปฏิบัติตาม เทศน์ให้ฟังมันจะฟังหรือ? พวกเจ้า ข้อยเฮ็ดให้เบิ่งยังบ่เบิ่ง เทศน์ให้พวกหมู่เจ้าฟัง หมู่เจ้าสิฟังถา

- เขาสิเชื่อความดีที่เฮาเฮ็ดหลายกว่าความเว้าที่เฮาสอน (เขาจะเชื่อในสิ่งที่เราทำมากกว่าจะเชื่อในสิ่งที่เราพูด)

- เราเกิดมาเป็นมนุษย์ในชาตินี้ ควรรีบเร่งทุกเวลา อย่าชักช้าจะเสียการ จงตั้งใจพยายามฝึกจิตปฏิบัติดีปฏิบัติชอบให้ได้ทัน

- งานของจิตนั้นต้องถือว่าเป็นงานเร่งด่วน โดยมีความตายคืบคลานคุกคามเข้ามาอยู่ทุกขณะ ถ้าเผลอสติเพียงนิดเดียว ความตายก็มาถึงตัวทันที

- เออ กะซ่างเขาดอก เขามีปากกะให้เขาเว้าไป

- ให้ปฏิบัติทำความดี นั่งสมาธิ ปฏิบัติธรรม

- เขาพูดว่าเราดี เราก็ไม่ดีเหมือนคำเขาพูด เขาพูดว่าเราชั่ว เราก็ไม่ชั่วเหมือนคำเขาพูด ถ้าเราไม่ยึด เราไม่มี จะเอาอะไรไปดีไปชั่ว

- ดีกับชั่วมันมีอยู่ในโลกนี้ หนีจากโลกนี้ก็ไม่มีดีไม่มีชั่ว

- ดีก็รู้อยู่แล้ว ชั่วก็รู้อยู่แล้ว ทำให้ดูมันยังไม่ดู จะเอาอะไรไปสอนมันอีก ทำไมมันไม่ดู?

ปัจฉิมบท

ท่านพระอาจารย์เสาร์และท่านพระอาจารย์มั่น ทั้งสองรูปนี้เป็นผู้อุตส่าห์พยายามบุกเบิกเพิกถอนขวากหนามที่เป็นอุปสรรคต่อการดำเนินธุดงควัตร เพราะแต่ก่อนในสมัยนั้นไม่มีใครสนใจกับธุดงควัตร พระกรรมฐานประหนึ่งว่าแทบไม่มีในเมืองไทย แต่ครั้นแล้วก็มีท่านทั้งสองนี้แลได้นำคัมภีร์ที่ทรงแสดงไว้แล้วในพระไตรปิฎกออกมาประพฤติปฏิบัติให้เปิดเผยจนเป็นที่ร่ำลือ และทางชั่วก็กีดขวางเข้ามา บางครั้งถูกขับไล่ไสส่งหาว่าเป็นพระจรจัด พระขัดขวางต่อบ้านต่อเมือง ถูกขับไล่ไสส่งจากฝ่ายปกครองตามสถานที่นั้นๆ เรื่อยมา ท่านก็ไม่หวั่นไหวในการประพฤติปฏิบัติดำเนินตามข้อวัตรปฏิบัติที่มีแล้วในคัมภีร์เรื่อยมา ค่อยบุกเบิกเพิกถอนไปเรื่อยๆ การบำเพ็ญธรรมของท่านก็ปรากฏขึ้นภายในจิตใจเป็นลำดับลำดา เป็นกำลังใจที่ท่านจะอุตส่าห์พยายามเพิกถอนกิเลสตัณหาภายในจิตใจ แล้วก็เป็นไปพร้อมๆ กันกับการแนะนำสั่งสอนบรรดาลูกศิษย์ลูกหาเรื่อยมา กรรมฐานจึงค่อยเบิกกว้างออกไปๆ จนกระทั่งมาถึงสมัยปัจจุบันนี้ รู้สึกว่าไปทางไหนพระกรรมฐานเราซึ่งเป็นทางดำเนินมาดั้งเดิมก็ได้เปิดกว้างกระจายออกไปทุกแห่งทุกหนทั่วประเทศไทยของเรา ทั้งนี้ก็ขึ้นไปจากท่านทั้งสองรูปนี้แลเป็นผู้บุกเบิกในเบื้องต้น ท่านจึงได้รับความลำบากลำบนมากทีเดียว นี้เป็นพระธรรมเทศนาของหลวงตาพระมหาบัว ญาณสมฺปนฺโน ที่ได้นำมาเป็นบทสรุปเพื่อเตือนสติศิษย์รุ่นต่อๆ ไปในภายหลัง เมื่อได้ประสบกับลาภสักการะ ยศถาบรรดาศักดิ์ เสียงสรรเสริญยกย่อง และความสุขสะดวกสบายอันสาธุชนเขาถวายให้เพราะเลื่อมใสศรัทธาในคุณงามความดีที่สร้างมาด้วยความทุกข์ยากของหลวงปู่เสาร์ กนฺตสีโล ผู้เป็นพ่อแม่ครูอาจารย์ต้นวงศ์พระป่าแห่งสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

เมื่อหลวงปู่เสาร์เข้าสู่วัยชรา ได้ปรารภในท่ามกลางลูกศิษย์จำนวนมากว่าปรารถนาจะกลับไปใช้ชีวิตในบั้นปลายที่บ้านเกิดเมืองนอน จึงพูดสอนสั่งศิษย์ที่วัดโพนแก้ว (วัดอรัญญิกาวาส อำเภอเมือง จังหวัดนครพนม) มีใจความว่า **"เราได้ปฏิบัติพระศาสนาเที่ยวอบรมสั่งสอนภิกษุ สามเณร ประชาชนทั้งหลาย ให้รู้แจ้ง**

เห็นจริงในศีลธรรมมาด้วยความยากลำบากแสนเข็ญ ก็สู้อดทนมา บางบ้านเขาเอาปืนไล่ยิง บางบ้านเขาว่าเป็นอีแร้งหม่น มันเป็นเสียอย่างนี้ก็สู้ทนมาจนถึงบัดนี้ ขอให้ท่านพิจารณาดูเอา ให้รู้แจ้งเห็นจริงในธรรมของพระบรมศาสดาจารย์ แล้วใช้วิริยะความเพียรปฏิบัติอย่าท้อถอย อย่าได้ละทิ้งวัดนี้ไปเทอญ" หลังจากนั้นองค์ท่านจึงเดินทางกลับสู่จังหวัดอุบลราชธานี

เมื่อถึงกาลอันควรแก่อายุขัยแล้ว ท่านได้มรณภาพลงที่วัดอำมาตยาราม นครจำปาศักดิ์ ในอิริยาบถนั่งก้มกราบพระประธานในอุโบสถ ถึงพร้อมด้วยสติอย่างไพบูลย์ องอาจ สง่างาม ก้าวเข้าสู่แดนบรมสุขอย่างบริสุทธิ์สมบูรณ์ เมื่อวันอังคาร แรม ๓ ค่ำ เดือน ๓ ปีมะเมีย ตรงกับวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๘๕ คณะสงฆ์พร้อมด้วยชาวเมืองอุบลราชธานี คณะศรัทธาและคณะลูกศิษย์ทั้งมวลขอโอกาสกราบคารวะสรีระศพองค์ท่าน แล้วพร้อมกันอัญเชิญกลับมาจัดงานฌาปนกิจที่วัดบูรพาราม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี ระหว่างวันที่ ๑๐ - ๑๖ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๘๖ โดยมีท่านหลวงปู่มั่น ภูริทัตตเถร เป็นกำลังอย่างสำคัญ งานศพของหลวงปู่เสาร์เสร็จด้วยความสงบเรียบร้อยเป็นสิริมงคลมหามงคลของท่านผู้ที่ได้มาร่วมบำเพ็ญบุญกุศลในงานศพโดยทั่วกัน

ชีวประวัติและพระธรรมเทศนา

พระภูริทตฺโต หลวงปู่มั่น

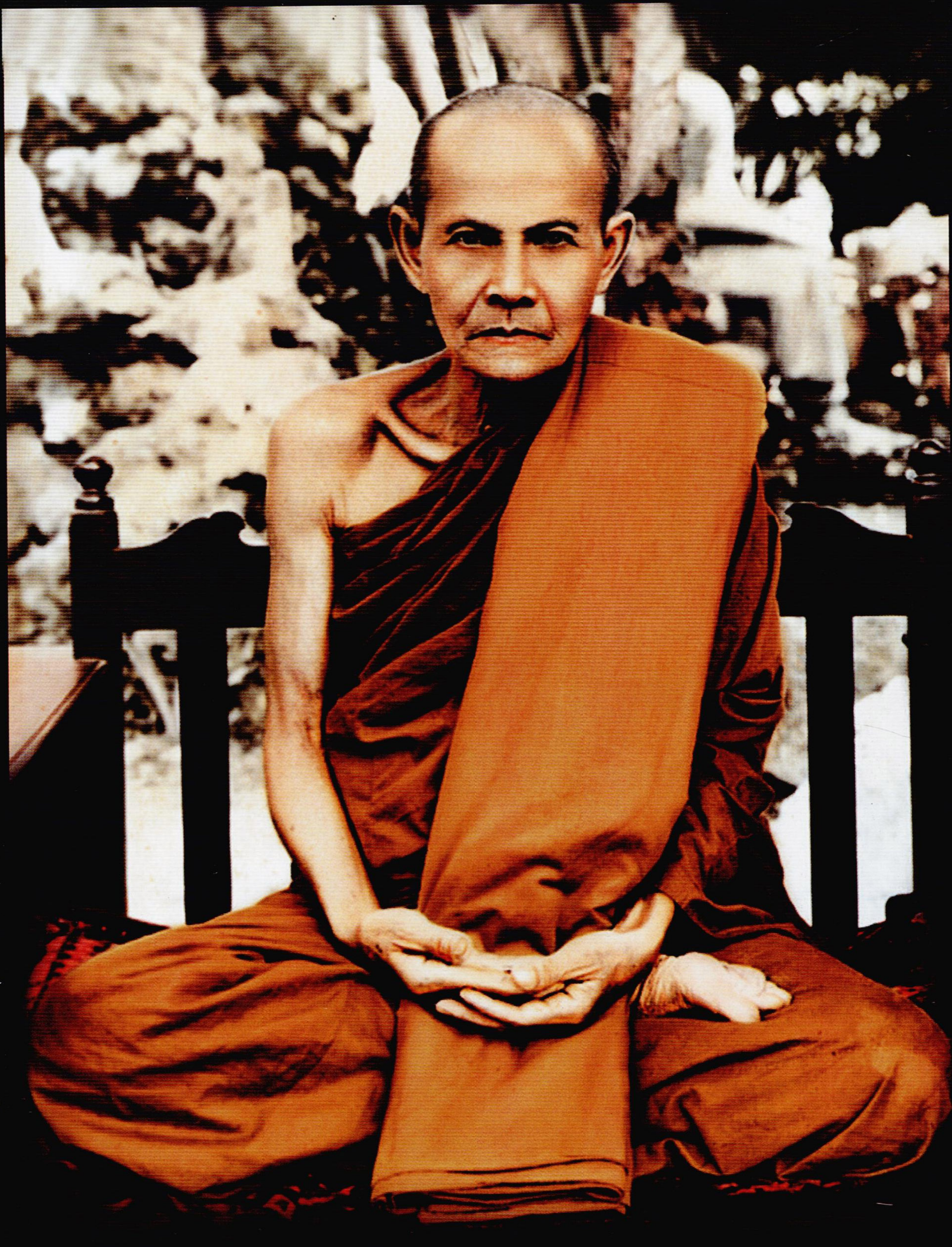

พระภูริทตฺโต หลวงปู่มั่น

วัดป่าสุทธาวาส อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร

ชีวประวัติ

พระภูริทตฺโต หลวงปู่มั่น

ตามประวัติ ท่านอุปสมบทเป็นพระ ปีพุทธศักราช ๒๔๓๖ ในสมัยนั้นป่าดงพงไพรยังอุดมสมบูรณ์ไปด้วยทรัพยากรตามธรรมชาติอย่างเต็มที่ กฎหมายบ้านเมืองยังไม่ครอบครอง ประชากรชาวไทยเรายังมีไม่มาก ประมาณ ๑๐ กว่าล้านคน การอาศัยอยู่ป่าอยู่เขาคนไม่ค่อยจะทำลายป่าไม้ ถ้ำ เงื้อมผา ฯลฯ

พระป่าสมัยท่านพระอาจารย์มั่นนั้นจึงสะดวกมากในการไปการมา หาเที่ยววิเวกตามป่าเขาลำเนาไพรเพื่อแสวงหาโมกขธรรมอย่างเต็มกำลังความสามารถของแต่ละองค์ แต่สมัยครั้งนั้นท่านได้รับความลำบากมาก สู้อดสู้ทนแทบล้มแทบตาย แล้วดำเนินตามแบบฉบับของพระพุทธเจ้าที่ทรงบำเพ็ญเพียรอย่างมุ่งมั่นไม่ท้อถอย ถือตามหลักพระธรรมวินัยที่ศาสดาทรงตรัสสอนไว้ทุกอย่างไม่น่าสงสัย

เรื่องจิตตภาวนานั้น ใครเป็นผู้อบรมแนะนำสั่งสอนในสมัยท่านพระอาจารย์มั่น กรุณาไปหาอ่านดูตามประวัติของท่านที่นักปราชญ์ท่านได้จดจารึกไว้ น่าจะหมดปัญหา หรือยิ่งพวกเราน้อมนำธรรมที่ท่านได้เมตตาอบรมแนะนำสั่งสอน ตั้งใจประพฤติปฏิบัติตามแบบฉบับของท่านให้ได้รู้ได้เห็นตามธรรมชาติความจริงอย่างท่านพระอาจารย์มั่น แล้วนั้นแลยิ่งดีเลิศดีประเสริฐที่สุด รู้เห็นตามความเป็นจริงย่อมตัดรากเหง้าเค้ามูลแห่งความสงสัยทั้งมวล

พระป่าในสมัยเริ่มต้นตามที่ได้จดจารึกชื่อของท่านไว้ข้างบนนั้น จะเรียกท่านว่าผู้มีบุญวาสนาบารมีแก่กล้าสามารถในทางบรรลุคุณธรรมอันเลิศประเสริฐสูงสุด หรือเป็นจอมปราชญ์ในดินแดนแห่งประเทศไทยเรานั้นก็คงจะไม่ผิด เพราะชื่อเสียงกิตติศัพท์เกียรติคุณของท่านกระเดื่องเลื่องลือลั่นรู้ไปทั่วถึงหมดในแดนแห่งพุทธศาสนา ทั้งประเทศไทย ประเทศลาว และประเทศพม่า

โดยเฉพาะเจ้าพระคุณพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (สิริจันโท จันทร์) องค์นี้เด่นมากทุกๆ ด้าน ไม่ว่าการศึกษาปริยัติ ด้านการสังคมสงเคราะห์เกื้อกูลอนุเคราะห์ หรือทำประโยชน์ต่อประเทศชาติเพื่อช่วยโลกช่วยสงสาร ทั้งด้านการอยู่ป่าอยู่เขาก็เด็ดแต่เป็นบางโอกาส การแสดงธรรมเทศนาก็ไพเราะ มีเชิงฉลาดหลักแหลม ทำให้ผู้ฟังซาบซึ้ง ละเอียดสุขุม สำหรับผู้เขียนเองภูมิสติปัญญามีน้อย ไม่สามารถที่จะพรรณนาพระธรรมเทศนาที่ท่านแสดงไม่มีประมาณนั้นได้ จึงขอยกเทิดทูนไว้บนที่สูงที่ควร ท่านเป็นพระที่หาได้ยากเกิดยาก ถ้าอยากทราบประวัติของท่านเจ้าพระคุณองค์นี้ กรุณาไปหาดูหนังสือประวัติของท่านได้ที่วัดบรมนิวาส กรุงเทพฯ คงจะทราบรายละเอียดได้ดี

สำหรับท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต นั้น ท่านเป็นจอมปราชญ์ชาติอาชาไนยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และเป็นผู้เลิศแห่งการอยู่ป่าอยู่เขาถ้ำเงื้อมผา จะหาใครเสมอเหมือนได้ยาก ท่านเป็นยอดนักปราชญ์ที่มีเชิงฉลาดปราดเปรื่องหลักแหลมรู้ทางด้านจิตตภาวนานี้เด่นมากเหนือความรู้ความฉลาดครอบโลกธาตุ ซึ่งเป็นความรู้ที่มหัศจรรย์มาก

บรรดาลูกศิษย์ที่เข้าไปรับการศึกษา ได้รับความรู้ซาบซึ้งอย่างถึงใจในธรรมที่ท่านได้เมตตาอบรมแนะนำสั่งสอน สุดที่จะพรรณนาพระคุณของท่านนั้นเป็นอนันตคุณลำพังกำลังสติปัญญาของผู้เขียนเองก็ไม่มีความสามารถที่จะไปอธิบายพระธรรมที่ท่านแสดงนั้นอันเป็นวิสุทธิธรรม เพราะความโง่พาให้มืดมิดปิดตา (กิเลสเรายังมี) จึงขอถวายบูชายกเทิดทูนคุณพระธรรมไว้บนที่สูงที่ควร

ท่านพระอาจารย์มั่น พระป่าผู้เป็นจอมปราชญ์ชาติอาชาไนยที่เลิศ มีบทเชิงฉลาดสมกับชื่อเสียงลือนามว่าเป็นพระสาวกอรหันต์ในดินแดนแห่งประเทศไทยเรา ถ้าอยากทราบประวัติอันงดงามที่น่าอัศจรรย์ของท่านพระอาจารย์มั่น กรุณาไปหาอ่านดูประวัติของท่านได้ที่หอสมุดแห่งชาติทุกแห่งในประเทศไทย หรือที่วัดป่าบ้านตาด จ.อุดรธานี ซึ่งนักปราชญ์ท่านได้จดจารึกไว้ไม่น่าสงสัย

ท่านพระอาจารย์มั่น ท่านได้นำคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้ามาประกาศพระศาสนาด้วยความองอาจกล้าหาญชาญฉลาดหลักแหลม ด้วยมหาสติมหาปัญญาอันแหลมคม แสดงด้วยความบริสุทธิ์สมบูรณ์เป็นวิสุทธิธรรมแท้ ใครผู้ที่ได้พบเห็นนับว่ามีบุญวาสนาบารมีที่เกิดมาไม่เสียชาติที่เป็นมนุษย์ที่ได้จดจารึกชื่อลือนามว่าจอมปราชญ์นับแต่พระพุทธเจ้าทุกๆ พระองค์ตามลำดับลำดา ถึงพระสาวกอรหัตอรหันต์แล้วไม่เคยสร้างความเดือดร้อนวุ่นวายให้แก่โลก มีแต่สร้างโลกสงสารให้ได้รับแต่ความสมหวังอบอุ่นสงบร่มเย็นใจ มั่นคงถาวรเจริญรุ่งเรืองในชีวิตนับแต่กาลไหนๆ มาตลอดกัปตลอดกัลป์

ท่านหลวงปู่มั่น เป็นสมณะนักปราชญ์ชาติอาชาไนย จะหาใครเทียมได้ยากในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อถึงกาลอันควร ท่านก็ดับขันธ์ก้าวเข้าสู่แดนบรมสุขที่วัดป่าสุทธาวาส จังหวัดสกลนคร ท่านได้พูดล่วงหน้าไว้กับบรรดาคณะลูกศิษย์ **“อย่างไรก็ไม่เลย ๘๐ ปี วันสิ้นอายุขัย”** ท่านมรณภาพเดือนพฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๔๙๒ เวลา ๐๒.๐๐ น. ๒๓ นาที ในท่ามกลางแห่งสงฆ์ ด้วยอาการสงบ องอาจสง่างาม ด้วยวิสุทธิธรรมสมนามสมณะนักปราชญ์ผู้กล้าหาญชาญฉลาดชาติอาชาไนยในแดนแห่งไตรภพ อีกไม่นานท่านทั้ง ๒ ได้ล่วงลับไป ข่าวลือเรื่องอัฐิธาตุของท่านหลวงปู่เสาร์และอัฐิธาตุของท่านหลวงปู่มั่น ได้กลายเป็นธาตุกายสิทธิ์ แก้วรัตนะอันบริสุทธิ์ผุดผ่องอย่างเลิศประเสริฐเหนือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ ในแดนแห่งไตรโลกธาตุ และน่าอัศจรรย์เกินคาดหมายของผู้มีกิเลสมืดดำกำตาครอบงำหัวใจ

ผู้เขียน เขียนตามหนังสือบูรพาจารย์ที่ท่านได้บันทึกไว้หรือได้เพิ่มเติมที่ขาดตกเป็นบางตอนให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

พระธรรมเทศนา

ทาน

ทาน คือ เครื่องแสดงน้ำใจของมนุษย์ผู้มีจิตใจสูง ผู้มีเมตตาจิตต่อเพื่อนมนุษย์และสัตว์ผู้อาภัพ ด้วยการให้การเสียสละแบ่งปันมากน้อยตามกำลังของวัตถุเครื่องสงเคราะห์ที่มีอยู่ จะเป็นวัตถุทาน ธรรมทาน หรือวิทยาทานแขนงต่างๆ ก็ตาม ที่ให้เพื่อสงเคราะห์ผู้อื่นโดยมิได้หวังค่าตอบแทนใดๆ นอกจากกุศลคือความดีที่เกิดจากทานนั้น ซึ่งจะเป็นสิ่งตอบแทนให้เจ้าของทานได้รับอยู่โดยดีเท่านั้น ตลอดอภัยทานที่ควรให้แก่กันในเวลาอีกฝ่ายหนึ่งผิดพลาดหรือล่วงเกิน คนมีทานหรือคนที่เด่นในการให้ทาน ย่อมเป็นผู้สง่าผ่าเผยและเด่นในปวงชนโดยไม่นิยมรูปร่างลักษณะผู้เช่นนี้มนุษย์และสัตว์ตลอดเทวดาที่มองไม่เห็นก็เคารพรัก จะตกทิศใดแดนใดย่อมไม่อดอยากขาดแคลน หากมีสิ่งหรือผู้อุปถัมภ์จนได้ ไม่อับจนทนทุกข์

แม้ในแดนมนุษย์เรานี้ก็พอเห็นได้อย่างเต็มตารู้ได้อย่างเต็มใจว่า ผู้มีทานเป็นเครื่องประดับตัวย่อมเป็นคนไม่ล้าสมัยในสังคม และบุคคลทุกชั้นไม่มีใครรังเกียจ แม้แต่คนที่มั่งมีแต่แสนตระหนี่ถี่เหนียวก็ยังหวังต่อการสงเคราะห์ช่วยเหลือจากผู้อื่นเช่นเดียวกับมนุษย์ทั่วๆ ไป ไม่ต้องพูดถึงคนที่ช่วยตัวเองไม่ได้แต่ไม่หวังให้ผู้อื่นช่วยเหลือ จะไม่มีในโลก เมืองไทยเราอำนาจทานทำให้ผู้มีใจชอบบริจาคเกิดความเคยชินต่อนิสัย จนกลายเป็นผู้มีฤทธิ์บันดาลไม่ให้อดอยากในภพที่เกิดกำเนิดที่อยู่นั้นๆ ฉะนั้น ทานและคนที่มีใจเป็นนักให้ทานการเสียสละ จึงเป็นเครื่องและเป็นผู้ค้ำจุนหนุนโลกให้เฟื่องฟูตลอดไป โลกที่ยังมีการสงเคราะห์กันอยู่ยังจัดเป็นโลกที่มีความหมายตลอดไป ไม่เป็นโลกที่ไร้ชาติขาดกระเจิงเหลือแต่ซากคือแผ่นดินแน่ๆ ทานจึงเป็นสาระสำคัญสำหรับตัวและโลกทั่วๆ ไป ผู้มีทานย่อมเป็นผู้อบอุ่นและหนุนโลกให้ชุ่มเย็น ไม่เป็นบุคคลและโลกที่แห้งแล้งแข่งกับทุกข์ตลอดไป

ศีล

ศีล คือ รั้วกั้นความเบียดเบียนและทำลายสมบัติร่างกายและจิตใจของกันและกัน **ศีล** คือ พืชแห่งความดีอันยอดเยี่ยมที่ควรมีประจำชาติมนุษย์ ไม่ปล่อยให้สูญหายไปเสีย เพราะมนุษย์ที่ไม่มีศีลเป็นรั้วกั้นและเป็นเครื่องประดับตัวเสียเลย ก็คือกองเพลิงแห่งมนุษย์เราดีๆ นี่เอง การเบียดเบียนและทำลายกันย่อมมีไปทุกหย่อมหญ้าและทั่วโลกดินแดน ไม่มีเกาะมีดอนพอจะเอาศีรษะซุกนอนให้หลับสนิทได้โดยปลอดภัย แม้โลกจะเจริญด้วยวัตถุจนกองสูงกว่าพระอาทิตย์บนท้องฟ้า แต่ความรุ่มร้อนแผดเผาจะทวีคูณยิ่งกว่าพระอาทิตย์เป็นไหนๆ โลกจะไม่มีที่ปลงใจได้เลยถ้ายังมัวคิดว่าวัตถุมีคุณค่ายิ่งกว่าศีลธรรมอยู่ เพราะศีลธรรมเป็นสมบัติของจอมมนุษย์ คือพระพุทธเจ้าผู้ค้นพบและนำมาประดับโลกที่กำลังมืดมัวกลัวทุกข์พอให้สว่างไสวร่มเย็นควรอาศัยได้บ้างด้วยอำนาจศีลธรรมเป็นเครื่องปัดเป่ากำจัด

ลำพังความคิดของมนุษย์ที่มีกิเลสคิดผลิตอะไรออกมาทำให้โลกร้อนจะบรรลัยอยู่แล้ว ยิ่งจะปล่อยให้คิดตามอำนาจโดยไม่มีกลิ่นแห่งศีลธรรมช่วยเป็นยาแก้และชะโลมไว้บ้าง ก็น่ากลัวความคิดนั้นๆ จะผลิตยักษ์ใหญ่ตัวโหดร้ายที่ทรงพิษขึ้นมากี่แสนกี่ล้านตัวออกเที่ยวหากว้านกินมนุษย์ให้ฉิบหายกันทั้งโลก ไม่มีอะไรเหลืออยู่บ้างเลย ความคิดของคนสิ้นกิเลสที่ทรงคุณอย่างสูงสุดคือพระพุทธเจ้า มีผลให้โลกได้รับความร่มเย็นซาบซึ้ง กับความคิดที่เป็นไปด้วยกิเลสที่มีผลให้ตัวเองและผู้อื่นได้รับความเดือดร้อนจนจะคาดไม่ถึงนี่แล เป็นความคิดที่ผิดกันอยู่มาก พอจะนำมาเทียบเคียงเพื่อหาทางแก้ไขผ่อนหนักผ่อนเบาลงได้บ้าง ไม่จมไปกับความคิดประเภทนั้นจนหมดทางแก้ไข ศีลจึงเป็นเหมือนยาปราบโรค ทั้งโรคระบาดและโรคเรื้อรัง อย่างน้อยก็พอให้คนไข้ที่สุมด้วยกิเลสกินอยู่หลับนอนได้บ้าง ไม่ถูกบีบคั้นด้วยโรคที่เกิดแล้วไม่ยอมหายนี้ตลอดไป มากกว่านั้นก็หายขาดอยู่สบาย

ท่านพระอาจารย์มั่นท่านเมตตาสั่งสอนฆราวาสให้รู้คุณของศีล และให้รู้โทษของความไม่มีศีลอย่างถึงใจจริงๆ ฟังแล้วจับใจไพเราะ แม้ผู้เขียนเองพอได้ทราบว่า

ท่านสั่งสอนประชาชนให้เห็นโทษเห็นคุณในศีลอย่างซาบซึ้งจับใจเช่นนั้น ยังเผลอตัวไปว่า "อยากมีศีล ๕ กับเขาบ้าง" ทั้งๆ ที่ขณะนั้นตนก็มีศีลอยู่ถึง ๒๒๗ ศีลอยู่แล้ว เพราะความปีติผาดโผนไปบ้างเวลานั้นจึงขาดสติไปพักหนึ่ง พอได้สติขึ้นมาเลยนึกอายตัวเองและไม่กล้าบอกใคร กลัวท่านเหล่านั้นจะหาว่าเราบ้าซ้ำเข้าไปอีก เพราะขณะนั้นเราก็ชักจะบ้าๆ อยู่บ้างแล้วที่คิดว่าอยากมีศีล ๕ กับฆราวาสเขาโดยไม่คลำดูศีรษะบ้างเลย อย่างนี้แลคนเรา เวลาคิดไปทางชั่วจนถึงกับทำชั่วตามความคิดจริงๆ ก็คงเป็นไปในลักษณะดังกล่าวมา จึงควรสำเหนียกในความคิดของตนไปทุกระยะว่าคิดไปในทางดีหรือชั่ว ถูกหรือผิด ต้องคอยชักบังเหียนไว้เสมอ ไม่เช่นนั้นมีหวังเลยเถิดได้แน่นอน

ภาวนา

ภาวนา คือ การอบรมใจให้ฉลาดเที่ยงตรงต่อเหตุผลอรรถธรรม รู้จักวิธีปฏิบัติต่อตัวเองและสิ่งทั้งหลาย ไม่ให้จิตผาดโผนโลดเต้นแบบไม่มีฝั่งมีฝา ยึดการภาวนาเป็นรั้วกั้นความคิดฟุ้งของใจให้อยู่ในเหตุผลอันจะเป็นทางแห่งความสงบสุข ใจที่ยังมิได้รับการอบรมจากภาวนาจึงยังเป็นเหมือนสัตว์ที่ยังมิได้รับการฝึกหัดให้ทำหน้าที่ของตนอย่างสมบูรณ์ มีจำนวนมากน้อยก็ยังมิได้รับประโยชน์จากมันเท่าที่ควร จำต้องฝึกหัดให้ทำประโยชน์ตามประเภทของมันก่อนถึงจะได้รับประโยชน์ตามควร ใจจึงควรได้รับการอบรมให้รู้เรื่องของตัวเสียบ้าง จะเป็นผู้ควรแก่การงานทั้งหลาย ทั้งส่วนหยาบส่วนละเอียด ทั้งส่วนเล็กส่วนใหญ่ ทั้งภายในภายนอก

ผู้มีภาวนาเป็นหลักใจจะทำอะไรชอบใช้ความคิดอ่านเสมอ ไม่ค่อยเอาตัวเข้าไปเสี่ยงต่อการกระทำที่ไม่แน่ใจ ซึ่งอาจเกิดความเสียหายแก่ตนและผู้เกี่ยวข้องตลอดส่วนรวมเมื่อผิดพลาดลงไป การภาวนาจึงเป็นงานเพื่อผลในปัจจุบันและอนาคตไม่เสียประโยชน์ทั้งสองทาง ประโยชน์สำคัญคือประโยชน์เฉพาะหน้า ที่เรียกว่า **ทิฏฐธรรมมิกัตถประโยชน์**

การงานทุกชนิดที่ทำด้วยใจของผู้มีภาวนาจะสำเร็จลงด้วยความเรียบร้อย ขณะที่ทำก็ไม่ทำแบบขอไปที แต่ทำด้วยความใคร่ครวญและเล็งถึงประโยชน์ที่จะได้รับจากงานเมื่อสำเร็จลงไปแล้ว จะไปมาในทิศทางใดจะทำอะไร ย่อมเล็งถึงผลได้เสียเกี่ยวกับการนั้นๆ เสมอ การปกครองตนก็สะดวก ไม่ฝ่าฝืนตัวเองซึ่งเป็นผู้มีหลักเหตุผลอยู่แล้ว ถือหลักความถูกต้องเป็นเข็มทิศทางเดินของกาย วาจา ใจ ประจำตัว ไม่ยอมเปิดช่องให้ความอยากอันไม่มีขอบเขตเข้ามาเกี่ยวข้อง เพราะความอยากไป อยากมา อยากทำ อยากพูด อยากคิด ที่เคยเป็นมาดั้งเดิมเป็นไปตามอำนาจของกิเลสตัณหาซึ่งไม่เคยสนใจต่อความผิดถูกดีชั่วเสียมากต่อมากและพาเราเสียไปจนนับไม่ถ้วนประมาณไม่ถูก จะเอาโทษกับมันก็ไม่ได้ นอกจากยอมให้เสียไปอย่างน่าเสียดายแล้วพยายามแก้ตัวใหม่เท่านั้นเมื่อยังมีสติอยู่บ้างพอจะหักล้างกันได้ ถ้าไม่มีสติพอระลึกบ้างเลยแล้ว ทั้งของเก่าก็เสียไป ทั้งของใหม่ก็พลอยจมไปด้วย ไม่มีวันกลับฟื้นคืนตัวได้เลย นี่แลเรื่องของกิเลส ต้องพาให้เสียหายเรื่อยไป

ฉะนั้น การภาวนาจึงเป็นเครื่องหักล้างความลามกไม่มีเหตุผลของตนได้ดี แต่วิธีภาวนานั้นรู้สึกลำบากอยู่บ้างเพราะเป็นการบังคับใจ ซึ่งเหมือนบังคับลิงให้อยู่เชื่องๆ พองามตาบ้าง ย่อมเป็นของลำบากฉะนั้น

พระภูริทตฺโต หลวงปู่มั่น

จารึกโดย พระธรรมวิสุทธิมงคล

(พระญาณสมฺปนฺโน หลวงตามหาบัว)

พุทธศักราช ๒๕๑๔

ขันธะวิมุติสะมังคีธรรมะ

ขันธะสิมุศสระผงสังขรรมะ

(หมั่น วัดสระประทุมวันเปนผู้แต่ง

๏ นะมะกูฐ ตสัสะ . ปัญจ อะแนรขันตานิ ข้าพเจ้า
นอบนอมสิ่งพระสุคต บอมะสาสะดา สักยะมุนี กับสะดา
สัมพุทธะเจ้า แลพระนะวะโลกุตตะระธรรม ๙
ประการ แลอริยะสงฆ์สาวก บดนี้ ข้าพะเจ้าจักกล่าว
ขันธะสันดาน โดยสังเขป ตามสติปัญญา เยงมีท่านคนะ
บัณฑิตพิจารณาทุกขะ จยากใคร่สูรพ้นภัยเที่ยวตายยัน เขาบอก
ว่าสูงมีที่ไหนก็อยากไปแต่เที่ยวหมั่นไปมาอยู่ชั้นกาม
พิศัยทรงนะ หนักตวักกลัวตายมาก อยากจะพ้นแท้ |

เรื่องพอสบาย อนัตตปื่อ ท่านรู้จริงทั้งสมุทัยแจกสังขาร
ท่านก็ประสาทสมุดกฎในป่าของส่งเปียบเหมือนคงคาให้เจอ ๆ
ชะโงกดูชั้นสมุดทุกข์ทั้งหลาย เสนสกาย รู้ว่าเรื่องกลัว
นั้นแหละ ท่านเดินไปเป็นมาอยู่ท่ามเขา จะกลับไปท้าวรลือ
ซึ่งพวกพ้องเข้า ก็ถอยกลับเขาเหมาว่าเป็นบ้าบอ ซื่อซู่ซู้
เดียวนะเปื่อยเคลื่องสงบ เป็นอันหานเรื่องศีลไม่เกิดต่อ
ติกล่าวเหยียบปุ่มบ่นท่าสังพลอ เดี่ยวถูกยกครูสิเป็นเรื่อง
เครื่องอำนาจ ๆ ยังมีบุรุษคน ๑ อีกกลัวตามท่านใจย่อ
มาหาแล้วพูดถามเช่นท่านสังเสแล ตอบว่าท่านพากเพียรนะเกะ
ก็ซักถาม เห็นธรรมที่จริงแล้วหรือยังยังมีใจหลง และทำไม
จึงรู้ใจมัน บุรุษนั้นก็จดจากอยู่จำใจ ท่านว่าสิ ๆ นี่ละ
ผู้ริมทะเล จะพาดูเขาใหญ่ทั้งสมุดทุกข์ไม่มี ก็อกายะคะ
ตาสิสิกาละนา ชมเล่นให้เย็นใจหายเดือดร้อน หมทวง
จรอะไระองค์ จะไปหรือไม่ไปนั้นไม่เกณฑ์ ไม่บอกเล่น
บอกความให้ตามจริง แล้วกล่าวปฤษฎากาให้ตอบ
ปฤษฎกานั้นว่า รรจิง ตัวอะไร ตอบว่าจริงเร็วคือวิญญาณชอบ

ไว เดินเปนแถวตามแหงอัน สัญญูเทรงไม่ศงไศย

ใจอยู่ไหวไปมา สัญญาเหนี่ยวพะยนอกหลอกลวงจิตร

ทำให้คิดวุ่นวายเหยื่อส่ายหา หลอกเปนธรรมต่าง ๆ

อย่างมาย ถามว่าห้าขันธ์ ใครพ้นจนทั้งปอง แก้ว่า

ใจปิพ้นอยู่คนเดียว ไม่เกาะเกี่ยวพรั่งพ้นคิดสิ้นพิษหวง

หมดที่หลงอยู่เดียวดวง สัญญาลวงไม่ได้หมายหลง

ตามไป ถามว่าที่ว่าตายใครเขาตายที่ไหนกัน

แก้ว่าสังขารเขาตายทำลายผล ถามว่าสิ่งใดก่อให้ต่อ

วน แก้ว่ากลสัญญาพาให้เวียน เชื่อสัญญาจึงผิดที่ก

ยืนที่ ออกจากภพนี้ไปภพนั้นเที่ยวหันเหียน เลย

ลืมจิตรจำปิดสนิดเฉียน ถึงจะเพียนหาธรรมก็ไม่เห็น

ถามว่าใครกำหนดใครหมายเปนธรรม แก้ว่าใจกำหนด

ใจหมายเรียงหาเรื่องสัญญานั้นเอง คือว่าที่คว้าขวั่นผลักคิดรักชัง

ถามว่ากินหนเดียวไม่เหยื่อกิน แก้ว่าสิ้นอยากกูไม่พรั่ง ไม่เรียงเหน

ต่อไปในเบื้องหลัง ใจก็นิ่งแท่นนิ่งทั้งกาย ถามว่าสระสีเหลี่ยมเปรียม

ด้วยหนั้ แก้ว่าธรรมสิ้นอยากจากสงสัย สะอาดหมดมลไม่มีภัย

สัญญาในแผ่นพิภาค สงบระงับเช่นนี้ไม่ควร ใจจริงเปี่ยมเต็มที่ไม่

มีพร่อง เพียงระงับดวงจิตรไม่ลึกคว้าง เป็นของควรชมชื่นทุกคืน

วัน แม้ได้สมบัติพัสถานสิ้นแสน ก็ไม่เหมือนรู้จริงทั้งสังขาร

หมดคลางแคลงยากเป็นยิ่งสิ่งสำคัญ จ่ออยู่ส่วนทำไม่ทำเกิน ใจไม่เพลิน

หลงสิ้นหายสิ้นรมเหมือนผู้ คือ ภากระจกส่องเงาหน้าแล้วอย่าคิด คิดสัญญา

เพราะว่าสัญญานั้นเหมือนดังเงาอย่าได้เมาไปตามเรื่องเครื่องสังขาร

ใจจะบัญชาใจที่ไม่ปน ไหวส่วนตนรู้แน่เพราะแปรไป ใจไม่เชื่อ

จงจำไว้ต้องว่า รู้จักที่หน้าต่างปะนึกเมื่อจิตรไหว แต่ก่อนนั้น
ใส

หลงสัญญาว่าเป็นใจ สำคัญว่าไหวว่าเที่ยงจริงหลอกลวง ครวนี้ใจ

เป็นใหญ่ไม่หมายพึ่ง สัญญาหนึ่งสัญญาใดมิได้หวง เกิดก็ตาม

ดับก็ตามสิ้นทั้งปวง ไม่ต้องหวงไม่ต้องกันหมู่สัญญา เปรียบเหมือน

ไม้ออกดอกสุดแท้แต่เสนอขึ้น แสดงผลทั้งทุกคราวจะติดต่อ

เต้นตั้งให้เสร็จสิ้นแล้ว หนามแหลมเหนือใบแห่งต้นที่ขาวนั้นมา. เป็นมรรค

ครั้นนั้นเชิญพบให้ เพราะยิ่งกว่าเกิดผลตามหลังที่ตัวตั้งใจจะมี ครอบครองสังขาร

แต่ผ่านไม่ได้ ธรรมดาตามความแท้ไม่เบาอิงใคร ... จึงเผลอใจไม่ต้อง

ก็ชมร้องมอบชีวิตใจให้สิ้น ไม่ต้องขัดข้อง ... ตามสภาวะสิ่งเป็นจริง ๆ
คือ

สิชั่วกามแต่เรื่องของเรื่องเสื่อมแต่ตัว ไม่พ้นพ้นสังขาร

เปนการเย็น รู้จักจริงต้องทั้งสังขารที่ผันแปรเปลี่ยนแลหมน

เบื่อแล้วปล่อยได้คล่องไม่ต้องเกาะเกี่ยว ความก็เย็นใจระงับ

รับอาการ ตามต่างหน้าที่มีคบกัน ตามว่าขันธ์แพงแจกแยกหน้าที่ร่วม

เรื่องสังขาร ต่างกองรับหน้าที่มีกิจการ จะรับงานอื่นไม่ได้เต็มในตัว

แม้ลาภยศสรรเสริญเจริญสุข นินทาทุกข์เสื่อมยศหมดลาภทั่ว

รวมลงตามสภาพตามเปนจริง ทั้งแปดอย่างใจไม่หันไปพัว

พัน เพราะว่าเปนขันธ์ทำแก่ไข้มิได้เว้น นามก็มิได้พักเหมือน

จักรยนต์ เพราะรับผลของกรรมที่ทำมา เรื่องดีพาเพลิดเพลิน

เจริญใจ เรื่องชั่วยุ่นวุ่นจิตร์คิดไม่หยุด เหมือนไฟจุด จิตร์ยิ่งมัว

ไม่ผ่องใส นึกขึ้นเองทั้งรักทั้งโกรธไปโทษใคร อยากไม่แก่ไม่ตาย

ได้หรือคน เปนของพ้นวิสัยจะได้เชย เช่นไม่อยากให้จิตร์เหนื่อยคิด

รู้ อยากให้อยู่เปนหนึ่งหยุดนิ่งเฉย จิตร์เปนของผันแปรไม่แน่เลย

สัญญาเคยอยู่ได้ยังเปนครั้งคราว ทั้งรู้เท่าธรรมะสภาพทั้งห้าขันธ์

ใจมันก็ขาวสอาดหมดมลทินสิ้นเรื่องราว ทั้งรู้ได้อย่างที่จริงสิ่ง

เพราะเห็นจริงตอนหลุดสุดที่ใส ไม่ฝ่าฝืนธรรมะตามเปนจริง

จะจนจะมีทรัพย์เรื่องเปลี่ยนบทใน ฝันหรือชั่วดวงตะบันเสื่อมหายไป

ยึดมั่นใดไม่ได้ตามใจหมาย ใจไม่เที่ยงของใจไหวเวียนวุ่น

สิ่งเกิดจับรู้ได้สิ้นหายสิ่ง. เล็กมาใหญ่รู้ไม่ทัน ขันธ์มัว

ธรรม ผิดผิดที่นี่ มัจจุขันธ์ธรรมไม่เห็นรู้สิ้นไป ส่วนธรรม

มีใหญ่กว่าขันธ์อันนั้นไม่แล ตามว่ามีไม่มีไม่มีมี ที่สิ่งอะไร

ที่มีคิดแม่ดคิดแก้ไม่ไหว เป็นผู้ชี้ให้ผิดทั้งหลายแปล

โปรดแก้เคิด ที่ว่าเกิดมีต่าง ๆ ทั้งเหตุผล แล้วดับ

ไม่มีแก้ไม่สิ้นวัดตน มีข้อตัดให้ไว่เมื่อบ่างมีตรง

ข้อปลายไม่มีมีมีเปนธรรม ที่ใครพบจบประสงค์

ไม่มีสังขารมีธรรมที่หมดคง นั้นแคระองค์ธรรมเอก

อีกจริง ธรรมเปน ๑ ไม่แปรผัน เลิศภพสงบ

ยิ่ง เปนอารมณ์ของใจไม่ไหวติง ระงับนิ่งเงียบสงัด

ชัดกับใจ ใจก็สว่างจากเมาหายเร่าร้อน ความอยาก

ก่อนได้หมดปลดสงสัย เรื่องพัวพันขันธ์ ๕ ขาดสิ้นไป

เลี้ยงหมุนในไตรจักร์ก็หักลง ความอยากใหญ่ยิ่ง

ก็หยั่งหลุด ความรักหยุดหายสิ้นสิ้นพ้นหลง

ของทั้งประสงค์หายหมดแล้วใจเอง ๆ เปิดเผยปรากฏชัดอย่างหมด

ทั้งใจ สมุทัยของจิตที่ปิดธรรม แก้ว่าสมุทัยกว้าง

ไม่รู้จัก ย่อลงก็คือความหลง ปมใจอาลัยขันธ์ ก็ธรรม

สังขารจิตเป็นนิจนิรันดร์ เป็นกามสมุทัยได้มี คงจำ

ไว้อย่างที่ซึ่งจิต ไม่ต้องคิดเสียนวลจิตไปหมด ธรรม

ไม่มีอยู่เปรียบนิจศีลอันดี ใจตกที่สมุทัยอาลัยตัว

ต่างอย่างต่อทุกข์กับธรรมประจำจิตตน อาตมะคิดรู้เห็นจริง

จึงเห็นทั่ว จะสุขทุกข์เท่าไรมิได้กลัว ต่างจาก

เครื่องมัวคือสมุทัยไปสิ้น ผู้ท่านี้ก็คลายหลงวัน พอพ้น

ผ่านเส้นทางเสร็จเหตุทางนี้ จิตรู้ธรรมสิ้นจิตที่ติดอยู่ ใจรู้ธรรม

ที่เป็นสุขขันธ์ทุกข์แจ้งแท้ประจำ ธรรมคงธรรม ขันธ์คงขันธ์เท่านั้น

และคำว่าเห็นสมัยหายเสื่อความรู้ หมายจิตถอนจากผิดที่ติดแท้

แต่ก่อนทั้งกระบันพิปกติจากสุขเป็นทุกข์แท้ เพราะต้องแก้ไข

ตายไม่ถางวัน จิตรู้ธรรมที่ตั้งเสีย จิตก็ถอนจากผิดเครื่อง

เสียหมดสิ้นของเสร็จ มิดเป็นไทยของใจอย่างภายในเอง

เห็นธรรมแจ้งถอนผิดหมดพ้นใจ จิตเห็นธรรมสิ้นที่

พ้นยึด พบประธรรมเปลื้องเครื่องกระสัน มีสติอยู่ใน

ตัวไม่พัวพัน เรื่องลักษณ์ธาตุสิ้นหายอินทรีย์ สิ้นรู้สึกทั้งปวง

หมดบ่วงใย มิจะคิดก็ไม่หมั่นตามนิสัย

เมื่อไม่หมั่นกลับพลั้งพ้นสูงไป หรือรู้ได้ว่าบาปมีขึ้นเพราะ

ไม่

ขึ้นจริง ตอบว่าบาปเกิดได้เพราะไม่รู้ ถ้าปิดประตูเขลา

ได้สบายยิ่ง ชั่วทั้งปวงเงือบหายไม่ไหวติง ขันธ์ทุกสิ่งย่อม

ทุกข์ไม่สุขเลย แต่ก่อนข้าพระเจ้ามืดเขลาเหมือนเต่าต่ำ อยาก

เป็นธรรมยึดใจจะให้เฉย ยึดความจำว่าเป็นใจหมายจนเคย

เลยเพลิดเพลินชมจำ ทำเอานวน ความจำผิดปิดไว้ไม่ให้เห็น

จึงหลงเล่นขันธ์ห้าหาสงสาร ให้ยกตัวออกตนพ้นประ

มาณ เที่ยวระแวงคิดคนอื่นเป็นเช่นไรไม่เป็นผล เที่ยวดู

โทษคนอื่นนั้นชื่นใจเหมือนก่อไฟเผาตัวต้องมัวมอม ใครผิด

ถูกดีชั่วก็ตัวเขา ใจของเราเพียรระวังตั้งถนอม อย่าให้อะกุ

จะรอม

ศลวนมาตอม ควรถึงบุญกุศลผลสบาย เห็นคนอื่นเขาชั่วตัว

ก็ดี เป็นภาค อีกขันธ์ที่หมั่นหมาย .อีกขันธ์ตรงจริงแท้เพราะ

แก่ตาย เลยชำหยั่งเลิศกลุ้มเจ้าวุ่มกวน เติมทั้งรักทั้งภัย

วิเศษประจักษ์ ทั้งกลัวนักหนักจิตรคิดไหยหวน ทั้งอารมณ์ตาม

มาก็มาชวน ยักกระยอมทุกอย่างต่าง ๆ ไป เพราะยึดขันธ์

ทั้ง ๕ ว่าของตน จึ่งไม่พ้นทุกข์ภัยไปได้นา ถ้ารู้วิเศษของ

ตัวแล้วเย่าเผลอเพลิน ดูอาการสังขารที่ไม่เที่ยงต่อไปให้ใจเคย

คงได้เชยชมธรรมะอันเอกวิเวกจิตร ไม่เกี่ยวพันหมองใจ

ไหลจากจำ เห็นแล้วทั้ง ๆ อยู่ที่ไหน พออารมณ์ออก

ดับระงับไป หมดปรากฏธรรมเหมือนธรรมแล้วย่อมหายวุ่นวาย

จิตร ๆ นั้นไม่ติดคู่ จิงเท่านั้นหมดประตู รู้ไม่รู้อย่างนี้

จึงไม่ใจ รู้เท่าที่ไม่เที่ยง จิตรตนพ้นวิเวย คงจิตรเที่ยงอย่าง

เที่ยงแท้ รู้ตนจิตรพ้นจากผิดทั้งปวงไม่ห่วง ถ้าออกไปปลาย

จิตรผิดทันที คำที่ว่ามืดนั้นเพราะจิตรคิดหลงผี จิตรหลงนี้

ปลายจิตรคิดออกไป จิตรเข้าพี่เมื่อธรรมะปรากฏหมดสงสัย

เหนธรรมะอันเลิศกว่าโลก เรื่องต้องค้นวุ่นหายแต่ก่อน ก็เลิก

ถอนเปลื้องปลดได้หมดสิ้น ยังมีทุกข์ต้องหลับนอนกับกิน

ไปตามเรื่อง ใจเชื่องชักตนจิตรคิดไม่ควรญ ธรรมะดาของจิตร

ก็ต้องคิดนึก พอรู้สึกจิตรตนพ้นไหยหวน เชิญสงัดจากเรื่อง

เครื่องรบกวน ขันธมาตสังขารย์ทุกข์หมดทลายกัน

เสื่อมพ้นนั้นคงที่ไม่มีเลย. ระวังใจเมื่อจำทำเสือยด

มักจะเปียดให้จิตรไปติดเปย ใจไม่เพียงของใจชี้ให้

เคย เมื่อถึงเวยหากรู้เองเพลงของใจ เหมือนดังมายา

ที่หลอกลวง ท่านว่าวิปัสสะนูปะกิเลศ จำแรงเพศเหมือน

ดังจิ๋งหิงแท้ไม่ใช่จริง รู้ขึ้นเองหมายเกมว่าความเห็น

ไม่ใช่เช่นพังเข้าใจขึ้นไต่ถาม ทั้งตรึกตรองแยกแยะแกะ

รูปนาม ก็ใช่ความเห็นตรองจงเลงดู รู้ขึ้นเองใช่เพลงคิด

รู้ตัณชิต ๆ จิตเต้นพ้นพิเนยหอม ต้นจิตรู้ตัวแน่ว่าสังขาร

เรื่องแปรปรวน ใช่กระบวนไปดูหรือรู้อะไร รู้อยู่เพราะหมายคู่

ก็ไม่ใช่ จิตตรงรู้จิตเองเพราะเพลิงไหว จิตรู้ไหว ๆ ก็

จิตติดกันไป แยกไม่ได้ตามจริงสิ่งเดียวกัน จิตเป็นสอง

อาการเรียกว่าสัญญาหาพัวพัน ไม่เพียงแต่ก็ตัวเองใช่สิ่งใคร

ใจรู้เสื่อมของตัว ก็พ้นมัวมืดใจก็จืดสิ้นเคราะห์หมดสงสัย จากค้น

คว้าหาเรื่องเครื่องหลอกใหญ่ ความตาลัยทั้งปวงก็ร่วงโรย ทั้งโกรธ

รักเครื่องหนักใจก็ไปจาก เรื่องใจอยากก็หยุดได้หายหอบระหาย

พ้นหนักใจทั้งหลายโอดโอย เหมือนฝนโปรยใจ ใจเย็น
เพราะตายใจ ใจเย็นเพราะไม่ต้องเพียรมองคน รู้สึกตัว
ปัจจุบันพ้นหวั่นไหว สิ่งที่รู้ทั้งปวงไม่ห่วงใย ตลอดไป
ทั้งเรื่องเครื่องรูปร่าง อยู่เงียบ ๆ ตามจิตไม่คิดดิ้นตามต่อ
กระของจิตรสิ้นคิดหวัง ไม่ต้องวุ่นต้องวาบหายระวัง
พอหนูยังนึกพ้นอยู่ตามจิต ทำปริมาราพังหลักแหลม
ช่วงต่อแต้มกลั้งของสว่างใสว ยังอีกอย่างทางใจไม่หลุด
สมุทัย ของจงโปรดชี้ให้พิศดารเปนการดี ตอบว่าสมุทัย
ตัวตลิ่งศักเพลินปิ่งนำกำภพเหม่ไม่หน่ายแหนี ว่างอย่างต่ำกามะ
คุณหนักเป็นกาสี อย่างสูงเป็นสมุทัยอาลัย... ทั้งจะจับตามรังใฝ่
ในจิต ก็เรื่องคิดเพลินไป...สิ่งต่าง เพลินเพลิงนั้นปวงเคยมา
เสียนั้นหาย กลับเปนการดีไปให้เจริญจิตรไปในส่วนที่ผิด
ก็ลอยแตกกั้งทั้งหญิงสิ่งที่ใหญ่ เพียรเพลินไปในผิดไม่คิดเห็น
สิ่งได้ชอบอารมณ์ก็ชมเพลิน เพลินจนเกินลืมตัวไม่กลัวภัย
เพลินดูโทษคนอื่นลืมดูตัวบ้าง โทษของตัวไม่เห็นเปนโทษ
โทษคนอื่นเรามากสักเท่าไร ไม่ทำให้เราตกนรกเลย

โทษของเขาเสียหมดสิ่งไม่ต้องมาก ส่งลำบากไปตกนะรก
แสนสะหลัด หมั่นดูโทษตนเองให้ใจเคยเวนเสียซึ่งโทษ
นั้น คงได้เชยชมสุขพ้นทุกข์ภัย เมื่อเราเห็นโทษตนแล้ว
รีบตัดทิ้ง ต่ออย่ายึดคิดมากจากไม่ได้ เมื่ออยากดีไม่
หยุดถือตัวสัญชัย เปนโทษใหญ่กลัวจะไม่ดีนี้ก็แรง
ดีแลไม่ดีนี้เปนพิษของจิตรนัก เหมือนไข้หนักกฎา
กลั้งของแสลง ทำเริ่มโรคต่อยพิษผิดแสลง
ธรรมไม่เจริญเพราะอยากดีไม่เปนเดิม ความอยากดีมี
มากมักคอกจิตรุ ให้เที่ยวเสาะรู้ไปจนใจเหิม เสระเพ
ผิวหมองก็ต้องเติม ผิดยิ่งเพิ่มที่ใช้ใกลจากธรรมที่จริง
ยิ่งสงสัยไม่ใจนั้นคุงาม ฟุ้งเหลือความไปตรองหุงทางยุ่งยิ่ง
เมื่อชิมรสพึงใจไม่ไหวติงรงบันฟังใจสงบจบลงที ฯะ
จนที่ชื่อว่าขันธะวิมุติสะมังคีธรรมประจำอยู่กับที่ ไม่มีอาการ
ไปไม่มีอาการมาสะภาวะธรรมนี้เปนอจลังตั้งเสถียรเท่านั้นและ
ไม่มีเรื่องจะเขียน สิ้นเนื้อความแต่เพียงเท่านี้ ฯะ
ผิดหรือถูกจงใช้ปัญญาตรองดูให้รู้เถิด ฯ๙ พระภูริทัตโต
(หมั่น) วัดสระประทุมวันเปนผู้แต่ง ฯะ

ขันธะวิมุติสะมังคีธรรมะ

นะมะถุ สุคะตัสสะ ปัญจะ ธรรมะขันธานิ

ข้าพเจ้าขอนอบน้อมซึ่งพระสุคตบรมศาสดาศากยมุนีสัมมาสัมพุทธเจ้า
และพระนวโลกุตตรธรรม ๙ ประการ แลอริยสงฆ์สาวก
บัดนี้ข้าพเจ้าจักกล่าวซึ่งธรรมขันธ์ โดยสังเขปตามสติปัญญาฯ

ยังมีท่านคน ๑ รักตัวคิดกลัวทุกข์ อยากได้สุขพ้นภัยเทียวผายผัน
เขาบอกว่าสุขมีที่ไหนก็อยากไป แต่เที่ยวหมั่นไปมาอยู่ช้านาน
นิสัยท่านนั้นรักตัวกลัวตายมาก อยากจะพ้นแท้ๆ เรื่องแก่ตาย
วันหนึ่งท่านรู้จริงทิ้งสมุทัยพวกสังขาร ท่านก็ปะถ้ำสนุกสุขไม่หาย
เปรียบเหมือนดังกายนี้เอง ชะโงกดูถ้ำสนุกทุกข์ทลาย
แสนสบายรู้ตัวเรื่องกลัวนั้นเบา ทำเมินไปเมินมาอยู่หน้าเขา
จะกลับไปป่าวร้องซึ่งพวกพ้องเล่า ก็กลัวเขาเหมาว่าเป็นบ้าบอ
สู้อยู่ผู้เดียวหาเรื่องเครื่องสงบ เป็นอันจบเรื่องคิดไม่ติดต่อ
ดีกว่าเที่ยวรุ่มร่ามทำสอพลอ เดี๋ยวถูกยอถูกติเป็นเรื่องเครื่องรำคาญฯ
ยังมีบุรุษคน ๑ อีกกลัวตายน้ำใจฝ่อ มาหาแล้วพูดตรงๆ น่าสงสาร
ถามว่าท่านพากเพียรมาก็ช้านาน เห็นธรรมที่จริงแล้วหรือยังที่ใจหวัง
เอ๊ะ ทำไมจึงรู้ใจฉัน บุรุษนั้นก็อยากอยู่อาศัย
ท่านว่าดีๆ ฉันอนุโมทนา จะพาดูเขาใหญ่ถ้ำสนุกทุกข์ไม่มี
คือ กายคตาสติภาวนา ชมเล่นให้เย็นใจหายเดือดร้อน
หนทางจรอริยวงค์ จะไปหรือไม่ไปฉันไม่เกณฑ์

ใช่หลอกเล่นบอกความให้ตามจริง แล้วกล่าวปฤษณาท้าให้ตอบ
ปฤษณานั้นว่า ระวึง คืออะไร ตอบว่าวิ่งเร็วคือวิญญาณอาการไว
เดินเป็นแถวตามแนวกัน สัญญาตรงไม่สงสัย
ใจอยู่ในวิ่งไปมา สัญญาเหนียวภายนอกหลอกลวงจิต
ทำให้คิดวุ่นวายเที่ยวส่ายหา หลอกเป็นธรรมต่างๆ อย่างมายา
ถามว่า ห้าขันธ์ใครพ้นจนทั้งปวง
แก้ว่าใจชิพ้นอยู่คนเดียว ไม่เกาะเกี่ยวพัวพันติดสิ้นพิษหวง
หมดที่หลงอยู่เดียวดวง สัญญาลวงไม่ได้หมายหลงตามไป
ถามว่า ที่ว่าตาย ใครเขาตายที่ไหนกัน แก้ว่าสังขารเขาตายทำลายผล
ถามว่า สิ่งใดก่อให้ต่อวน แก้ว่ากลสัญญาพาให้เวียน
เชื่อสัญญาจึงผิดติดยินดี ออกจากภพนี้ไปภพนั้นเที่ยวหันเหียน
เลยลืมจิตจำปิดสนิทเนียน ถึงจะเพียรหาธรรมก็ไม่เห็น
ถามว่า ใครกำหนดใครหมายเป็นธรรม แก้ว่าใจกำหนดใจหมาย
เรื่องหาเจ้าสัญญานั้นเอง คือว่า ดีคว้า ชั่วผลัก ติดรักชัง
ถามว่า กินหนเดียวไม่เทียวกิน แก้ว่าสิ้นอยากดูรู้ไม่หวัง
ในเรื่องเห็นต่อไปหายรุงรัง ใจก็นั่งแท่นนิ่งทิ้งอาลัย
ถามว่า สระสี่เหลี่ยมเปี่ยมด้วยน้ำ แก้ว่าธรรมสิ้นอยากจากสงสัย
สะอาดหมดราคีไม่มีภัย สัญญาในนั้นภาค สังขารขันธ์นั้นไม่กวน
ใจจึงเปี่ยมเต็มที่ไม่มีพร่อง เงียบระงับดวงจิตไม่คิดครวญ
เป็นของควรชมชื่นทุกคืนวัน แม้ได้สมบัติทิพย์สักสิบแสน
ก็ไม่เหมือนรู้จริงทิ้งสังขาร หมดความอยากเป็นยิ่งสิ่งสำคัญ
จำอยู่ส่วนจำไม่ก้ำเกิน ใจไม่เพลินทั้งสิ้นหายดิ้นรน
เหมือนดังว่ากระจกส่องเงาหน้า แล้วอย่าคิดติดสัญญา
เพราะว่าสัญญานั้นเหมือนดังเงา อย่าได้เมาไปตามเรื่องเครื่องสังขาร
ใจขยับจับใจที่ไม่ปน ไหวส่วนตนรู้แน่เพราะแปรไป
ใจไม่เที่ยงของใจใช่ต้องว่า รู้ขันธ์ห้าต่างชนิดเมื่อจิตไหว
แต่ก่อนนั้นหลงสัญญาว่าเป็นใจ สำคัญว่าในว่านอกจึงหลอกลวง
คราวนี้ใจเป็นใหญ่ไม่หมายพึ่ง สัญญาหนึ่งสัญญาใดมิได้หวง

เกิดก็ตามดับก็ตามสิ่งทั้งปวง ไม่ต้องหวงไม่ต้องกันหมู่สัญญา
เปรียบเหมือนขึ้นยอดเขาสูงแท้ แลเห็นดินแลเห็นสิ้นทุกตัวสัตว์
แก้ว่าสูงยิ่งนัก แลเห็นเรื่องของตนแต่ต้นมา เป็นมรรคาทั้งนั้นเช่นบันได
ถามว่า น้ำขึ้นลงตรงสัจจังนั้นหรือ ตอบว่าสังขารแปรแก้ไม่ได้
ธรรมดากรรมแต่งไม่แกล้งใคร ขืนผลักไสจับต้องก็หมองมัวชั่วในจิต
ไม่ต้องคิดขัดธรรมดาสภาวะสิ่งเป็นจริง ดีชั่วตามแต่เรื่องของเรื่องเปลื้องแต่ตัว
ไม่พัวพันสังขารเป็นการเย็น รู้จักจริงต้องทิ้งสังขารที่ผันแปรเมื่อแลเห็น
เบื่อแล้วปล่อยได้คล่องไม่ต้องเกณฑ์ ธรรมก็เย็นใจระงับรับอาการ
ถามว่า ห้าหน้าที่มีครบกัน
ตอบว่าขันธ์แบ่งแจกแยกห้าฐาน เรื่องสังขาร ต่างกองรับหน้าที่มีกิจการ
จะรับงานอื่นไม่ได้เต็มในตัว แม้ลาภยศสรรเสริญเจริญสุข
นินทาทุกข์เสื่อมยศหมดลาภทั่ว รวมลงตามสภาพตามเป็นจริง
ทั้งแปดอย่างใจไม่หันไปพัวพัน เพราะว่ารูปขันธ์ก็ทำแก่ไข้มิได้เว้น
นามก็มิได้พักเหมือนจักรยนต์ เพราะรับผลของกรรมที่ทำมา
เรื่องดีพาเพลิดเพลินเจริญใจ เรื่องชั่วขุ่นวุ่นจิตคิดไม่หยุด
เหมือนไฟจุดจิตหมองไม่ผ่องใส นึกขึ้นเองทั้งรักทั้งโกรธไปโทษใคร
อยากไม่แก่ไม่ตายได้หรือคน เป็นของพ้นวิสัยจะได้เชย
เช่นไม่อยากให้จิตเที่ยวคิดรู้ อยากให้อยู่เป็นหนึ่งหวังพึ่งเฉย
จิตเป็นของผันแปรไม่แน่เลย สัญญาเคยอยู่ได้บ้างเป็นครั้งคราว
ถ้ารู้เท่าธรรมดาทั้งห้าขันธ์ ใจนั้นก็ขาวสะอาดหมดมลทินสิ้นเรื่องราว
ถ้ารู้ได้อย่างนี้จึงดียิ่ง เพราะเห็นจริงถอนหลุดสุดวิถี
ไม่ฝ่าฝืนธรรมดาตามเป็นจริง จะจนจะมีตามเรื่องเครื่องนอกใน
ดีหรือชั่วต้องดับเลื่อนลับไป ยึดสิ่งใดไม่ได้ตามใจหมาย
ใจไม่เที่ยงของใจไหววิบวับ สังเกตจับรู้ได้สบายยิ่ง
เล็กบังใหญ่รู้ไม่ทัน ขันธ์บังธรรมมิดผิดที่นี่
มัวดูขันธ์ธรรมไม่เห็นเป็นธุลีไป ส่วนธรรมมีใหญ่กว่าขันธ์นั้นไม่แล
ถามว่า มีไม่มี ไม่มีมี นี้คืออะไร ทีนี้ติดหมดคิดแก้ไม่ไหว

เชิญชี้ให้ชัดทั้งอรรถแปลโปรดแก้เถิด ที่ว่าเกิดมีต่างๆ ทั้งเหตุผล
แล้วดับไม่มีชัดใช่สัตว์คน นี้ข้อต้น มีไม่มี อย่างนี้ตรง
ข้อปลาย ไม่มีมี นี้เป็นธรรม ที่ลึกล้ำใครพบจบประสงค์
ไม่มีสังขารมีธรรมที่มั่นคง นั่นแหละองค์ธรรมเอกวิเวกจริง
ธรรมเป็น ๑ ไม่แปรผันเลิศภพสงบยิ่ง เป็นอารมณ์ของใจไม่ไหวติง
ระงับนิ่งเงียบสงัดชัดกับใจ ใจก็สร่างจากเมาหายเร่าร้อน
ความอยากถอนได้หมดปลดสงสัย เรื่องพัวพันขันธ์ ๕ ซาสิ้นไป
เครื่องหมุนในไตรจักรก็หักลง ความอยากใหญ่ยิ่งก็ทิ้งหลุด
ความรักหยุดหายสนิทสิ้นพิษหวง ร้อนทั้งปวงก็หายหมดดังใจจง ฯ
เชิญโปรดชี้อีกอย่างหนทางใจ สมุทัยของจิตที่ปิดธรรม
แก้ว่าสมุทัยกว้างใหญ่นัก ย่อลงก็คือความรักบีบใจอาลัยขันธ์
ถ้าธรรมมีกับจิตเป็นนิจนิรันดร์ เป็นเลิกกันสมุทัยมิได้มี
จงจำไว้อย่างนี้วิธีจิต ไม่ต้องคิดเวียนวนจนป่นปี้
ธรรมไม่มีอยู่เป็นนิจติดยินดี ใจตกที่สมุทัยอาลัยตัว
ว่าอย่างย่อทุกข์กับธรรมประจำจิต เอาจนคิดรู้เห็นจริงจึงเย็นทั่ว
จะสุขทุกข์เท่าไรมิได้กลัว สร่างจากเครื่องมัวคือสมุทัยไปที่ดี
รู้เท่านี้ก็คลายหายร้อน พอพักผ่อนเสาะแสวงหาทางหนี
จิตรู้ธรรมลืมจิตที่ติดธุลี ใจรู้ธรรมที่เป็นสุข
ขันธ์ ทุกข์ แท้ แน่ประจำ ธรรมคงธรรม ขันธ์คงขันธ์ เท่านั้น
และคำว่าเย็นสบายหายเดือดร้อน หมายจิตถอนจากผิดที่ติดแท้
แต่ส่วนสังขารขันธ์ปราศจากสุขเป็นทุกข์แท้ เพราะต้องแก่ไข้ตายไม่วายวัน
จิตรู้ธรรมที่ล้ำเลิศ จิตก็ถอนจากผิดเครื่องเศร้าหมองของแสลง
ผิดเป็นโทษของใจอย่างร้ายแรง เห็นธรรมแจงถอนผิดหมดพิษใจ
จิตเห็นธรรมดีล้นที่พ้นผิด พบปะธรรมเปลื้องเครื่องกระสัน
มีสติอยู่ในตัวไม่พัวพัน เรื่องรักขันธ์ขาดสิ้นหายยินดี
สิ้นธุลีทั้งปวงหมดห่วงใย ถึงจะคิดก็ไม่ห้ามตามนิสัย
เมื่อไม่ห้ามกลับไม่ฟุ้งพ้นยุ่งไป พึงรู้ได้ว่าบาปมีขึ้นเพราะขืนจริง

ตอบว่าบาปเกิดได้เพราะไม่รู้
ชั่วทั้งปวงเงียบหายไม่ไหวติง
แต่ก่อนข้าพเจ้ามืดเขลาเหมือนเข้าถ้ำ
ยึดความจำว่าเป็นใจหมายจนเคย
ความจำผิดปิดใจไม่ให้เห็น
ให้ยกตัวอวดตนพ้นประมาณ
เที่ยวดูโทษคนอื่นนั้นขื่นใจ
ใครผิดถูกดีชั่วก็ตัวเขา
อย่าให้อกุศลวนมาตอม
เห็นคนอื่นเขาชั่วตัวก็ดี
ยึดขันธ์ต้องร้อนแท้เพราะแก่ตาย
เต็มทั้งรักทั้งโกรธโทษประจักษ์
ซ้ำอารมณ์กามห้าก็มาชวน
เพราะยึดขันธ์ทั้ง ๕ ว่าของตน
ถ้ารู้โทษของตัวแล้วอย่าชาเฉย
คงได้เชยชมธรรมะอันเอกวิเวกจิต
เห็นแล้วซ้ำดูๆ อยู่ที่ไหว พออารมณ์นอกดับ
เห็นธรรมแล้วย่อมหายวุ่นวายจิต
จริงเท่านี้หมดประตู
รู้เท่าที่ไม่เที่ยงจิตต้นพ้นริเริ่ม
รู้ต้นจิตพ้นจากผิดทั้งปวงไม่ห่วง
คำที่ว่ามืดนั้นเพราะจิตคิดหวงดี
จิตต้นดีเมื่อธรรมะปรากฏหมดสงสัย
เรื่องคิดค้นวุ่นหามาแต่ก่อน
ยังมีทุกข์ต้องหลับนอนกับกินไปตามเรื่อง
ธรรมดาของจิตก็ต้องคิดนึก
เงียบสงัดจากเรื่องเครื่องรบกวน

ถ้าปิดประตูเขลาได้สบายยิ่ง
ขันธ์ทุกสิ่งย่อมทุกข์ไม่สุขเลย
อยากเห็นธรรมยึดใจจะให้เฉย
เลยเพลินเชยชมจำทำมานาน
จึงหลงเล่นขันธ์ห้าน่าสงสาร
เที่ยวระรานติคนอื่นเป็นพื้นไปไม่เป็นผล
เหมือนก่อไฟเผาตัวต้องมัวมอม
ใจของเราเพียรระวังตั้งถนอม
ควรถึงพร้อมบุญกุศลผลสบาย
เป็นราคียึดขันธ์ที่หมั่นหมาย
เลยซ้ำร้ายกิเลสกลุ้มเข้ารุมกวน
ทั้งกลัวนักหนักจิตคิดโหยหวน
ยักกระบวนทุกอย่างต่างๆ ไป
จึงไม่พ้นทุกข์ภัยไปได้นา
ดูอาการสังขารที่ไม่เที่ยงร่ำไปให้ใจเคย
ไม่เที่ยงนั้นหมายใจไหวจากจำ
ระงับไปหมดปรากฏธรรม
จิตนั้นไม่ติดคู่
รู้ไม่รู้อย่างนี้วิธีใจ
คงจิตเดิมอย่างเที่ยงแท้
ถ้าออกไปปลายจิตผิดทันที
จิตหวงนี้ปลายจิตคิดออกไป
เห็นธรรมะอันเลิศล้ำโลกา
ก็เลิกถอนเปลื้องปลดได้หมดสิ้น
ใจเชื่องชิดต้นจิตคิดไม่ครวญ
พอรู้สึกจิตต้นพ้นโหยหวน
ธรรมดาสังขารปรากฏหมดด้วยกัน

เสื่อมทั้งนั้นคงที่ไม่มีเลย ระวังใจเมื่อจำทำละเอียด
มักจะเบียดให้จิตไปติดเฉย ใจไม่เที่ยงของใจซ้ำให้เคย
เมื่อถึงวัยหากรู้เองเพลงของใจ เหมือนดังมายาที่หลอกลวง
ท่านว่าวิปัสสนูปกิเลส จำแลงเพศเหมือนดังจริงที่แท้ไม่ใช่จริง
รู้ขึ้นเองหมายนามว่าความเห็น ไม่ใช่เช่นฟังเข้าใจชั้นไต่ถาม
ทั้งตรึกตรองแยกแยะแกะรูปนาม ก็ใช่ความเห็นเองจงเล็งดู
รู้ขึ้นเองใช่เพลงคิดรู้ต้นจิต รู้ต้นจิต จิตต้นพ้นโหยหวน
ต้นจิตรู้ตัวแน่ว่าสังขารเรื่องแปรปรวน ใช่กระบวนไปดูหรือรู้อะไร
รู้อยู่เพราะหมายคู่ก็ไม่ใช่ จิตคงรู้จิตเองเพราะเพลงไหว
จิตรู้ไหวๆ ก็จิตติดกันไป แยกไม่ได้ตามจริงสิ่งเดียวกัน
จิตเป็นสองอาการเรียกว่าสัญญาพาพัวพัน ไม่เที่ยงนั้นก็ตัวเองไปเล็งใคร
ใจรู้เสื่อมของตัวก็พ้นมัวมืด ใจก็จืดสิ้นรสหมดสงสัย
ขาดค้นคว้าหาเรื่องเครื่องนอกใน ความอาลัยทั้งปวงก็ร่วงโรย
ทั้งโกรธรักเครื่องหนักใจก็ไปจาก เรื่องใจอยากก็หยุดได้หายหวนโหย
พ้นหนักใจทั้งหลายโอดโอย เหมือนฝนโปรยใจ ใจเย็นเห็นด้วยใจ
ใจเย็นเพราะไม่ต้องเที่ยวมองคน รู้จิตต้นปัจจุบันพ้นหวั่นไหว
ดีหรือชั่วทั้งปวงไม่ห่วงใย ต้องดับไปทั้งเรื่องเครื่องรุงรัง
อยู่เงียบๆ ต้นจิตไม่คิดอ่าน ตามแต่การของจิตสิ้นคิดหวัง
ไม่ต้องวุ่นต้องวายหายระวัง นอนหรือนั่งนึกพ้นอยู่ต้นจิต
ท่านชี้มรรคฟังหลักแหลม ช่างต่อแต้มกว้างขวางสว่างไสว
ยังอีกอย่างทางใจไม่หลุดสมุทัย ขอจงโปรดชี้ให้พิสดารเป็นการดี
ตอบว่า สมุทัย คือ อาลัยรัก เพลินยิ่งนักทำภพใหม่ไม่หน่ายหนี
ว่าอย่างต่ำกามคุณห้าเป็นราคี อย่างสูงชี้สมุทัยอาลัยฌาน
ถ้าจะจับตามวิธีมีในจิต ก็เรื่องคิดเพลินไปในสังขาร
เพลินทั้งปวงเคยมาเสียช้านาน กลับเป็นการดีไปให้เจริญจิตไปในส่วนที่ผิด
ก็เลยแตกกิ่งก้านฟุ้งซ่านใหญ่ เที่ยวเพลินไปในผิดไม่คิดเขิน
สิ่งใดชอบอารมณ์ก็ชมเพลิน เพลินจนเกินลืมตัวไม่กลัวภัย

เพลินดูโทษคนอื่นดื่นด้วยชั่ว　　โทษของตัวไม่เห็นเป็นไฉน
โทษคนอื่นเขามากสักเท่าไร　　ไม่ทำให้เราตกนรกเลย
โทษของเราเศร้าหมองไม่ต้องมาก　　ส่งวิบากไปตกนรกแสนสาหัส
หมั่นดูโทษตนไว้ให้ใจเคยเว้นเสียซึ่งโทษนั้น　　คงได้เชยชมสุขพ้นทุกข์ภัย
เมื่อเห็นโทษตนชัดรีบตัดทิ้ง　　ทำอ้อยอิ่งคิดมากจากไม่ได้
เรื่องอยากดีไม่หยุดคือตัวสมุทัย　　เป็นโทษใหญ่กลัวจะไม่ดีนี้ก็แรง
ดีแลไม่ดีนี้เป็นพิษของจิตนัก　　เหมือนไข้หนักถูกต้องของแสลง
กำเริบโรคด้วยพิษผิดสำแลง　　ธรรมไม่แจงเพราะอยากดีนี้เป็นเดิม
ความอยากดีมีมากมักลากจิต　　ให้เที่ยวคิดวุ่นไปจนใจเหิม
สรรพชั่วมัวหมองก็ต้องเติม　　ผิดยิ่งเพิ่มร่ำไปไกลจากธรรม
ที่จริงชี้สมุทัยนี้ใจฉันคร้าม　　ฟังเนื้อความไปข้างนุงทางยุ่งยิ่ง
เมื่อชี้มรรคฟังใจไหวติง　　ระงับนิ่งใจสงบจบกันที ฯ

อันนี้ชื่อว่า ขันธะวิมุติสะมังคีธรรมะประจำอยู่กับที่ ไม่มีอาการไปไม่มีอาการมา สภาวธรรมที่เป็นจริงสิ่งเดียวเท่านั้นและไม่มีเรื่องจะแวะเวียน สิ้นเนื้อความแต่เพียงเท่านี้ ฯ

ผิดหรือถูกจงใช้ปัญญาตรองดูให้รู้เถิด ฯ

พระภูริทัตโต (หมั่น)

วัดสระประทุมวัน เป็นผู้แต่ง ฯ

หมายเหตุ

การพิมพ์ครั้งนี้ได้พยายามรักษาข้อความตามลายมือของหลวงปู่มั่น และบางคำได้สะกดตัวอักษรตามหลักภาษาไทยสมัยปัจจุบันเพื่อช่วยให้อ่านเข้าใจได้ง่ายขึ้น เช่น คำว่า เดยีว เป็น เดียว, เทยี่ว เป็น เที่ยว, เพิลน เป็น เพลิน, เปิ้ลอง เป็น เปลื้อง, เลือยด เป็น ละเอียด, เส้รา เป็น เศร้า ฯลฯ ถ้าท่านผู้อ่านมีความสงสัย สามารถเทียบเคียงกับต้นฉบับลายมือขององค์ท่านได้ อนึ่ง หากเกิดความผิดพลาดประการใด คณะผู้เรียบเรียงกราบขอขมาโทษต่อท่านหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต และกราบขออภัยต่อท่านผู้อ่านทุกๆ ท่านไว้ ณ ที่นี้ด้วยเถิด

มุตโตทัย

คำชี้แจง

กำเนิดบันทึกพระธรรมเทศนาที่สำคัญของหลวงปู่มั่น คือ **"มุตโตทัย"** ที่บันทึกครั้งแรก ณ วัดนี้ โดยพระอาจารย์วิริยังค์ ได้เล่าถึงความเป็นมาไว้ในบันทึกใต้สามัญสำนึก ประวัติของท่านดังนี้

"... เพราะได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระอาจารย์มั่นฯ แล้วไพเราะจริงๆ ทำให้ผู้เขียนนั่งกัมมัฏฐานได้รับความสงบใจตามที่ได้มาฟังธรรมของท่าน ซึ่งธรรมเทศนานั้นได้เกิดรสชาติที่ซาบซึ้งหาอะไรเปรียบไม่ได้อีกแล้ว ผู้เขียน (พระอาจารย์วิริยังค์) คิดในใจว่า ทำไมจึงดีอย่างนี้ มันสุดแสนจะพรรณนา ทำให้ผู้เขียนระลึกถึงคนอื่นๆ ต่อไปว่า เราจำเป็นที่จะต้องบันทึกธรรมเทศนาของท่านอาจารย์มั่นฯ ให้ได้ เพราะถ้าเราไม่บันทึก ต่อไปธรรมเทศนาอันวิเศษนี้ก็จะหายสูญไปอย่างน่าเสียดาย และธรรมเทศนาเช่นนี้จะพึงแสดงได้ก็แต่ท่านพระอาจารย์มั่นฯ เท่านั้น รูปอื่นถึงแสดงก็ไม่เหมือน จึงทำให้ผู้เขียนได้พยายามอย่างยิ่งที่จะเขียนบันทึกธรรมเทศนาของท่านให้ได้และก็เป็นผลสำเร็จขึ้นเป็นอันดับแรกเพราะยังไม่เคยมีใครบันทึกธรรมเทศนาของท่านเลย

หลังจากผู้เขียนได้บันทึกธรรมเทศนาของท่านแล้ว ก็พยายามทำเป็นความลับไว้ตลอดเวลา วิธีการที่ผู้เขียนทำสำเร็จนั้นคือ เมื่อเวลาท่านแสดงธรรม พยายามกำหนดไว้ในใจอย่างมั่นคง เพราะขณะนั้นความจำของผู้เขียนยังอยู่ในการใช้ได้ เมื่อท่านแสดงธรรมจบแล้ว ผู้เขียนยังต้องมีหน้าที่ถวายการนวดอีกไม่ต่ำกว่า ๒ ชั่วโมง เมื่อถวายการนวดเสร็จแล้ว ก็รีบกลับที่พักจับปากการีบเขียนธรรมเทศนาของท่านก่อนความจำนั้นจะเลือนรางไป ตอนนี้ผู้เขียนจะบอกอะไรสักอย่างว่าเป็นเรื่องที่น่าคิดหนักหนา ตอนนั้นอยู่ในระหว่างสงคราม ปากกา - ดินสอ - น้ำหมึก ไม่ต้องหา ไม่มีใช้ เผอิญผู้เขียนมีปากกาอยู่ ๑ ด้าม ติดตัวไป น้ำหมึกไม่มี ผู้เขียนต้องคิดตำราทำน้ำหมึกใช้ โดยเอาผลสมอไทย ผลมะเหลื่อม ผลมะขามป้อม เอามาตำแช่น้ำ แล้วเอาเหล็กที่มีสนิมมาก เช่น ผาลไถนาแช่ลงไปด้วย เมื่อแช่ ๒-๓ วันได้ที่แล้ว เอามากรองด้วยผ้าบางจนใส แล้วก็เอาเขม่าติดก้นหม้อสีดำใส่เข้าไปคนจนเข้ากันดีแล้วกรองอีก คราวนี้

ก็เอามาใช้ได้ผล ข้าพเจ้าได้ใช้มันจนเขียนได้เป็นเล่ม แต่เวลาเขียนมันจะไม่แห้งทันที ต้องรอนานกว่าจะแห้ง

ข้าพเจ้าได้ทำอยู่อย่างนี้ คือฟังเทศน์เสร็จแล้วถวายการนวด เสร็จแล้วกลับมาเขียนหนังสือตลอดเวลา ๓ เดือน การแสดงธรรมของท่านมิได้แสดงทุกๆ คืน ในที่สุดข้าพเจ้าทำงานเสร็จ สมกับคำปณิธานที่ได้ตั้งไว้ แล้วก็พยายามทำความลับไว้ มิได้แพร่งพรายให้ผู้ใดทราบถึงการกระทำของข้าพเจ้าเลยแม้แต่คนเดียว

เมื่อความสนิทสนมผู้เขียนกับท่านอาจารย์มั่นฯ นับวันแต่จะสนิทยิ่งขึ้น ท่านได้ให้พรพิเศษ เมตตาพิเศษ แนะนำพิเศษ จนผู้เขียนหายความหวาดกลัวเหมือนอย่างแต่ก่อน

อยู่มาวันหนึ่งผู้เขียนคิดว่า ก็ธรรมเทศนาที่เราเขียนแล้วนั้นจะปิดเป็นความลับไว้ทำไม เปิดเผยถวายท่านเสียดีกว่า ท่านจะกินเลือดกินเนื้อเราก็ให้รู้ไป จึงเป็นอันว่าผู้เขียนได้นำเอาเนื้อความอ่านเล่าถวาย ท่านจึงเอะใจขึ้นว่า "นี่ วิริยังค์ คุณไปเขียนแต่เมื่อไร" จากนั้นท่านก็ไม่ว่าอะไร และท่านก็ยอมรับว่าการบันทึกนี้ถูกต้อง โล่งอกโล่งใจข้าพเจ้าเป็นอย่างยิ่ง นึกว่ายังไงเสียคงโดนด่าหลายกระบุง แต่ท่านกลับให้ความร่วมมือเป็นอย่างน่าอัศจรรย์ ..."

พระญาณวิริยาจารย์ (วิริยังค์ สิรินธโร)
เจ้าอาวาสวัดธรรมมงคล
ผู้บันทึกพระธรรมเทศนา

๑. การปฏิบัติ เป็นเครื่องยังพระสัทธรรมให้บริสุทธิ์

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงว่า ธรรมของพระตถาคตเมื่อเข้าไปประดิษฐานในสันดานของปุถุชนแล้ว ย่อมกลายเป็นของปลอม (สัทธรรมปฏิรูป) แต่ถ้าเข้าไปประดิษฐานในจิตสันดานของพระอริยเจ้าแล้วไซร้ ย่อมเป็นของบริสุทธิ์แท้จริง และเป็นของไม่ลบเลือนด้วย เพราะฉะนั้น เมื่อยังเพียรแต่เรียนพระปริยัติถ่ายเดียว จึงยังใช้การไม่ได้ดี ต่อเมื่อมาฝึกหัดปฏิบัติจิตใจกำจัดเหล่ากะปอมก่า คือ อุปกิเลส แล้วนั่นแหละ จึงจะยังประโยชน์ให้สำเร็จเต็มที่ และทำให้พระสัทธรรมบริสุทธิ์ไม่วิปลาสคลาดเคลื่อนจากหลักเดิมด้วย

๒. ฝึกตนดีแล้วจึงฝึกผู้อื่น ชื่อว่าทำตามพระพุทธเจ้า

ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธ ภควา สมเด็จพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงทรมานฝึกหัดพระองค์จนได้ตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เป็น **พุทฺโธ** ผู้รู้ก่อนแล้วจึงเป็น **ภควา** ผู้ทรงจำแนกแจกธรรมสั่งสอนเวไนยสัตว์ **สตฺถา** จึงเป็นครูของเทวดาและมนุษย์ เป็นผู้ฝึกบุรุษผู้มีอุปนิสัยบารมีควรแก่การทรมานในภายหลัง จึงทรงพระคุณปรากฏว่า **กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต** ชื่อเสียงเกียรติศัพท์อันดีงามของพระองค์ย่อมฟุ้งเฟื่องไปในจตุรทิศจนตราบเท่าทุกวันนี้ แม้พระอริยสงฆ์สาวกเจ้าทั้งหลายที่ล่วงลับไปแล้วก็เช่นเดียวกัน ปรากฏว่าท่านฝึกฝนทรมานตนได้ดีแล้วจึงช่วยพระบรมศาสดาจำแนกแจกธรรมสั่งสอนประชุมชนในภายหลัง ท่านจึงมีเกียรติคุณปรากฏเช่นเดียวกับพระผู้มีพระภาคเจ้า ถ้าบุคคลไม่ทรมานตนให้ดีก่อนแล้วและทำการจำแนกแจกธรรมสั่งสอนไซร้ ก็จักเป็นผู้มีโทษปรากฏว่า **ปาปโก สทฺโท โหติ** คือเป็นผู้มีชื่อเสียงชั่วฟุ้งไปในจตุรทิศ เพราะโทษที่ไม่ทำตามพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระอริยสงฆ์สาวกเจ้าในกาลก่อนทั้งหลาย

๓. มูลมรดกอันเป็นต้นทุนทำการฝึกฝนตน

เหตุใดหนอ ปราชญ์ทั้งหลายจะสวดก็ดี จะรับศีลก็ดี หรือจะทำการกุศลใดๆ ก็ดี จึงต้องตั้ง นโม ก่อน จะทิ้ง นโม ไม่ได้เลย เมื่อเป็นเช่นนี้ **นโม** ก็ต้องเป็นสิ่งสำคัญ จึงยกขึ้นพิจารณา ได้ความปรากฏว่า **น** คือธาตุน้ำ **โม** คือ ธาตุดิน พร้อมกับบาทพระคาถาปรากฏขึ้นมาว่า **มาตาเปติกสมฺภโว โอทนกุมฺมาสปจฺจโย** สัมภวธาตุของมารดาบิดาผสมกันจึงเป็นตัวตนขึ้นมาได้ **น** เป็นธาตุของมารดา **โม** เป็นธาตุของบิดา ฉะนั้น เมื่อธาตุทั้ง ๒ ผสมกันเข้าไป ไฟธาตุของมารดาเคี่ยวเข้าจนได้นามว่า **กลละ** คือ น้ำมันหยดเดียว ณ ที่นี้เอง ปฏิสนธิวิญญาณเข้าถือปฏิสนธิได้ จิตจึงได้ถือปฏิสนธิในธาตุ **นโม** นั้น เมื่อจิตเข้าไปอาศัยแล้ว **กลละ** ก็ค่อยเจริญขึ้นเป็น **อัมพุชะ** คือเป็นก้อนเลือด เจริญจากก้อนเลือดมาเป็น **ฆนะ** คือเป็นแท่ง และ **เปสี** คือชิ้นเนื้อ แล้วขยายตัวออกคล้ายรูปจิ้งเหลน จึงเป็น**ปัญจสาขา** คือ แขน ๒ ขา ๒ หัว ๑ ส่วนธาตุ **พ** คือลม **ธ** คือไฟ นั้นเป็นธาตุเข้ามาอาศัยภายหลังเพราะจิตไม่ถือ เมื่อละจาก**กลละ**นั้นแล้ว **กลละ**ก็ต้องทิ้งเปล่าหรือสูญเปล่า ลมและไฟก็ไม่มีคนตาย ลมและไฟก็ดับหายสาปสูญไป จึงว่าเป็นธาตุอาศัย ข้อสำคัญจึงอยู่ที่ธาตุทั้ง ๒ คือ **นโม** เป็นดั้งเดิม

ในกาลต่อมาเมื่อคลอดออกมาแล้วก็ต้องอาศัย **น** มารดา **โม** บิดา เป็นผู้ทะนุถนอมกล่อมเกลี้ยงเลี้ยงมาด้วยการให้ข้าวสุกและขนมกุมมาส เป็นต้น ตลอดจนการแนะนำสั่งสอนความดีทุกอย่าง ท่านจึงเรียกมารดาบิดาว่า **บุพพาจารย์** เป็นผู้สอนก่อนใครๆ ทั้งสิ้น มารดาบิดาเป็นผู้มีเมตตาจิตต่อบุตรธิดาจะนับจะประมาณมิได้ มรดกที่ทำให้กล่าวคือ รูปกายนี้แลเป็นมรดกดั้งเดิม ทรัพย์สินเงินทองอันเป็นของภายนอกก็เป็นไปจากรูปกายนี้เอง ถ้ารูปกายนี้ไม่มีแล้วก็ทำอะไรไม่ได้ ชื่อว่าไม่มีอะไรเลย เพราะเหตุนั้น ตัวของเราทั้งตัวนี้เป็น **"มูลมรดก"** ของมารดาบิดาทั้งสิ้น จึงว่าคุณท่านจะนับจะประมาณมิได้เลย ปราชญ์ทั้งหลายจึงหาได้ละทิ้งไม่ เราต้องเอาตัวเราคือ **นโม** ตั้งขึ้นก่อน แล้วจึงทำกิริยาน้อมไหว้ลงภายหลัง **นโม** ท่านแปลว่านอบน้อมนั้นเป็นการแปลเพียงกิริยา หาได้แปลต้นกิริยาไม่ มูลมรดกนี้แลเป็นต้นทุน ทำการฝึกหัดปฏิบัติตนไม่ต้องเป็นคนจนทรัพย์สำหรับทำทุนปฏิบัติ

๔. มูลฐานสำหรับทำการปฏิบัติ

นโม เมื่อกล่าวเพียง ๒ ธาตุเท่านั้น ยังไม่สมประกอบหรือยังไม่เต็มส่วน ต้องพลิกสระพยัญชนะดังนี้ คือ เอาสระ อะ จากตัว น มาใส่ตัว ม เอาสระ โอ จากตัว ม มาใส่ตัว น แล้วกลับตัว มะ มาไว้หน้าตัว โน เป็น **มโน** แปลว่าใจ เมื่อเป็นเช่นนี้ จึงได้ทั้งกายทั้งใจเต็มตามสมควรแก่การใช้เป็นมูลฐานแห่งการปฏิบัติได้ **มโน** คือ ใจนี้เป็นดั้งเดิม เป็นมหาฐานใหญ่ จะทำจะพูดอะไรก็ย่อมเป็นไปจากใจนี้ทั้งหมด ในพระพุทธพจน์ว่า **มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา** ธรรมทั้งหลายมีใจถึงก่อน มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ พระบรมศาสดาจะทรงบัญญัติพระธรรมวินัย ก็ทรงบัญญัติออกไปจากใจ คือมหาฐานนี้ทั้งสิ้น เหตุนี้เมื่อพระสาวกผู้ได้มาพิจารณาตามจนถึงรู้จัก **มโน** แจ่มแจ้งแล้ว **มโน** ก็สุดบัญญัติ คือพ้นจากบัญญัติทั้งสิ้น สมมติทั้งหลายในโลกนี้ต้องออกไปจากมโนทั้งสิ้น ของใครก็ก้อนของใคร ต่างคนต่างถือเอาก้อนอันนี้ ถือเอาเป็นสมมติบัญญัติตามกระแสแห่งน้ำโอฆะจนเป็นอวิชชาตัวก่อภพก่อชาติด้วยการไม่รู้เท่า ด้วยการหลง หลงถือว่าเป็นตัวเราเป็นของเราไปหมด

๕. มูลเหตุแห่งสิ่งทั้งหลายในสากลโลกธาตุ

พระอภิธรรม ๗ คัมภีร์ เว้นมหาปัฏฐาน มีนัยประมาณเท่านั้นเท่านี้ ส่วนคัมภีร์มหาปัฏฐานมีนัยหาประมาณมิได้เป็น **"อนันตนัย"** เป็นวิสัยของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเท่านั้นที่จะรอบรู้ได้ เมื่อพิจารณาพระบาลีที่ว่า **เหตุปจฺจโย** นั้นได้ความว่า เหตุซึ่งเป็นปัจจัยดั้งเดิมของสิ่งทั้งหลายในสากลโลกธาตุนั้นได้แก่ **มโน** นั่นเอง มโน เป็นตัวมหาเหตุ เป็นตัวเดิม เป็นสิ่งสำคัญ นอกนั้นเป็นแต่อาการเท่านั้น **อารมฺมณ** จนถึง **อวิคฺคต** จะเป็นปัจจัยได้ก็เพราะมหาเหตุคือใจเป็นเดิมโดยแท้ ฉะนั้น มโนซึ่งกล่าวไว้ในข้อ ๔ ก็ดี **ฐีติภูตํ** ซึ่งจะกล่าวในข้อ ๖ ก็ดี และมหาเหตุซึ่งกล่าวในข้อนี้ก็ดี ย่อมมีเนื้อความเป็นอันเดียวกัน พระบรมศาสดาจะทรงบัญญัติพระธรรมวินัยก็ดี รู้อะไรๆ ได้ด้วย **ทศพลญาณ** ก็ดี รอบรู้ **สรรพเญยยธรรม** ทั้งปวงก็ดี ก็เพราะมีมหาเหตุนั้น

เป็นดั้งเดิมทีเดียว จึงทรงรอบรู้ได้เป็นอนันตนัย แม้สาวกทั้งหลายก็มีมหาเหตุนี้แล เป็นเดิม จึงสามารถรู้ตามคำสอนของพระองค์ได้ ด้วยเหตุนี้แล พระอัสสชิเถระผู้เป็นที่ ๕ ของพระปัญจวัคคีย์จึงแสดงธรรมแก่ อุปติสฺส (พระสารีบุตร) ว่า

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต

เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํ วาที มหาสมโณ

ความว่า ธรรมทั้งหลายเกิดแต่เหตุ...เพราะว่ามหาเหตุนี้เป็นตัวสำคัญ เป็นตัวเดิม เมื่อท่านพระอัสสชิเถระกล่าวถึงที่นี้ (คือมหาเหตุ) ท่านพระสารีบุตรจะไม่หยั่งจิตลงถึงกระแสธรรมอย่างไรเล่า? เพราะอะไร ทุกสิ่งในโลกก็ต้องเป็นไปแต่มหาเหตุ ถึงโลกุตตรธรรมก็คือมหาเหตุ ฉะนั้น **มหาปัฏฐาน** ท่านจึงว่าเป็น **อนันตนัย** ผู้มาปฏิบัติใจคือตัวมหาเหตุจนแจ่มกระจ่างสว่างโร่แล้วย่อมสามารถรู้อะไรๆ ทั้งภายในและภายนอกทุกสิ่งทุกประการ สุดจะนับจะประมาณได้ด้วยประการฉะนี้

๖. มูลการของสังสารวัฏฏ์

ฐีติภูตํ อวิชฺชา ปจฺจยา สงฺขารา อุปาทานํ ภโว ชาติ คนเราทุกรูปนามที่ได้กำเนิดเกิดมาเป็นมนุษย์ล้วนแล้วแต่มีที่เกิดทั้งสิ้น กล่าวคือ มีบิดามารดาเป็นแดนเกิด ก็แลเหตุใดท่านจึงบัญญัติปัจจยาการแต่เพียงว่า **อวิชฺชา ปจฺจยา** ฯลฯ เท่านั้น อวิชชาเกิดมาจากอะไร ท่านหาได้บัญญัติไว้ไม่ พวกเราก็ยังมีบิดามารดา อวิชชาก็ต้องมีพ่อแม่เหมือนกัน ได้ความตามบาทพระคาถาเบื้องต้นว่า **ฐีติภูตํ** นั่นเองเป็นพ่อแม่ของอวิชชา **ฐีติภูตํ**ได้แก่จิตดั้งเดิม เมื่อ**ฐีติภูตํ**ประกอบไปด้วยความหลงจึงมีเครื่องต่อ กล่าวคือ อาการของอวิชชาเกิดขึ้น เมื่อมีอวิชชาแล้วจึงเป็นปัจจัยให้ปรุงแต่งเป็นสังขารพร้อมกับความเข้าไปยึดถือจึงเป็นภพชาติ คือต้องเกิดก่อต่อกันไป ท่านเรียก **ปัจจยาการ** เพราะเป็นอาการสืบต่อกัน **วิชชา**และ**อวิชชา**ก็ต้องมาจาก**ฐีติภูตํ**เช่นเดียวกัน เพราะเมื่อ**ฐีติภูตํ**กอปรด้วย**อวิชชา** จึงไม่รู้เท่าอาการทั้งหลาย แต่เมื่อ**ฐีติภูตํ**กอปรด้วย**วิชชา** จึงรู้เท่าอาการทั้งหลายตามความเป็นจริง นี่พิจารณาด้วย**วุฏฐานคามินีวิปัสสนา**

รวมใจความว่า **ฐีติภูตํ**เป็นตัวการดั้งเดิมของ**สังสารวัฏฏ์** (การเวียนว่ายตายเกิด) ท่านจึงเรียกชื่อว่า **"มูลตันไตร"** เพราะฉะนั้น เมื่อจะตัดสังสารวัฏฏ์ให้ขาดสูญ จึงต้องอบรมบ่มตัวการดั้งเดิมให้มี**วิชชา**รู้เท่าทันอาการทั้งหลายตามความเป็นจริงก็จะหายหลงแล้วไม่ก่ออาการทั้งหลายใดๆ อีก **ฐีติภูตํ**อันเป็นมูลการก็หยุดหมุน หมดการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏฏ์ด้วยประการฉะนี้

๗. อรรคฐาน เป็นที่ตั้งแห่งมรรคผลนิพพาน

อคฺคํ ฐานํ มนุสฺเสสุ มคฺคํ สตฺตวิสุทฺธิยา ฐานะอันเลิศมีอยู่ในมนุษย์ ฐานะอันดีเลิศนั้นเป็นทางดำเนินไปเพื่อความบริสุทธิ์ของสัตว์ โดยอธิบายว่าเราได้รับมรดกมาแล้วจาก **นโม** คือ บิดามารดา กล่าวคือตัวของเรานี้แล อันได้กำเนิดเกิดมาเป็นมนุษย์ซึ่งเป็นชาติสูงสุด เป็นผู้เลิศตั้งอยู่ในฐานะอันเลิศด้วยดีคือมีกายสมบัติ วจีสมบัติและมโนสมบัติบริบูรณ์ จะสร้างสมเอาสมบัติภายนอก คือทรัพย์สินเงินทองอย่างไรก็ได้จะสร้างสมเอาสมบัติภายในคือมรรคผลนิพพานธรรมวิเศษก็ได้ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติพระธรรมวินัยก็ทรงบัญญัติแก่มนุษย์เรานี้เอง มิได้ทรงบัญญัติแก่ ช้าง ม้า โค กระบือ ฯลฯ ที่ไหนเลย มนุษย์นี้เองจะเป็นผู้ปฏิบัติถึงซึ่งความบริสุทธิ์ได้ ฉะนั้นจึงไม่ควรน้อยเนื้อต่ำใจว่าตนมีบุญวาสนาน้อย เพราะมนุษย์ทำได้ เมื่อไม่มี ทำให้มีได้เมื่อมีแล้วทำให้ยิ่งได้ สมด้วยเทศนานัยอันมาในเวสสันดรชาดกว่า **ทานํ เทติ สีลํ รกฺขติ ภาวนํ ภาเวตฺวา เอกจฺโจ สคฺคํ คจฺฉติ เอกจฺโจ โมกฺขํ คจฺฉติ นิสฺสํสยํ** เมื่อได้ทำกองการกุศล คือให้ทานรักษาศีลเจริญภาวนาตามคำสอนของพระบรมศาสดาจารย์เจ้าแล้ว บางพวกทำน้อยก็ต้องไปสู่สวรรค์ บางพวกทำมากแลขยันทำจริงพร้อมทั้งวาสนาบารมีแต่หนหลังประกอบกัน ก็สามารถเข้าสู่พระนิพพานโดยไม่ต้องสงสัยเลย พวกสัตว์ดิรัจฉานท่านมิได้กล่าวว่าเลิศ เพราะจะมาทำเหมือนพวกมนุษย์ไม่ได้ จึงสมกับคำว่ามนุษย์นี้ตั้งอยู่ในฐานะอันเลิศด้วยดี สามารถนำตนเข้าสู่มรรคผลเข้าสู่พระนิพพานอันบริสุทธิ์ได้แล

๘. สติปัฏฐาน เป็นชัยภูมิ คือสนามฝึกฝนตน

พระบรมศาสดาจารย์เจ้า ทรงตั้งชัยภูมิไว้ในธรรมข้อไหน? เมื่อพิจารณาปัญหานี้ได้ความขึ้นว่า พระองค์ทรงตั้งมหาสติปัฏฐานเป็นชัยภูมิ

อุปมาในทางโลก การรบทัพชิงชัยมุ่งหมายชัยชนะจำต้องหาชัยภูมิ ถ้าได้ชัยภูมิที่ดีแล้วย่อมสามารถป้องกันอาวุธของข้าศึกได้ดี ณ ที่นั้นสามารถรวบรวมกำลังใหญ่เข้าฆ่าฟันข้าศึกให้ปราชัยพ่ายแพ้ไปได้ ที่เช่นนั้นท่านจึงเรียกว่า **ชัยภูมิ** คือที่ที่ประกอบไปด้วยค่ายคูประตูและหอรบอันมั่นคงฉันใด

อุปไมยในทางธรรมก็ฉันนั้น ที่เอา**มหาสติปัฏฐาน**เป็น**ชัยภูมิ**ก็โดยผู้ที่จะเข้าสู่สงครามรบข้าศึก คือ **กิเลส** ต้องพิจารณา**กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน**เป็นต้นก่อน เพราะคนเราที่จะเกิด**กามราคะ** เป็นต้น ขึ้น ก็เกิดที่กายและใจ เพราะตาแลไปเห็นกายทำให้ใจกำเริบ เหตุนั้นจึงได้ความว่า กายเป็นเครื่องก่อเหตุ จึงต้องพิจารณาที่กายนี้ก่อนจะได้เป็นเครื่องดับนิวรณ์ทำใจให้สงบได้ ณ ที่นี้ พึงทำให้มาก เจริญให้มาก คือพิจารณาไม่ต้องถอยเลยทีเดียว ในเมื่อ**อุคคหนิมิต**ปรากฏ จะปรากฏกายส่วนไหนก็ตาม ให้พึงถือเอากายส่วนที่ได้เห็นนั้นพิจารณาให้เป็นหลักไว้ ไม่ต้องย้ายไปพิจารณาที่อื่น จะคิดว่าที่นี่เราเห็นแล้ว ที่อื่นยังไม่เห็น ก็ต้องไปพิจารณาที่อื่นซิ เช่นนี้หาควรไม่ ถึงแม้จะพิจารณาจนแยกกายออกมาเป็นส่วนๆ ทุกๆ อาการอันเป็นธาตุ ดิน น้ำ ลม ไฟ ได้อย่างละเอียด ที่เรียกว่า**ปฏิภาค**ก็ตาม ก็ให้พิจารณากายที่เราเห็นทีแรกด้วยอุคคหนิมิตนั้นจนชำนาญ ที่จะชำนาญได้ก็ต้องพิจารณาซ้ำแล้วซ้ำอีก ณ ที่เดียวนั้นเอง เหมือนสวดมนต์ฉะนั้น อันการสวดมนต์ เมื่อเราท่องสูตรนี้ได้แล้วทิ้งเสีย ไม่เล่าไม่สวดไว้อีกก็จะลืมเสียไม่สำเร็จประโยชน์อะไรเลย เพราะไม่ทำให้ชำนาญด้วยความประมาทฉันใด การพิจารณากายก็ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อได้อุคคหนิมิตในที่ใดแล้วไม่พิจารณาในที่นั้นให้มาก ปล่อยทิ้งเสียด้วยความประมาท ก็ไม่สำเร็จประโยชน์อะไรอย่างเดียวกัน

การพิจารณากายนี้มีที่อ้างมาก ดั่งในการบวชทุกวันนี้ เบื้องต้นต้องบอก**กรรมฐาน ๕** ก็คือกายนี้เองก่อนอื่นหมดเพราะเป็นของสำคัญ ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์

พระธรรมบท ขุทฺทกนิกาย ว่า อาจารย์ผู้ไม่ฉลาด ไม่บอกซึ่งการพิจารณากาย อาจทำลายอุปนิสัยแห่งพระอรหันต์ของกุลบุตรได้ เพราะฉะนั้น ในทุกวันนี้จึงต้องบอกกรรมฐาน ๕ ก่อน

อีกแห่งหนึ่งท่านกล่าวว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระขีณาสวเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่าจะไม่กำหนดกายในส่วนแห่งโกฏฐาส (คือการพิจารณาแยกออกเป็นส่วนๆ) ใด โกฏฐาสหนึ่งมิได้มีเลย จึงตรัสแก่ภิกษุ ๕๐๐ รูป ผู้กล่าวถึงแผ่นดินว่า บ้านโน้นมีดินดำดินแดงเป็นต้นนั่นชื่อว่า **พหิทฺธา** แผ่นดินภายนอก ให้พวกท่านทั้งหลายมาพิจารณา **อัชฌัตติกา** แผ่นดินภายใน กล่าวคืออัตภาพร่างกายนี้ จงพิจารณาไตร่ตรองให้แยบคาย กระทำให้แจ้งแทงให้ตลอด เมื่อจบการวิสัชชนาปัญหานี้ ภิกษุทั้ง ๕๐๐ รูป ก็บรรลุพระอรหัตตผล

เหตุนั้น การพิจารณากายจึงเป็นของสำคัญ ผู้ที่จะพ้นทุกข์ทั้งหมดล้วนแต่ต้องพิจารณากายนี้ทั้งสิ้น จะรวบรวมกำลังใหญ่ได้ต้องรวบรวมด้วยการพิจารณากาย แม้พระพุทธองค์เจ้าจะได้ตรัสรู้ทีแรกก็ทรงพิจารณาลม ลมจะไม่ใช่กายอย่างไร? เพราะฉะนั้น **มหาสติปัฏฐาน มีกายานุปัสสนา**เป็นต้น จึงชื่อว่า **"ชัยภูมิ"** เมื่อเราได้ชัยภูมิดีแล้ว กล่าวคือปฏิบัติตามหลักมหาสติปัฏฐานจนชำนาญแล้ว ก็จงพิจารณาความเป็นจริงตามสภาพแห่งธาตุทั้งหลายด้วยอุบายแห่งวิปัสสนา ซึ่งจะกล่าวข้างหน้า

๙. อุบายแห่งวิปัสสนา อันเป็นเครื่องถ่ายถอนกิเลส

ธรรมชาติของดีทั้งหลาย ย่อมเกิดมาแต่ของไม่ดี อุปมาดั่งดอกปทุมชาติอันสวยๆ งามๆ ก็เกิดขึ้นมาจากโคลนตมอันเป็นของสกปรกปฏิกูลน่าเกลียด แต่ว่าดอกบัวนั้นเมื่อขึ้นพ้นโคลนตมแล้วย่อมเป็นสิ่งที่สะอาด เป็นที่ทัดทรงของพระราชา อุปราช อำมาตย์และเสนาบดี เป็นต้น และดอกบัวนั้นก็มิได้กลับคืนไปยังโคลนตมนั้นอีกเลย ข้อนี้เปรียบเหมือนพระโยคาวจรเจ้าผู้ประพฤติพากเพียรประโยคพยายาม ย่อมพิจารณาซึ่งสิ่งสกปรกน่าเกลียด จิตจึงพ้นจากสิ่งสกปรกน่าเกลียดได้ สิ่งสกปรกน่าเกลียดนั้นก็คือตัวเรานี้เอง ร่างกายนี้เป็นที่ประชุมแห่งของโสโครกคือ อุจจาระ ปัสสาวะ (มูตรคูถ)

ทั้งปวง สิ่งที่ออกจากผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เป็นต้น ก็เรียกว่า ขี้ ทั้งหมด เช่น ขี้หัว ขี้เล็บ ขี้ฟัน ขี้ไคล เป็นต้น เมื่อสิ่งเหล่านี้ร่วงหล่นลงสู่อาหารมีแกงกับ เป็นต้น ก็รังเกียจต้องเททิ้ง กินไม่ได้ และร่างกายนี้ต้องชำระอยู่เสมอจึงพอเป็นของดูได้ ถ้าหาไม่ก็จะมีกลิ่นเหม็นสาบ เข้าใกล้ใครก็ไม่ได้ ของทั้งปวงมีผ้าแพรเครื่องใช้ต่างๆ เมื่ออยู่นอกกายของเราก็เป็นของสะอาดน่าดู แต่เมื่อมาถึงกายนี้แล้วก็กลายเป็นของสกปรกไป เมื่อปล่อยไว้นานๆ เข้า ไม่ซักฟอก ก็จะเข้าใกล้ใครไม่ได้เลยเพราะเหม็นสาบ ดั่งนี้จึงได้ความว่า ร่างกายของเรานี้เป็นเรือนมูตร เรือนคูถ เป็นอสุภะ ของไม่งาม ปฏิกูลน่าเกลียด เมื่อยังมีชีวิตอยู่ก็เป็นถึงปานนี้ เมื่อชีวิตหาไม่แล้วยิ่งจะสกปรกหาอะไรเปรียบเทียบมิได้เลย เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรเจ้าทั้งหลายจึงพิจารณาร่างกายอันนี้ให้ชำนิชำนาญด้วย**โยนิโสมนสิการ**ตั้งแต่ต้นมาทีเดียว คือขณะเมื่อยังเห็นไม่ทันชัดเจน ก็พิจารณาส่วนใดส่วนหนึ่งแห่งกายอันเป็นที่สบายแก่จริตจนกระทั่งปรากฏเป็นอุคคหนิมิต คือ ปรากฏส่วนแห่งร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่ง แล้วก็กำหนดส่วนนั้นให้มากเจริญให้มาก ทำให้มาก การเจริญทำให้มากนั้นพึงทราบอย่างนี้ อันชาวนาเขาทำนาเขาก็ทำที่แผ่นดิน ไถที่แผ่นดิน ดำลงไปในดิน ปีต่อไปเขาก็ทำที่ดินอีกเช่นเคย เขาไม่ได้ทำในอากาศกลางหาว คงทำแต่ที่ดินอย่างเดียว ข้าวเขาก็ได้เต็มยุ้งเต็มฉางเอง เมื่อทำให้มากในที่ดินนั้นแล้ว ไม่ต้องร้องเรียกว่า ข้าวเอ๋ยข้าว จงมาเต็มยุ้งเน้อ ข้าวก็จะหลั่งไหลมาเอง และจะห้ามว่า ข้าวเอ๋ยข้าว จงอย่ามาเต็มยุ้งเต็มฉางเราเน้อ ถ้าทำนาในที่ดินนั้นเองจนสำเร็จแล้ว ข้าวก็มาเต็มยุ้งเต็มฉางเอง ฉันใดก็ดี พระโยคาวจรเจ้าก็ฉันนั้น จงพิจารณากายในที่เคยพิจารณาอันถูกนิสัยหรือที่ปรากฏมาให้เห็นครั้งแรกอย่าละทิ้งเลยเป็นอันขาด การทำให้มากนั้นมิใช่หมายแต่การเดินจงกรมเท่านั้น ให้มีสติหรือพิจารณาในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อ ยืน เดิน นั่ง นอน กิน ดื่ม ทำ คิด พูด ก็ให้มีสติรอบคอบในกายอยู่เสมอ จึงจะชื่อว่า **"ทำให้มาก"** เมื่อพิจารณาในร่างกายนั้นจนชัดเจนแล้ว ให้พิจารณาแบ่งส่วนแยกส่วนออกเป็นส่วนๆ ตามโยนิโสมนสิการ ตลอดจนกระจายออกเป็นธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม และพิจารณาให้เห็นไปตามนั้นจริงๆ อุบายตอนนี้ตามแต่ตนจะใคร่ครวญออกอุบายตามที่ถูกจริตนิสัยของตน แต่อย่าละทิ้งหลักเดิมที่ตนได้รู้ครั้งแรกนั่นเทียว

พระโยคาวจรเจ้าเมื่อพิจารณาในที่นี้ พึงเจริญให้มาก ทำให้มาก อย่าพิจารณาครั้งเดียวแล้วปล่อยทิ้งตั้งครึ่งเดือน ตั้งเดือน ให้พิจารณาก้าวเข้าไปถอยออกมาเป็น **อนุโลม ปฏิโลม** คือเข้าไปสงบในจิตแล้วถอยออกมาพิจารณากาย อย่าพิจารณากายอย่างเดียวหรือสงบที่จิตแต่อย่างเดียว พระโยคาวจรเจ้าพิจารณาอย่างนี้ชำนาญแล้ว หรือชำนาญอย่างยิ่งแล้ว คราวนี้แลเป็นส่วนที่จะเป็นเอง คือจิตย่อมจะรวมใหญ่ เมื่อรวมพึ่บลง ย่อมปรากฏว่าทุกสิ่งรวมลงเป็นอันเดียวกันคือหมดทั้งโลกย่อมเป็นธาตุทั้งสิ้น นิมิตจะปรากฏขึ้นพร้อมกันว่าโลกนี้ราบเหมือนหน้ากลอง เพราะมีสภาพเป็นอันเดียวกัน ไม่ว่า ป่าไม้ ภูเขา มนุษย์ สัตว์ แม้ที่สุดตัวของเราก็ต้องลบราบเป็นที่สุดอย่างเดียวกัน พร้อมกับ **ญาณสัมปยุตต์** คือรู้ขึ้นมาพร้อมกัน ในที่นี้ตัดความสนเท่ห์ในใจได้เลย จึงชื่อว่า **ยถาภูตญาณทัสสนวิปัสสนา** คือทั้งเห็นทั้งรู้ตามความเป็นจริง

ขั้นนี้เป็นเบื้องต้นในอันที่จะดำเนินต่อไป ไม่ใช่ที่สุด อันพระโยคาวจรเจ้าจะพึงเจริญให้มากทำให้มาก จึงจะเป็นไปเพื่อความรู้ยิ่งอีกจนรอบจนชำนาญเห็นแจ้งชัดว่า สังขารความปรุงแต่งอันเป็นความสมมติว่า โน่นเป็นของของเรา โน่นเป็นเรา เป็นความไม่เที่ยง อาศัยอุปาทานความยึดถือจึงเป็นทุกข์ ก็แลธาตุทั้งหลาย เขาหากมีหากเป็นอยู่อย่างนี้ตั้งแต่ไหนแต่ไรมา เกิด แก่ เจ็บ ตาย เกิดขึ้นเสื่อมไปอยู่อย่างนี้มาก่อน เราเกิดตั้งแต่ดึกดำบรรพ์ก็เป็นอยู่อย่างนี้ อาศัยอาการของจิต ของขันธ์ ๕ ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ไปปรุงแต่งสำคัญมั่นหมายทุกภพทุกชาติ นับเป็นอเนกชาติเหลือประมาณมาจนถึงปัจจุบันชาติจึงทำให้จิตหลงอยู่ตามสมมติ ไม่ใช่สมมติมาติดเอาเรา เพราะธรรมชาติทั้งหลายทั้งหมดในโลกนี้ จะเป็นของมีวิญญาณหรือไม่ก็ตาม เมื่อว่าตามความจริงแล้ว เขาหากมีหากเป็น เกิดขึ้นเสื่อมไป มีอยู่อย่างนั้นทีเดียว โดยไม่ต้องสงสัยเลยจึงรู้ขึ้นว่า **ปุพฺเพสุ อนนุสฺสุเตสุ ธมฺเมสุ** ธรรมดาเหล่านี้หากมีมาแต่ก่อน ถึงว่าจะไม่ได้ยินได้ฟังมาจากใครก็มีอยู่อย่างนั้นทีเดียว ฉะนั้นในความข้อนี้ พระพุทธเจ้าจึงทรงปฏิญาณพระองค์ว่า เราไม่ได้ฟังมาแต่ใคร มิได้เรียนมาแต่ใคร เพราะของเหล่านี้มีอยู่ มีมาแต่ก่อนพระองค์ดังนี้ ได้ความว่า ธรรมดาธาตุทั้งหลายย่อมเป็นย่อมมีอยู่อย่างนั้น อาศัยอาการของจิตเข้าไปยึดถือเอาสิ่งทั้งปวงเหล่านั้นมาหลายภพหลายชาติ จึงเป็นเหตุให้เป็นไปตามสมมตินั้น เป็นเหตุให้**อนุสัย**

ครอบงำจิตจนหลงเชื่อไปตาม จึงเป็นเหตุให้ก่อภพก่อชาติด้วยอาการของจิตเข้าไปยึด ฉะนั้น พระโยคาวจรเจ้ามาพิจารณาโดยแยบคายลงไปตามสภาพว่า **สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา** สังขารความเข้าไปปรุงแต่ง คือ อาการของจิตนั่นแล ไม่เที่ยง สัตว์โลกเขาเที่ยง คือมีอยู่เป็นอยู่อย่างนั้น ให้พิจารณาโดย **อริยสัจจธรรม ทั้ง ๔** เป็นเครื่องแก้อาการของจิตให้เห็นแน่แท้โดย **ปัจจักขสิทธิ** ว่า ตัวอาการของจิตนี้เองมันไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เพราะเหตุที่ไม่เห็นโดยปัจจักขสิทธิว่า ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ จึงหลงตามสังขาร เมื่อเห็นจริงลงไปแล้วก็เป็นเครื่องแก้อาการของจิต จึงปรากฏขึ้นว่า **สงฺขารา สสฺสตา นตฺถิ** สังขารทั้งหลายที่เที่ยงแท้ไม่มี สังขารเป็นอาการของจิตต่างหาก เปรียบเหมือนพยับแดด ส่วนสัตว์เขาก็อยู่ประจำโลกแต่ไหนแต่ไรมา เมื่อรู้โดยเงื่อน ๒ ประการ คือ รู้ว่าสัตว์ก็มีอยู่อย่างนั้น สังขารก็เป็นอาการของจิตเข้าไปสมมติเขาเท่านั้น **ฐีติภูตํ** จิตตั้งอยู่เดิมไม่มีอาการเป็นผู้หลุดพ้น ได้ความว่า ธรรมดาหรือธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตน จะใช่ตนอย่างไร ของเขาหากเกิดมีอย่างนั้น ท่านจึงว่า **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** ธรรมทั้งหลายไม่ใช่ตน ให้พระโยคาวจรเจ้าพึงพิจารณาให้เห็นแจ้งประจักษ์ตามนี้จนทำให้จิตรวมพึ่บลงไป ให้เห็นจริงแจ้งชัดตามนั้น โดย **ปัจจักขสิทธิ** พร้อมกับ **ญาณสัมปยุตต์** ปรากฏขึ้นมาพร้อมกัน จึงชื่อว่า **วุฏฐานคามินีวิปัสสนา** ทำในที่นี้จนชำนาญเห็นจริงแจ้งประจักษ์พร้อมกับการรวมใหญ่และญาณสัมปยุตต์ รวมทวนกระแสแก้**อนุสัยสมมติ**เป็น**วิมุตติ** หรือรวมลง**ฐีติจิต** อันเป็นอยู่มีอยู่อย่างนั้นจนแจ้งประจักษ์ในที่นั้นด้วยญาณสัมปยุตต์ว่า **ขีณา ชาติ ญาณํ โหติ** ดังนี้ ในที่นี้ไม่ใช่สมมติ ไม่ใช่ของแต่งเอาเดาเอา ไม่ใช่ของอันบุคคลพึงปรารถนาเอาได้ เป็นของที่เกิดเอง เป็นเอง รู้เอง โดยส่วนเดียวเท่านั้น เพราะด้วยการปฏิบัติอันเข้มแข็งไม่ท้อถอย พิจารณาโดยแยบคายด้วยตนเองจึงจะเป็นขึ้นมาเอง ท่านเปรียบเหมือนต้นไม้ต่างๆ มีต้นข้าวเป็นต้น เมื่อบำรุงรักษาต้นมันให้ดีแล้ว ผลคือรวงข้าว ไม่ใช่สิ่งอันบุคคลพึงปรารถนาเอาเลย เป็นขึ้นมาเอง ถ้าแลบุคคลมาปรารถนาเอาแต่รวงข้าวแต่หาได้รักษาต้นข้าวไม่ เป็นผู้เกียจคร้าน จะปรารถนาจนวันตาย รวงข้าวก็จะไม่มีขึ้นมาให้ฉันใด วิมุตติธรรมก็ฉันนั้นนั่นแล มิใช่สิ่งอันบุคคลจะพึงปรารถนาเอาได้ คนผู้ปรารถนาวิมุตติธรรมแต่ปฏิบัติไม่ถูกหรือไม่ปฏิบัติมัวเกียจคร้าน จนวันตายจะประสบวิมุตติธรรมไม่ได้เลย ด้วยประการฉะนี้

๑๐. จิตเดิมเป็นธรรมชาติใสสว่าง แต่มืดมัวไปเพราะอุปกิเลส

ปภสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จิตฺตํ ตญฺจ โข อาคนฺตุเกหิ อุปกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐํ ภิกษุทั้งหลาย จิตนี้เลื่อมปภัสสรแจ้งสว่างมาเดิม แต่อาศัยอุปกิเลสเครื่องเศร้าหมองเป็นอาคันตุกะสัญจรมาปกคลุมหุ้มห่อ จึงทำให้จิตมิส่องแสงสว่างได้ ท่านเปรียบไว้ในบทกลอนหนึ่งว่า **"ไม้สะงกหกพันง่า (กิ่ง) กะปอมก่าขึ้นมื้อฮ้อย กะปอมน้อยขึ้นมื้อพันครั้นตัวมาบ่ทัน ขึ้นนำคู่มื้อๆ"** โดยอธิบายว่า คำว่า ไม้ชะงก ๖,๐๐๐ ง่านั้น เมื่อตัดศูนย์ ๓ ศูนย์ออกเสีย เหลือแต่ ๖ คงได้ความว่า ทวารทั้ง ๖ เป็นที่มาแห่งกะปอมก่า คือของปลอม ไม่ใช่ของจริง กิเลสทั้งหลายไม่ใช่ของจริง เป็นสิ่งสัญจรเข้ามาในทวารทั้ง ๖ นับร้อยนับพัน มิใช่แต่เท่านั้น กิเลสทั้งหลายที่ยังไม่เกิดมีขึ้นก็จะมีทวียิ่งๆ ขึ้นทุกๆ วัน ในเมื่อไม่แสวงหาทางแก้ ธรรมชาติของจิตเป็นของผ่องใสยิ่งกว่าอะไรทั้งหมดแต่อาศัยของปลอม กล่าวคือ อุปกิเลสที่สัญจรเข้ามาปกคลุมจึงทำให้หมดรัศมีดุจพระอาทิตย์เมื่อเมฆบดบังฉะนั้น อย่าพึงเข้าใจว่าพระอาทิตย์เข้าไปหาเมฆ เมฆไหลมาบดบังพระอาทิตย์ต่างหาก ฉะนั้น ผู้บำเพ็ญเพียรทั้งหลายเมื่อรู้โดยปริยายนี้แล้วพึงกำจัดของปลอมด้วยการพิจารณาโดยแยบคายตามที่อธิบายแล้วในอุบายแห่งวิปัสสนาข้อ ๙ นั้นเถิด เมื่อทำให้ถึงขั้นฐีติจิตแล้ว ชื่อว่าย่อมทำลายของปลอมได้หมดสิ้นหรือว่าของปลอมย่อมเข้าไม่ถึงฐีติจิต เพราะสะพานเชื่อมต่อถูกทำลายขาดสะบั้นลงแล้ว แม้ยังต้องเกี่ยวข้องกับอารมณ์ของโลกอยู่ ก็ย่อมเป็นดุจน้ำกลิ้งบนใบบัวฉะนั้น

๑๑. การทรมานตนของผู้บำเพ็ญเพียร
ต้องให้พอเหมาะกับอุปนิสัย

นายสารถีผู้ฝึกม้ามีชื่อเสียงคนหนึ่ง มาเฝ้าพระพุทธเจ้าทูลถามถึงวิธีทรมานเวไนย พระองค์ทรงย้อนถามนายสารถีก่อนถึงการทรมานม้า เขาทูลว่าม้ามี ๔ ชนิด คือ ๑. ทรมานง่าย ๒. ทรมานอย่างกลาง ๓. ทรมานยากแท้ ๔. ทรมานไม่ได้เลยต้องฆ่าเสีย พระองค์จึงตรัสว่าเราก็เหมือนกัน ๑. **ผู้ทรมานง่าย** คือ ผู้ปฏิบัติทำจิตรวมง่าย ให้กินอาหารเพียงพอเพื่อบำรุงร่างกาย ๒. **ผู้ทรมานอย่างกลาง** คือ ผู้ปฏิบัติทำจิตไม่ค่อยจะลง ก็ให้กินอาหารแต่น้อยอย่าให้มาก ๓. **ทรมานยากแท้** คือ ผู้ปฏิบัติทำจิตลงยากแท้ ไม่ต้องให้กินอาหารเลย แต่ต้องเป็น **อตฺตญฺญู** รู้กำลังของตนว่าจะทนทานได้สักเพียงไรแค่ไหน ๔. **ทรมานไม่ได้เลย ต้องฆ่าเสีย** คือ ผู้ปฏิบัติทำจิตไม่ได้เป็น **ปทปรมะ** พระองค์ทรงชักสะพานเสีย กล่าวคือไม่ทรงรับสั่งสอน อุปมาเหมือนฆ่าทิ้งเสียฉะนั้น

๑๒. มูลติกสูตร

ติก แปลว่า ๓ **มูล** แปลว่า เค้ามูลรากเหง้า รวมความว่า สิ่งซึ่งเป็นรากเหง้าเค้ามูลอย่างละ ๓ คือ **ราคะ โทสะ โมหะ** ก็เรียก อกุศลมูล ๓ ตัณหา ๓ ก็มี **กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา** โอฆะและอาสวะก็มีอย่างละ ๓ คือ **กามะ ภวะ อวิชชา** ถ้าบุคคลมาเป็นไปกับด้วย ๓ เช่นนี้ **ติปริวฏฺฏํ** ก็ต้องเวียนไปเป็น ๓-๓ ก็ต้องเป็นโลก ๓ คือ **กามโลก รูปโลก อรูปโลก** อยู่อย่างนั้นแล เพราะ ๓ นั้นเป็นเค้ามูลโลก ๓

เครื่องแก้ก็มี ๓ คือ **ศีล สมาธิ ปัญญา** เมื่อบุคคลดำเนินตนตามศีล สมาธิ ปัญญา อันเป็นเครื่องแก้ **น ติปริวฏฺฏํ** ก็ไม่ต้องเวียนไปเป็น ๓-๓ ก็ไม่เป็นโลก ๓ ชื่อว่าพ้นจากโลก ๓ แล

๑๓. วิสุทธิเทวาเท่านั้นเป็นสันตบุคคลแท้

อกุปฺปิ สพฺพธมฺเมสุ เญยฺยธมฺมา ปเวสฺสนฺโต บุคคลผู้มีจิตไม่กำเริบในกิเลสทั้งปวง รู้ธรรมทั้งหลายทั้งที่เป็น**พหิทธาธรรม** ทั้งที่เป็น**อัชฌัตติกาธรรม สนฺโต** จึงเป็นผู้สงบระงับ **สันตบุคคล**เช่นนี้แลที่จะบริบูรณ์ด้วย**หิริโอตตัปปะ** มีธรรมบริสุทธิ์สะอาด มีใจมั่นคง เป็นสัตบุรุษผู้ทรงเทวธรรมตามความในพระคาถาว่า **หิริโอตฺตปฺปสมฺปนฺนา สุกฺกธมฺมสมาหิตา สนฺโต สปฺปุริสา โลเก เทวธมฺมาติ วุจฺจเร อุปัตติเทวา** ผู้พรั่งพร้อมด้วยกามคุณ วุ่นวายอยู่ด้วยกิเลส เหตุไฉนจึงจะเป็นสันตบุคคลได้ ความในพระคาถานี้ย่อมต้องหมายถึง**วิสุทธิเทวา** คือ**พระอรหันต์**แน่นอน ท่านผู้เช่นนั้นเป็น**สันตบุคคล**แท้ สมควรจะเป็นผู้บริบูรณ์ด้วย**หิริโอตตัปปะ** และ**สุกฺกธรรม** คือ ความบริสุทธิ์แท้

๑๔. อกิริยาเป็นที่สุดในโลก - สุดสมมติบัญญัติ

สจฺจานํ จตุโร ปทา ขีณาสวา ชุติมนฺโต เต โลเก ปรินิพฺพุตา สัจธรรมทั้ง ๔ คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ยังเป็นกิริยา เพราะแต่ละสัจจะๆ ย่อมมีอาการต้องทำคือ **ทุกข์**-ต้องกำหนดรู้ **สมุทัย**-ต้องละ **นิโรธ**-ต้องทำให้แจ้ง **มรรค**-ต้องเจริญให้มาก ดังนี้ล้วนเป็นอาการที่จะต้องทำทั้งหมด ถ้าเป็นอาการที่จะต้องทำก็ต้องเป็น**กิริยา** เพราะเหตุนั้นจึงรวมความได้ว่า สัจจะทั้ง ๔ เป็นกิริยา จึงสมกับบาทคาถาข้างต้นนั้น ความว่าสัจจะทั้ง ๔ เป็นเท้าหรือเป็นเครื่องเหยียบก้าวขึ้นไป หรือก้าวขึ้นไป ๔ พัก จึงจะเสร็จกิจ ต่อจากนั้นไปจึงเรียกว่า **อกิริยา**

อุปมา ดังเขียนเลข ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๐ แล้วลบ ๑ ถึง ๙ ทิ้งเสีย เหลือแต่ ๐ (ศูนย์) ไม่เขียนอีกต่อไป คงอ่านว่า ศูนย์ แต่ไม่มีค่าอะไรเลย จะนำไปบวกลบคูณหารกับเลขจำนวนใดๆ ไม่ได้ทั้งสิ้น แต่จะปฏิเสธว่าไม่มีหาได้ไม่ เพราะปรากฏอยู่ว่า ๐ (ศูนย์) นี่แหละ คือปัญญารอบรู้ เพราะทำลายกิริยา คือ ความสมมติหรือว่าลบสมมติลงเสียจนหมดสิ้น ไม่เข้าไปยึดถือสมมติทั้งหลาย คำว่า ลบ คือ ทำลาย

กิริยา กล่าวคือ ความสมมติ มีปัญหาสอดขึ้นมาว่า เมื่อทำลายสมมติหมดแล้วจะไปอยู่ที่ไหน? แก้ว่า ไปอยู่ในที่ไม่สมมติ คือ อกิริยา นั่นเอง เนื้อความตอนนี้เป็นการอธิบายตามอาการของความจริงซึ่งประจักษ์แก่ผู้ปฏิบัติโดยเฉพาะ อันผู้ไม่ปฏิบัติหาอาจรู้ได้ไม่ ต่อเมื่อไรฟังแล้วทำตามจนรู้เองเห็นเองนั่นแหละจึงจะเข้าใจได้

ความแห่ง ๒ บาทคาถาต่อไปว่า พระขีณาสวเจ้าทั้งหลายดับโลกสามรุ่งโรจน์อยู่ คือทำการพิจารณาบำเพ็ญเพียรเป็น **ภาวิโต พหุลีกโต** คือทำให้มาก เจริญให้มาก จนจิตมีกำลังสามารถพิจารณาสมมติทั้งหลายทำลายสมมติทั้งหลายลงไปได้จนเป็นอกิริยาก็ย่อมดับโลกสามได้ การดับโลกสามนั้น ท่านขีณาสวเจ้าทั้งหลายมิได้เหาะขึ้นไปในกามโลก รูปโลก อรูปโลก เลยทีเดียว คงอยู่กับที่นั่นเอง แม้พระบรมศาสดาของเราก็เช่นเดียว พระองค์ประทับนั่งอยู่ ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์แห่งเดียวกัน เมื่อจะดับโลกสาม ก็มิได้เหาะขึ้นไปในโลกสาม คงดับอยู่ที่จิต ที่จิตนั่นเองเป็นโลกสาม ฉะนั้น ท่านผู้ต้องการดับโลกสาม พึงดับที่จิตของตนๆ จึงทำลายกิริยา คือตัวสมมติหมดสิ้นจากจิต ยังเหลือแต่อกิริยา เป็นฐีติจิต ฐีติธรรม อันไม่รู้จักตาย ฉะนี้แล

๑๕. สัตตาวาส ๙

เทวาพิภพ มนุสสโลก อบายโลก จัดเป็น**กามโลก** ที่อยู่อาศัยของสัตว์เสพกามรวมเป็น ๑ **รูปโลก** ที่อยู่อาศัยของสัตว์ผู้สำเร็จรูปฌานมี ๔ **อรูปโลก** ที่อยู่อาศัยของสัตว์ผู้สำเร็จอรูปฌานมี ๔ รวมทั้งสิ้นเป็น ๙ เป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ ผู้มารู้เท่า **สัตตาวาส ๙** กล่าวคือ พระขีณาสวเจ้าทั้งหลายย่อมจากที่อยู่ของสัตว์ ไม่ต้องอยู่ในที่ ๙ แห่งนี้ และปรากฏในสามเณรปัญหาข้อสุดท้ายว่า **ทส นาม กึ** อะไรชื่อว่า ๑๐ แก้ว่า **ทสหิ องฺเคหิ สมนฺนาคโต** พระขีณาสวเจ้าผู้ประกอบด้วยองค์ ๑๐ ย่อมพ้นจากสัตตาวาส ๙ ความข้อนี้คงเปรียบได้กับการเขียนเลข ๑ ๒ ๓ ๔ ๕ ๖ ๗ ๘ ๙ ๐ นั่นเอง ๑ ถึง ๙ เป็นจำนวนที่นับได้ อ่านได้ บวกลบคูณหารกันได้ ส่วน ๑๐ ก็คือเลข ๑ กับ ๐ (ศูนย์) เราจะเอา ๐ (ศูนย์) ไปบวกลบคูณหารกับเลขจำนวนใดๆ ก็ไม่ทำให้เลขจำนวนนั้นมีค่าสูงขึ้น และ ๐ (ศูนย์) นี้เมื่ออยู่โดยลำพังก็ไม่มีค่าอะไร แต่จะว่า

ไม่มีก็ไม่ได้ เพราะเป็นสิ่งปรากฏอยู่ ความเปรียบนี้ฉันใด จิตใจก็ฉันนั้น เป็นธรรมชาติมีลักษณะเหมือน ๐ (ศูนย์) เมื่อนำไปต่อเข้ากับเลขตัวใด ย่อมทำให้เลขตัวนั้นเพิ่มค่าขึ้นอีกมาก เช่น เลข ๑ เมื่อเอาศูนย์ต่อเข้าก็กลายเป็น ๑๐ (สิบ) จิตใจเรานี้ก็เหมือนกัน เมื่อต่อเข้ากับสิ่งทั้งหลายก็เป็นของวิจิตรพิสดารมากมายขึ้นทันที แต่เมื่อได้รับการฝึกฝนอบรมจนฉลาดรอบรู้สรรพเญยยธรรมแล้ว ย่อมกลับคืนสู่สภาพ ๐ (ศูนย์) คือ ว่างโปร่งพ้นจากการนับการอ่านแล้ว มิได้อยู่ในที่ ๙ แห่งอันเป็นที่อยู่ของสัตว์ แต่อยู่ในที่หมดสมมติบัญญัติคือ สภาพ ๐ (ศูนย์) หรืออกิริยาดังกล่าวในข้อ ๑๔ นั่นเอง

๑๖. ความสำคัญของปฐมเทศนา มัชฌิมเทศนา และปัจฉิมเทศนา

พระธรรมเทศนาของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าใน ๓ กาล มีความสำคัญยิ่งอันพุทธบริษัทควรสนใจพิจารณาเป็นพิเศษ คือ

ก. **ปฐมโพธิกาล** ได้ทรงแสดงธรรมแก่พระปัญจวัคคีย์ ที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวันเมืองพาราณสี เป็นครั้งแรก เป็นปฐมเทศนา เรียกว่า **ธรรมจักร** เบื้องต้นทรงยกส่วนสุด ๒ อย่าง อันบรรพชิตไม่ควรเสพขึ้นแสดงว่า **เทฺว เม ภิกฺขเว อนฺตา ปพฺพชิเตน น เสวิตพฺพา** ภิกษุทั้งหลาย ส่วนที่สุด ๒ อย่าง อันบรรพชิตไม่พึงเสพ คือ **กามสุขัลลิกา** และ**อัตตกิลมถา** อธิบายว่า **กามสุขัลลิกา** เป็นส่วนแห่งความรัก **อัตตกิลมถา** เป็นส่วนแห่งความชัง ทั้ง ๒ ส่วนนี้เป็น**ตัวสมุทัย** เมื่อผู้บำเพ็ญตบธรรมทั้งหลายโดยอยู่ซึ่งส่วนทั้งสองนี้ ชื่อว่ายังไม่เข้าทางกลาง เพราะเมื่อบำเพ็ญเพียรพยายามทำสมาธิ จิตสงบสบายดีเต็มที่ก็ดีใจ ครั้นเมื่อจิตนึกคิดฟุ้งซ่านรำคาญก็เสียใจ ความดีใจนั้น คือ กามสุขัลลิกา ความเสียใจนั้นแล คือ อัตตกิลมถา ความดีใจก็เป็นราคะ ความเสียใจก็เป็นโทสะ ความไม่รู้เท่าในราคะ โทสะ ทั้งสองนี้เป็นโมหะ ฉะนั้น ผู้ที่พยายามประกอบความเพียรในเบื้องแรกต้องกระทบส่วนสุดทั้งสองนั้นแลก่อน ถ้าเมื่อกระทบส่วน ๒

นั้นอยู่ ชื่อว่าผิดอยู่ แต่เป็นธรรมดาแท้ทีเดียว ต้องผิดเสียก่อนจึงถูก แม้พระบรมศาสดาแต่ก่อนนั้นพระองค์ก็ผิดมาเต็มที่เหมือนกัน แม้พระอัครสาวกทั้งสอง ก็ซ้ำเป็นมิจฉาทิฐิมาก่อนแล้วทั้งสิ้น แม้สาวกทั้งหลายเหล่าอื่นๆ ก็ล้วนแต่ผิดมาแล้วทั้งนั้น ต่อเมื่อพระองค์มาดำเนินทางกลาง ทำจิตอยู่ภายใต้ร่มโพธิพฤกษ์ ได้ญาณ ๒ ในสองยามเบื้องต้นในราตรี ได้ญาณที่ ๓ กล่าวคือ **อาสวักขยญาณ** ในยามใกล้รุ่ง จึงได้ถูกทางกลางอันแท้จริง ทำจิตของพระองค์ให้พ้นจากความผิด กล่าวคือ...ส่วนสุดทั้งสองนั้นพ้นจาก**สมมติโคตร สมมติชาติ สมมติวาส สมมติวงศ์ และสมมติประเพณี** ถึงความเป็น**อริยโคตร อริยชาติ อริยวาส อริยวงศ์ และอริยประเพณี** ส่วนอริยสาวกทั้งหลายนั้นเล่าก็มารู้ตามพระองค์ ทำให้ได้อาสวักขยญาณพ้นจากความผิดตามพระองค์ไป ส่วนเราผู้ปฏิบัติอยู่ในระยะแรกๆ ก็ต้องผิดเป็นธรรมดา แต่เมื่อผิดก็ต้องรู้เท่าแล้วทำให้ถูก เมื่อยังมีดีใจเสียใจในการบำเพ็ญบุญกุศลอยู่ก็ตกอยู่ในโลกธรรม เมื่อตกอยู่ในโลกธรรมจึงเป็นผู้หวั่นไหวเพราะความดีใจเสียใจนั่นแหละ ชื่อว่าความหวั่นไหวไปมา **อุปฺปนฺโน โข เม** โลกธรรมจะเกิดที่ไหน เกิดที่เรา โลกธรรมมี ๘ มรรคเครื่องแก้ก็มี ๘ **มรรค ๘ เครื่องแก้โลกธรรม ๘** ฉะนั้น พระองค์จึงทรงแสดง **มัชฌิมาปฏิปทา** แก้ส่วน ๒ เมื่อแก้ส่วน ๒ ได้แล้วก็เข้าสู่**อริยมรรค** ตัดกระแสโลกทำใจให้เป็น **จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย** (สละสลัดตัดขาดวางใจหายห่วง) รวมความว่า เมื่อส่วน ๒ ยังมีอยู่ในใจผู้ใดแล้ว ผู้นั้นก็ยังไม่ถูกทาง เมื่อผู้มีใจพ้นจากส่วนทั้ง ๒ แล้ว ก็ไม่หวั่นไหว หมดธุลี เกษมจากโยคะ จึงว่าเนื้อความแห่งธรรมจักรสำคัญมาก พระองค์ทรงแสดงธรรมจักรนี้ยังโลกธาตุให้หวั่นไหว จะไม่หวั่นไหวอย่างไร เพราะมีใจความสำคัญอย่างนี้ โลกธาตุก็มิใช่อะไรอื่น คือตัวเรานี้เอง ตัวเราก็คือธาตุของโลก หวั่นไหวเพราะเห็นในของที่ไม่เคยเห็น เพราะจิตพ้นจากส่วน ๒ ธาตุของโลกจึงหวั่นไหว หวั่นไหวเพราะจะไม่มาก่อธาตุของโลกอีกแล

ข. **มัชฌิมโพธิกาล** ทรงแสดงโอวาทปาฏิโมกข์ในชุมชนพระอรหันต์ ๑,๒๕๐ องค์ ณ พระราชอุทยานเวฬุวันกลันทกนิวาปสถาน กรุงราชคฤห์ ใจความสำคัญตอนหนึ่งว่า **อธิจิตฺเต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธานสาสนํ** พึงเป็นผู้ทำจิตให้ยิ่ง การที่จะทำจิตให้ยิ่งได้ต้องเป็นผู้สงบระงับ **อิจฺฉา โลภสมาปนฺโน สมโณ กึ ภวิสฺสติ** เมื่อประกอบด้วยความ

อยากดิ้นรนโลภหลงอยู่แล้ว จักเป็นผู้สงบระงับได้อย่างไร ต้องเป็นผู้ปฏิบัติ คือปฏิบัติพระวินัยเป็นเบื้องต้น และเจริญกรรมฐานตั้งต้นแต่การเดินจงกรม นั่งสมาธิ ทำให้มาก เจริญให้มาก ในการพิจารณามหาสติปัฏฐาน มีกายานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นเบื้องแรก พึงพิจารณาส่วนแห่งร่างกายโดยอาการแห่งบริกรรมสวนะ คือพิจารณาโดยอาการคาดคะเนว่าส่วนนั้นเป็นอย่างนั้นด้วยการมีสติสัมปชัญญะไปเสียก่อน เพราะเมื่อพิจารณาเช่นนี้ใจไม่ห่างจากกาย ทำให้รวมง่าย

เมื่อทำให้มากในบริกรรมสวนะแล้ว จักเกิดขึ้นซึ่งอุคคหนิมิตให้ชำนาญในที่นั้นจนเป็นปฏิภาค ชำนาญในปฏิภาคโดยยิ่งแล้วจักเป็นวิปัสสนา เจริญวิปัสสนาจนเป็นวิปัสสนาอย่างอุกฤษฏ์ทำจิตเข้าถึงฐีติภูตํดังกล่าวแล้วในอุบายแห่งวิปัสสนาชื่อว่าปฏิบัติ เมื่อปฏิบัติแล้ว **โมกฺขํ** จึงจะข้ามพ้น จึงพ้นจากโลก ชื่อว่า **โลกุตตรธรรม เขมํ** จึงเกษมจาก **โยคะ** (เครื่องร้อย) ฉะนั้น เนื้อความในมัชฌิมเทศนาจึงสำคัญ เพราะเล็งถึงวิมุตติธรรมด้วยประการฉะนี้แลฯ

ค. **ปัจฉิมโพธิกาล** ทรงแสดงปัจฉิมเทศนาในที่ชุมชนพระอริยสาวก ณ พระราชอุทยานสาลวันของมัลลกษัตริย์ กรุงกุสินารา ในเวลาจวนจะปรินิพพานว่า **หนฺทฑานิ อามนฺตยามิ โว ภิกฺขเว ปฏิเวทยามิ โว ภิกฺขเว ขยวยธมฺมา สงฺขารา อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ** เราบอกท่านทั้งหลายว่า จงเป็นผู้ไม่ประมาท พิจารณาสังขารที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมไป เมื่อท่านทั้งหลายพิจารณาเช่นนั้นจักเป็นผู้แทงตลอด พระองค์ตรัสพระธรรมเทศนาเพียงเท่านี้ก็ปิดพระโอษฐ์ มิได้ตรัสอะไรต่อไปอีกเลย จึงเรียกว่า **ปัจฉิมเทศนา** อธิบายความต่อไปว่า สังขารมันเกิดขึ้นที่ไหน อะไรเป็นสังขาร สังขารมันก็เกิดขึ้นที่จิตของเราเอง เป็นอาการของจิตพาให้เกิดขึ้นซึ่งสมมติทั้งหลาย สังขารนี้แลเป็นตัวการสมมติบัญญัติ สิ่งทั้งหลายในโลก ความจริงในโลกทั้งหลายหรือธรรมธาตุทั้งหลาย เขามีเขาเป็นอยู่อย่างนั้น แผ่นดิน ต้นไม้ ภูเขา ฟ้า แดด เขาไม่ได้ว่าเขาเป็นอะไรเลย ตลอดจนตัวตนมนุษย์ก็เป็นธาตุของโลก เขาไม่ได้ว่าเป็นนั้นเป็นนี้เลย เจ้าสังขารตัวการนี้เข้าไปปรุงแต่งว่าเขาเป็นนั้นเป็นนี้ จนหลงกันว่าเป็นจริง ถือเอาว่าเป็นตัวเรา เป็นของๆ เราเสียสิ้น จึงมี ราคะ โทสะ โมหะ เกิดขึ้น ทำจิตดั้งเดิมให้หลงตามไป เกิด แก่ เจ็บตาย เวียนว่ายไปไม่มีที่สิ้นสุดเป็นอเนกภพ อเนกชาติ เพราะเจ้าตัวสังขารนั้นแลเป็น

ตัวเหตุ จึงทรงสอนให้พิจารณาสังขารว่า **สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขา** ให้เป็นปรีชาญาณชัดแจ้ง เกิดจากผลแห่งการเจริญปฏิภาคเป็นส่วนเบื้องต้น จนทำจิตให้เข้าภวังค์ เมื่อกระแสแห่งภวังค์หายไป มีญาณเกิดขึ้นว่า **"นั่นเป็นอย่างนั้น เป็นสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์"** เกิดขึ้นในจิตจริงๆ จนชำนาญเห็นจริงแจ้งประจักษ์ก็รู้เท่าสังขารได้ สังขารก็จะมาปรุงแต่งให้จิตกำเริบอีกไม่ได้ ในคาถาว่า **อกุปฺปํ สพฺพธมฺเมสุ เฌยฺย ธมฺมา ปเวสฺสนฺโต** เมื่อสังขารปรุงแต่งจิตไม่ได้แล้วก็ไม่กำเริบ รู้เท่าธรรมทั้งปวง **สนฺโต** ก็เป็นผู้สงบระงับถึงซึ่งวิมุตติธรรม ด้วยประการฉะนี้ ปัจฉิมเทศนานี้เป็นคำสำคัญแท้ ทำให้ผู้พิจารณารู้แจ้งถึงที่สุด พระองค์จึงได้ปิดพระโอษฐ์แต่เพียงนี้

พระธรรมเทศนาใน ๓ กาลนี้ ย่อมมีความสำคัญเหนือความสำคัญในทุกๆ กาล **ปฐมเทศนา**ก็เล็งถึง**วิมุตติธรรม มัชฌิมเทศนา**ก็เล็งถึง**วิมุตติธรรม ปัจฉิมเทศนา**ก็เล็งถึง**วิมุตติธรรม** รวมทั้ง ๓ กาล ล้วนแต่เล็งถึงวิมุตติธรรมทั้งสิ้น ด้วยประการฉะนี้

๑๗. พระอรหันต์ทุกประเภท
บรรลุทั้งเจโตวิมุตติ ทั้งปัญญาวิมุตติ

อนาสวํ เจโตวิมุตฺตึ ปญฺญาวิมุตฺตึ ทิฏฺเฐว ธมฺเม สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา อุปฺปสมฺปชฺช วิหรติ พระบาลีนี้แสดงว่า พระอรหันต์ทั้งหลายไม่ว่าประเภทใดย่อมบรรลุทั้งเจโตวิมุตติ ทั้งปัญญาวิมุตติ ที่ปราศจากอาสวะในปัจจุบัน หาได้แบ่งแยกไว้ว่าประเภทนั้นบรรลุแต่เจโตวิมุตติหรือปัญญาวิมุตติไม่ ที่เกจิอาจารย์แต่งอธิบายไว้ว่าเจโตวิมุตติเป็นของพระอรหันต์ผู้ได้สมาธิก่อน ส่วนปัญญาวิมุตติเป็นของพระอรหันต์สุกขวิปัสสก ผู้เจริญวิปัสสนาล้วนๆ นั้นย่อมขัดแย้งต่อมรรค มรรคประกอบด้วยองค์ ๘ มีทั้งสัมมาทิฏฐิ ทั้งสัมมาสมาธิ ผู้จะบรรลุวิมุตติธรรมจำต้องบำเพ็ญมรรค ๘ บริบูรณ์ มิฉะนั้นก็บรรลุวิมุตติธรรมไม่ได้ ไตรสิกขาก็มีทั้งสมาธิ ทั้งปัญญา อันผู้จะได้อาสวักขยญาณ จำต้องบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์ทั้ง ๓ ส่วน ฉะนั้น จึงว่าพระอรหันต์ทุกประเภทต้องบรรลุทั้งเจโตวิมุตติ ทั้งปัญญาวิมุตติ ด้วยประการฉะนี้แลฯ

พระธรรมเทศนา

ธรรมเทศนาของท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ ที่พระภิกษุทองคำ ญาโณภาโส กับพระภิกษุวัน อุตตโม ได้จดบันทึกไว้ในปัจฉิมสมัย ก่อนหน้ามรณภาพเพียงเล็กน้อย คือระหว่างพุทธศักราช ๒๔๙๑ ถึง ๒๔๙๒

๑.

เรื่องมูลกรรมฐาน

กุลบุตรผู้บรรพชาอุปสมบทเข้ามาในพระพุทธศาสนานี้แล้ว ใครเล่าไม่เคยเรียนกรรมฐานมา บอกได้ทีเดียวว่าไม่เคยมี พระอุปัชฌาย์ทุกองค์เมื่อบวชกุลบุตรจะไม่สอนกรรมฐานก่อนแล้วจึงให้ผ้าภายหลังไม่มี ถ้าอุปัชฌาย์องค์ใดไม่สอนกรรมฐานก่อน อุปัชฌาย์องค์นั้นดำรงความเป็นอุปัชฌายะต่อไปไม่ได้ ฉะนั้น กุลบุตรผู้บวชมาแล้วจึงได้ชื่อว่าเรียนกรรมฐานมาแล้ว ไม่ต้องสงสัยว่าไม่ได้เรียน

พระอุปัชฌายะสอน**กรรมฐาน ๕** คือ **เกสา** ผม **โลมา** ขน **นขา** เล็บ **ทันตา** ฟัน **ตโจ** หนัง ในกรรมฐานทั้ง ๕ นี้ มีหนังเป็นที่สุด ทำไมจึงสอนถึงหนังเท่านั้น? เพราะเหตุว่าหนังมันเป็นอาการใหญ่ คนเราทุกคนต้องมีหนังหุ้มห่อ ถ้าไม่มีหนัง ผม ขน เล็บ ฟัน ก็อยู่ไม่ได้ ต้องหลุดหล่นทำลายไป เนื้อ กระดูก เอ็น และอาการทั้งหมดในร่างกายนี้ก็จะอยู่ไม่ได้ ต้องแตกต้องทำลายไป คนเราจะหลงรูปก็มาหลงหนัง หมายความสวยๆ งามๆ เกิดความรักใคร่แล้วก็ปรารถนาเพราะมาหมายอยู่ที่หนัง

เมื่อเห็นแล้วก็สำคัญเอาผิวพรรณของมัน คือ ผิว ดำ-ขาว-แดง-ดำแดง-ขาวแดง ผิวอะไรต่ออะไร ก็เพราะหมายสีหนัง ถ้าไม่มีหนังแล้ว ใครเล่าจะหมายว่าสวยงาม? ใครเล่าจะรักจะชอบจะปรารถนา? มีแต่จะเกลียดหน่ายไม่ปรารถนา ถ้าหนังไม่หุ้มห่ออยู่แล้ว เนื้อเอ็นและอาการอื่นๆ ก็จะอยู่ไม่ได้ ทั้งจะประกอบกิจการอะไรก็ไม่ได้ จึงว่าหนังเป็นของสำคัญนัก จะเป็นอยู่ได้ก็เพราะหนัง จะเกิดความหลงสวยหลงงามก็เพราะมีหนัง ฉะนั้น พระอุปัชฌายะท่านจึงสอนถึงแต่หนังเป็นที่สุด ถ้าเรามาตั้งใจพิจารณาจนให้เห็นความเปื่อยเน่าเกิดอสุภนิมิตปรากฏแน่แก่ใจแล้ว ย่อมจะเห็น **อนิจจสัจจธรรม ทุกขสัจจธรรม อนัตตาสัจจธรรม** จึงจะแก้ความหลงสวยหลงงามอันมั่นหมายอยู่ที่หนัง ย่อมไม่สำคัญหมาย และไม่ชอบใจ ไม่ปรารถนาเอา เพราะเห็นตามความเป็นจริง เมื่อใดเชื่อคำสอนของพระอุปัชฌายะไม่ประมาทแล้ว จึงจะได้เห็นสัจจธรรม

ถ้าไม่เชื่อคำสอนพระอุปัชฌายะ ย่อมแก้ความหลงของตนไม่ได้ ย่อมตกอยู่ในบ่วงแห่งรัชชนิอารมณ์ ตกอยู่ในวัฏจักร เพราะฉะนั้น คำสอนที่พระอุปัชฌายะได้สอนแล้วแต่ก่อนบวชนั้นเป็นคำสอนที่จริงที่ดี แล้วเราไม่ต้องไปหาทางอื่นอีก ถ้ายังสงสัยยังหาไปทางอื่นอีก ชื่อว่ายังหลงยังงมงาย ถ้าไม่หลงจะไปหาทำไม คนไม่หลงก็ไม่มีการหา คนที่หลงจึงมีการหา หาเท่าไรยิ่งหลงไปไกลเท่านั้น ใครเป็นผู้ไม่หา มาพิจารณาอยู่ในของที่มีอยู่นี้ ก็จะเห็นแจ้งซึ่งภูตธรรม ฐิติธรรม อันเกษมจากโยคาสวะทั้งหลาย

ความในเรื่องนี้ ไม่ใช่มติของพระอุปัชฌายะทั้งหลายคิดได้แล้วสอนกุลบุตรตามมติของใครของมัน เนื่องด้วยพุทธพจน์แห่งพระพุทธองค์เจ้าได้ทรงบัญญัติไว้ให้อุปัชฌายะเป็นผู้สอนกุลบุตรผู้บวชใหม่ให้กรรมฐานประจำตน ถ้ามิฉะนั้นก็ไม่สมกับการออกบวชที่ได้สละบ้านเรือนครอบครัวออกมาบำเพ็ญเนกขัมมธรรม หวังโมกขธรรม การบวชก็จะเท่ากับการทำเล่น พระองค์ได้ทรงบัญญัติมาแล้ว พระอุปัชฌายะทั้งหลายจึงดำรงประเพณีนี้สืบมาตราบเท่าทุกวันนี้ พระอุปัชฌายะสอนไม่ผิด สอนจริงแท้ๆ เป็นแต่กุลบุตรผู้รับเอาคำสอนไม่ตั้งใจ มัวประมาทลุ่มหลงเอง ฉะนั้น ความในเรื่องนี้วิญญูชนจึงได้รับรองทีเดียวว่าเป็น**วิสุทธิมรรค**เที่ยงแท้

๒.
เรื่องศีล

สีลํ สีลา วิย ศีล คือ ความปกติ อุปมาได้เท่ากับหินซึ่งเป็นของหนักและเป็นแก่นของดิน แม้จะมีวาตธาตุมาเป่าสักเท่าใด ก็ไม่มีการสะเทือนหวั่นไหวเลย แต่ว่าเราจะสำคัญถือแต่เพียงคำว่า ศีล เท่านั้น ก็จะทำให้เรางมงายอีก ต้องให้รู้จักเสียว่าศีลนั้นอยู่ที่ไหน? มีตัวตนเป็นอย่างไร? อะไรเล่าเป็นตัวศีล? ใครเป็นผู้รักษา? ถ้ารู้จักว่าใครเป็นผู้รักษาแล้ว ก็จะรู้จักว่าผู้นั้นเป็นตัวศีล ถ้าไม่เข้าใจเรื่องศีล ก็จะงมงายไปถือศีลเพียงนอกๆ เดี๋ยวก็ไปหาเอาที่นั้นที่นี้จึงจะมีศีล ไปขอเอาจึงจะมีศีล ไปขอเอาที่นั่นที่นี่จึงมี เมื่อยังเที่ยวหาเที่ยวขออยู่ ไม่ใช่หลงศีลดอกหรือ? ไม่ใช่สีลัพพตปรามาสถือนอกๆ ลูบๆ คลำๆ อยู่หรือ?

อิทํ สจฺจาภินิเวสทิฏฺจิ จะเห็นความงมงายของตนว่าเป็นของจริงเที่ยงแท้ ผู้ไม่หลงย่อมไม่ไปเที่ยวขอเที่ยวหา เพราะเข้าใจแล้วว่าศีลก็อยู่ที่ตนนี้ จะรักษาโทษทั้งหลายก็ตนเป็นผู้รักษา ดังที่ว่า **"เจตนาหํ ภิกฺขเว สีลํ วทามิ"** เจตนาเป็นตัวศีล **เจตนา** คืออะไร? เจตนานี้ต้องแปลงอีกจึงจะได้ความ ต้องเอาสระ เอ มาเป็น อิ เอา ต สะกดเข้าไป เรียกว่า **จิตฺต** คือ จิตใจ คนเราถ้าจิตใจไม่มี ก็ไม่เรียกว่าคน มีแต่กายจะสำเร็จการทำอะไรได้? ร่างกายกับจิตต้องอาศัยซึ่งกันและกัน เมื่อจิตใจไม่เป็นศีลกายก็ประพฤติไปต่างๆ

จึงกล่าวได้ว่า ศีลมีตัวเดียว นอกนั้นเป็นแต่เรื่องโทษที่ควรละเว้น โทษ ๕ โทษ ๘ โทษ ๑๐ โทษ ๒๒๗ รักษาไม่ให้มีโทษต่างๆ ก็สำเร็จเป็นศีลตัวเดียว รักษาผู้เดียวนั้นได้แล้วมันก็ไม่มีโทษเท่านั้นเอง ก็จะเป็นปกติแนบเนียนไม่หวั่นไหว ไม่มีเรื่องหลงหาหลงขอ คนที่หาขอต้องเป็นคนทุกข์ ไม่มีอะไรจึงเที่ยวหาขอ เดี๋ยวก็กล่าว ยาจามิๆ ขอแล้วขอเล่า ขอเท่าไรยิ่งไม่มี ยิ่งอดอยากยากเข็ญ เราได้มาแล้วมีอยู่แล้วซึ่งกายกับจิต รูปกายก็เอามาแล้วจากบิดามารดาของเรา จิตก็มีอยู่แล้ว ชื่อว่าของเรามีพร้อมบริบูรณ์แล้วจะทำให้เป็นศีลก็ทำเสีย ไม่ต้องกล่าวว่าศีลมีอยู่ที่โน้นที่นี้ กาลนั้นจึงจะมี กาลนี้จึงจะมี ศีลมีอยู่ที่เรานี้แล้ว **อกาลิโก** รักษาได้ไม่มีกาล ได้ผลก็ไม่มีกาล

เรื่องนี้ต้องมีหลักฐานพร้อมอีก เมื่อครั้งพุทธกาลนั้น พวกปัญจวัคคีย์ก็ดี พระยสและบิดามารดาภรรยาเก่าของท่านก็ดี ภัทท‌วัคคีย์ชฎิลทั้งบริวารก็ดี พระเจ้าพิมพิสารและราชบริพาร ๑๒ นหุตก็ดี ฯลฯ ก่อนจะฟังพระธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ปรากฏว่าได้สมาทานศีลเสียก่อนจึงฟังเทศนา พระองค์เทศนาไปทีเดียว ทำไมท่านเหล่านั้นจึงได้สำเร็จมรรคผล ศีล สมาธิ ปัญญา ของท่านเหล่านั้นมาแต่ไหน ไม่เห็นพระองค์ตรัสบอกให้ท่านเหล่านั้นขอเอาศีล สมาธิ ปัญญา จากพระองค์ เมื่อได้ลิ้มรสธรรมเทศนาของพระองค์แล้ว ศีล สมาธิ ปัญญา ย่อมมีขึ้นในท่านเหล่านั้นเองโดยไม่มีการขอและไม่มีการเอาให้ **มัคคสามัคคี** ไม่มีใครหยิบยกให้เข้ากัน จิตดวงเดียวเป็นศีล เป็นสมาธิ เป็นปัญญา ฉะนั้น เราไม่หลงศีลจึงจะเป็นวิญญูชนอันแท้จริง

๓.

เรื่องปาฏิโมกขสังวรศีล

พระวินัย ๕ คัมภีร์ สงเคราะห์ลงมาในปาฏิโมกขุทเทส เมื่อปฏิบัติไม่ถูกต้องตามพระวินัยย่อมข้ามไม่ได้ ผู้ปฏิบัติถูกตามพระวินัยแล้ว **โมกฺขํ** ชื่อว่าเป็นทางข้ามพ้นวัฏฏะได้ **ปาฏิโมกข์**นี้ก็ยังสงเคราะห์เข้าไปหา**วิสุทธิมรรค**อีก เรียกว่า **ปาฏิโมกขสังวรศีล** ใน**สีลนิเทศ**

สีลนิเทศ นั้นกล่าวถึงเรื่องศีลทั้งหลาย คือ ปาฏิโมกขสังวรศีล ๑ อินทรียสังวรศีล ๑ ปัจจยสันนิสสิตศีล ๑ อาชีวปาริสุทธิศีล ๑ ส่วนอีก ๒ คัมภีร์นั้นคือ สมาธินิเทศ และปัญญานิเทศ วิสุทธิมรรค ทั้ง ๓ พระคัมภีร์นี้สงเคราะห์เข้าในมรรคทั้ง ๘ มรรค ๘ สงเคราะห์ลงมาในสิกขาทั้ง ๓ คือ ศีล สมาธิ ปัญญา เมื่อจะกล่าวถึงเรื่องมรรคแล้ว ความประโยคพยายามปฏิบัติดัดตนอยู่ ชื่อว่า เดินมรรค สติปัฏฐานทั้ง ๔ ก็เรียกว่า มรรค อริยสัจจ์ ๔ ก็ชื่อว่า มรรค เพราะเป็นกิริยาที่ยังทำอยู่ ยังมีการดำเนินอยู่ ดังภาษิตว่า **"สจฺจานํ จตุโรปทา ขีณาสวา ชุติมนฺโต เต โลเก ปรินิพฺพุตา"** สำหรับเท้าต้องมีการเดิน คนเราต้องไปด้วยเท้าทั้งนั้น ฉะนั้น สัจจะทั้ง ๔ ก็ยังเป็นกิริยาอยู่ เป็นจรณะเครื่องพาไปถึงวิสุทธิธรรม วิสุทธิธรรมนั้นจะอยู่ที่ไหน? มรรคสัจจะอยู่ที่ไหน? วิสุทธิธรรมก็ต้องอยู่ที่นั่น

มรรคสัจจะไม่มีอยู่ที่อื่น มโนเป็นมหาฐาน มหาเหตุ วิสุทธิธรรมจึงต้องอยู่ที่ใจของเรานี่เอง ผู้เจริญมรรคต้องทำอยู่ที่นี้ ไม่ต้องไปหาที่อื่น การหาที่อื่นอยู่ชื่อว่ายังหลง ทำไมจึงหลงไปหาที่อื่นเล่า? ผู้ไม่หลงก็ไม่ต้องหาทางอื่น ไม่ต้องหากับบุคคลอื่น ศีลก็มีในตน สมาธิก็มีในตน ปัญญาก็มีอยู่กับตน ดังบาลีว่า **เจตนาหํ ภิกฺขเว สีลํ วทามิ** เป็นต้น กายกับจิตเท่านี้ประพฤติปฏิบัติเป็นศีลได้ ถ้าไม่มีกายกับจิต จะเอาอะไรมาพูดออกว่าศีลได้ คำที่ว่าเจตนานั้น เราต้องเปลี่ยนเอาสระ เอ ขึ้นบน เป็นสระ อิ เอาตัว ต สะกดเข้าไป ก็พูดได้ว่า **จิตฺตํ** เป็นจิต จิตเป็นผู้คิดงดเว้น เป็นผู้ระวังรักษา เป็นผู้ประพฤติปฏิบัติซึ่งมรรคและผลให้เป็นไปได้ พระพุทธเจ้าก็ดี พระสาวกขีณาสวเจ้า

ก็ดี จะชำระตนให้หมดจดจากสังกิเลสทั้งหลายได้ ท่านก็มีกายกับจิตทั้งนั้น เมื่อท่านจะทำมรรคและผลให้เกิดมีได้ก็ทำอยู่ที่นี่ คือที่กายกับจิต ฉะนั้น จึงกล่าวได้ว่ามรรคมีอยู่ที่ตนของตนนี้เอง เมื่อเราจะเจริญซึ่งสมถะหรือวิปัสสนา ก็ไม่ต้องหนีจากกายกับจิตไม่ต้องส่งนอก

ให้พิจารณาอยู่ในตนของตนเป็น **โอปนยิโก** แม้จะเป็นของมีอยู่ภายนอก เช่น รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ เป็นต้น ก็ไม่ต้องส่งออกเป็นนอกไป ต้องกำหนดเข้ามาเทียบเคียงตนของตน พิจารณาอยู่ที่นี้ **ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ** เมื่อรู้ก็ต้องรู้เฉพาะตน รู้อยู่ในตน ไม่ได้รู้มาแต่นอก เกิดขึ้นกับตนมีขึ้นกับตน ไม่ได้หามาจากที่อื่น ไม่มีใครเอาให้ ไม่ได้ขอมาจากผู้อื่น จึงได้ชื่อว่า **ญาณํ ทสฺสนํ สุวิสุทฺธํ อโหสิ** ฯลฯ เป็นความรู้เห็นที่บริสุทธิ์แท้ ฯลฯ

๔.

ธรรมคติวิมุตติ

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น มิใช่ว่าพระองค์จะมีปัญญาพิจารณาเอาวิมุตติธรรมให้ได้วันหนึ่งวันเดียว พระองค์ทรงพิจารณามาแต่ยังเป็นฆราวาสอยู่หลายปี นับแต่ครั้งที่พระองค์ได้ราชาภิเษกเป็นกษัตริย์ พวกพระญาติพระวงศ์ได้แต่งตั้งพระองค์เป็นผู้ใหญ่เป็นหัวหน้าปกครองดูแลบ่าวไพร่ประชาราษฎร เมื่อพระองค์ได้เป็นเช่นนี้แล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่นอนใจ จำเป็นที่พระองค์จะต้องคิดใช้ปัญญาพิจารณาทุกสิ่งทุกอย่างในการปกครองป้องกันราษฎรทั้งขอบเขต และการรักษาครอบครัว ตลอดถึงพระองค์ก็จะต้องทรงคิดรอบคอบเสมอ ถ้าไม่ทรงคิดไม่มีพระปัญญา ไฉนจะปกครองบ้านเมืองไพร่ฟ้าให้ผาสุกสบายได้ แม้พระองค์เองก็จะดำรงตำแหน่งหน้าที่ของพระองค์ไว้ไม่ได้ เมื่อพระองค์ทรงคิดในเรื่องของผู้อื่นและเรื่องของพระองค์เองเสมอแล้ว ปัญญาวิวัฏฏ์ของพระองค์จึงเกิดขึ้นว่า เราปกครองบังคับบัญชาได้ก็แต่การบ้านเมืองเท่านี้ ส่วนการเกิด แก่ เจ็บ ตาย เล่า เราบังคับบัญชาไม่ได้เสียแล้ว จะบังคับบัญชาไม่ให้สัตว์ทั้งหลาย

เกิดก็ไม่ได้ เมื่อเกิดแล้วจะบังคับไม่ให้แก่ชราก็ไม่ได้ จะบังคับไม่ให้เจ็บป่วยไข้เป็นโรคาพาธก็ไม่ได้ จะบังคับไม่ให้ตายก็ไม่ได้ เราจะบังคับ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ของผู้อื่นก็ไม่ได้ แม้แต่ตัวของเราเองเล่าก็บังคับไม่ได้ ทรงพิจารณาเป็นอนุโลมและปฏิโลม กลับไปกลับมา พิจารณาเท่าไรก็ยิ่งเกิดความสลดสังเวช และท้อพระทัยในการจะอยู่เป็นผู้ปกครองราชสมบัติต่อไป การที่อยู่ในฆราวาสรักษาสมบัติเช่นนี้เพื่อต้องการอะไร? เป็นผู้มีอำนาจเท่านี้ มีสมบัติข้าวของเช่นนี้ จะบังคับหรือจะซื้อหรือประกันซึ่งความเกิด แก่ เจ็บ ตาย ก็ไม่ได้ จึงทรงใคร่ครวญไปอีกว่า เราจะทำอย่างไรจึงจะหาทางพ้นจากความเกิด แก่ เจ็บ ตาย นี้ได้

จึงได้ความอุปมาขึ้นว่า ถ้ามีร้อนแล้วก็ยังมีเย็นเป็นเครื่องแก้กันได้ มีมืดแล้วยังมีสว่างแก้กัน ถ้ามีเกิด แก่ เจ็บ ตาย แล้ว อย่างไรก็คงมีทางไม่เกิด ไม่แก่ ไม่เจ็บ ไม่ตาย เป็นแน่ จึงได้ทรงพยายามใคร่ครวญหาทางจะแก้เกิด แก่ เจ็บ ตาย ให้จนได้ แต่ว่าการจะแก้เกิด แก่ เจ็บ ตาย นี้ เราอยู่ในฆราวาสเช่นนี้คงจะทำไม่ได้ เพราะฆราวาสนี้เป็นที่คับแคบใจยิ่งนัก มีแต่การที่ออกหนีเสียจากการครองราชสมบัตินี้ออกไปผนวชจึงจะสามารถทำได้

ครั้นทรงคิดเช่นนี้แล้ว ต่อมาวันหนึ่ง พอถึงเวลากลางคืน พวกนางสนมทั้งหลายได้พากันมาบำรุงบำเรอ พระองค์อยู่ด้วยการบำเรอทั้งหลาย ในเวลาที่นางสนมทั้งหลายยังบำเรออยู่นั้น พระองค์ทรงบรรทมหลับไปก่อน ครั้นใกล้เวลาพระองค์จะทรงตื่นจากบรรทมนั้น พวกนางสนมทั้งหลายก็พากันหลับเสียหมด แต่ไฟยังสว่างอยู่ เมื่อนางสนมที่บำเรอหลับหมดแล้ว เผอิญพระองค์ทรงตื่นขึ้นมา ด้วยอำนาจแห่งการพิจารณาที่พระองค์ทรงคิดไม่เลิกไม่แล้วนั้น ทำให้พระทัยของพระองค์พลิกขณะ เลยเกิดอุคคหนิมิตขึ้นลืมพระเนตรแล้วทอดพระเนตรแลดูพวกนางสนมทั้งหลายที่นอนหลับอยู่นั้นเป็นซากอสุภะไปหมด เหมือนกับเป็นซากศพในป่าช้าผีดิบ จึงให้เกิดความสลดสังเวชเหลือที่จะทนอยู่ได้ จึงตรัสกับพระองค์เองว่า เราอยู่ที่นี้จะว่าเป็นที่สนุกสนานอย่างไรได้คนทั้งหลายเหล่านี้ล้วนแต่เป็นซากศพในป่าช้าทั้งหมด เราจะอยู่ทำไม จำเราจะต้องออกผนวชในเดี๋ยวนี้ จึงทรงเครื่องฉลองพระองค์ถือพระขรรค์ แล้วออกไปเรียกนายฉันนะ

อำมาตย์ ผู้เป็นนายม้าให้ไปเอาม้ามาพาพระองค์ออกจากเมืองไป เมื่อนายฉันนะนำม้ามาแล้ว พระองค์ก็ทรงม้า มีนายฉันนะอำมาตย์นำทาง เสด็จหนีออกจากเมืองไปโดยไม่ต้องให้ใครรู้จัก ครั้นรุ่งแจ้งก็บรรลุถึงอโนมานที ทรงข้ามฝั่งแม่น้ำแล้วก็ถ่ายเครื่องประดับและเครื่องทรงที่ฉลองพระองค์ออกเสีย จึงส่งเครื่องประดับให้นายฉันนะตรัสสั่งให้กลับไปเมืองพร้อมด้วยอัศวราชของพระองค์ ส่วนพระองค์ได้เอาพระขรรค์ตัดพระเมาฬีและพระมัสสุเสีย ทรงผนวชแต่พระองค์เดียว

เมื่อผนวชแล้วจึงเสาะแสวงหาศึกษาไปก่อน คือไปศึกษาอยู่ในสำนักอาฬารดาบสและอุทกดาบส ครั้นไม่สมประสงค์ จึงทรงหลีกไปแต่พระองค์เดียวไปอาศัยอยู่ราวป่าใกล้แม่น้ำเนรัญชรา แขวงอุรุเวลาเสนานิคม ได้มีปัญจวัคคีย์ไปอาศัยด้วย พระองค์ได้ทรงทำประโยคพยายามทำทุกกรกิริยาอย่างเข้มแข็งจนถึงสลบตายก็ไม่สำเร็จ เมื่อพระองค์ได้สติแล้วจึงทรงพิจารณาอีกว่า การที่เรากระทำความเพียรนี้จะมาทรมานแต่กายอย่างเดียวเท่านี้ไม่ควร เพราะจิตกับกายเป็นของอาศัยกัน ถ้ากายไม่มี จะเอาอะไรทำประโยคพยายาม และถ้าจิตไม่มี กายนี้ก็ทำอะไรไม่ได้ ต่อนั้น พระองค์จึงไปพยุงพเยาร่างกายพอให้มีกำลังแข็งแรงขึ้นพอควร จึงเผอิญปัญจวัคคีย์พร้อมกันหนีไป ครั้นปัญจวัคคีย์หนีแล้ว พระองค์ก็ได้ความวิเวกโดดเดี่ยวแต่ผู้เดียว ไม่ต้องพึ่งพาอาศัยใคร จึงได้เร่งพิจารณาอย่างเต็มที่

เมื่อถึงวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ ปีระกา ในตอนเช้ารับมธุปายาสของนางสุชาดาเสวยเสร็จแล้วก็พักผ่อนอยู่ตามราวป่านั้น ใกล้จะพลบค่ำแล้ว จึงเสด็จดำเนินมาพบโสตถิยพราหมณ์ๆ ได้ถวายหญ้าคา ๘ กำ แก่พระองค์ พระองค์รับแล้วก็มาทำเป็นที่นั่ง ณ ภายใต้ต้นอัสสัตถพฤกษ์ ผินพระพักตร์ไปทางบูรพาทิศ ผินพระปฤษฎางค์เข้าหาต้นไม้นั้น เมื่อพระองค์ประทับนั่งเรียบร้อยแล้ว จึงได้พยุงพระหฤทัยให้เข้มแข็ง ได้ทรงตั้ง**สัจจาธิษฐาน**มั่นในพระหฤทัยว่า ถ้าเราไม่บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณตามความต้องการแล้ว เราจะไม่ลุกจากบัลลังก์นี้ แม้เลือดและเนื้อจะแตกทำลายไป ยังเหลืออยู่แต่พระตจะและพระอัฏฐิก็ตามที ต่อนั้นไปจึงเจริญสมถะและวิปัสสนาปัญญา ทรงกำหนดพระอานาปานสติเป็นขั้นต้น ในตอนต้นนี้แหละ พระองค์ได้ทรงชำระนิวรณธรรมเต็มที่

เจ้าเวทนาพร้อมทั้งความฟุ้งซ่านได้มาประสพแก่พระองค์อย่างสาหัส ถ้าจะพูดว่ามารก็ได้แก่ พวกขันธมาร มัจจุมาร กิเลสมาร เข้ารังควาญพระองค์ แต่ว่าสัจจาธิษฐานของพระองค์ยังเที่ยงตรงมั่นคงอยู่ สติและปัญญายังพร้อมอยู่ จึงทำให้จำพวกนิวรณ์เหล่านั้นระงับไป ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ ได้เกิดแล้วแก่พระองค์ จึงได้กล่าวว่า พระองค์ทรงชนะพระยามาราธิราช ในตอนนี้เป็น**ปฐมยาม** เมื่อออกสมาธิตอนนี้ได้เกิด**บุพเพนิวาสานุสสติญาณ** เมื่อพิจารณาไปก็ไม่เห็นที่สิ้นสุด จึงกลับจิตทวนกระแสเข้ามาพิจารณาผู้มันไปเกิด ใคร่ครวญไปๆ มาๆ จิตก็เข้าภวังค์อีก เมื่อออกจากภวังค์แล้วจึงเกิด**จุตูปปาตญาณ**ขึ้นมาในยามที่ ๒ คือ **มัชฌิมยาม** ทรงพิจารณาไปตามความรู้ชนิดนี้ ก็ยังไม่มีความสิ้นสุด จึงทรงทวนกระแสจิตเข้ามาใคร่ครวญอยู่ในเรื่องของผู้พาเป็นไป พิจารณากลับไปกลับมาใน**ปฏิจจสมุปบาทปัจจยาการ** จนจิตของพระองค์เกิดความเบื่อหน่ายสลดสังเวชเต็มที่แล้ว ก็ลงสู่ภวังค์ถึงฐีติธรรมภูตธรรม จิตตอนนี้ถอยออกมาแล้วจึงตัดสินขาดทีเดียว จึงบัญญัติว่า **อาสวักขยญาณ** ทรงทราบว่าจิตของพระองค์สิ้นแล้วจากอาสวะ พ้นแล้วจากบ่วงแห่งมาร ไม่มีเกิด แก่ เจ็บ ตาย พ้นแล้วจากทุกข์ ถึงเอกันตบรมสุข สันติวิหารธรรม วิเวกธรรม นิโรธธรรม วิมุตติธรรม นิพพานธรรม แล

๕.
เรื่องอัจฉริยะ - อัพภูตธรรม

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าพระบรมศาสดาของพวกเรา เมื่อพระองค์ยังเป็นท้าวศรีธารถ (สิทธัตถราชกุมาร) เสวยราชสมบัติอยู่ ทรงพิจารณา จตุนิมิต ๔ ประการ จึงบันดาลให้พระองค์เสด็จออกสู่มหาภิเนษกรมณ์ทรงบรรพชา ทรงอธิษฐานบรรพชาที่ริมฝั่งแม่น้ำอโนมานที เครื่องสมณบริขารมีมาเอง เลื่อนลอยมาสวมพระกายเอง ทรงเพศเป็นบรรพชิตสมณสารูป สำเร็จด้วยบุญญาภินิหารของพระองค์เอง จึงเป็นการอัศจรรย์ ไม่เคยมีไม่เคยเห็นมาในปางก่อน จึงเป็นเหตุให้พระองค์อัศจรรย์ใจ ไม่ถอยหลัง

ในการประกอบความเพียรเพื่อตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ครั้นทรงบำเพ็ญเพียรทางจิตภาวนาไม่ท้อถอยตลอดเวลา ๖ ปี ได้ตรัสรู้สัจจธรรมของจริงโดยถูกต้องแล้ว ก็ยิ่งเป็นเหตุให้พระองค์ทรงอัศจรรย์ในธรรมที่ได้ตรัสรู้แล้วนั้นอีกเป็นอันมาก

ในหมู่ปฐมสาวกนั้นเล่า ก็ปรากฏเหตุการณ์อันน่าอัศจรรย์เหมือนกัน เช่น ปัญจวัคคีย์ก็ดี พระยสและสหายของท่านก็ดี พระสาวกอื่นๆ ที่เป็นเอหิภิกขุก็ดี เมื่อได้ฟังพระธรรมเทศนาของพระบรมศาสดาแล้ว ได้สำเร็จมรรคผลและทูลขอบรรพชาอุปสมบทกับพระองค์ พระองค์ทรงเหยียดพระหัตถ์ออกเปล่งพระวาจาว่า **เอหิภิกขุ ท่านจงเป็นภิกษุมาเถิด ธรรมวินัยเรากล่าวดีแล้ว** เพียงเท่านี้ก็สำเร็จเป็นภิกษุในพระพุทธศาสนา อัฐบริขารเลื่อนลอยมาสวมสอดกาย ทรงเพศเป็นบรรพชิตสมณสารูป มีรูปอันน่าอัศจรรย์น่าเลื่อมใสจริง สาวกเหล่านั้นก็อัศจรรย์ตนเองในธรรมอันไม่เคยรู้เคยเห็นอันสำเร็จแล้วด้วยบุญฤทธิ์และอำนาจพระวาจาอิทธิปาฏิหาริย์ของพระบรมศาสดาจารย์ ท่านเหล่านั้นจะกลับคืนไปบ้านเก่าได้อย่างไร เพราะจิตของท่านเหล่านั้นพ้นแล้วจากบ้านเก่า และอัศจรรย์ในธรรมอันตนรู้ตนเห็นแล้ว ทั้งบริขารที่สวมสอดกายอยู่ก็เป็นผ้าบังสุกุลอย่างอุกฤษฏ์

ครั้นต่อมา ท่านเหล่านั้นไปประกาศพระพุทธศาสนา มีผู้ศรัทธาเลื่อมใสใคร่จะบวช พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงอนุญาตให้พระสาวกบวชด้วย**ติสรณคมนูปสัมปทา**สำเร็จด้วยการเข้าถึงสรณะทั้ง ๓ คือ อุทิศเฉพาะพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ ก็เป็นภิกษุเต็มที่

ครั้นต่อมา พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีพระญาณเล็งเห็นการณ์ไกล จึงทรงมอบความเป็นใหญ่ให้แก่สงฆ์ ทรงประทาน**ญัตติจตุตถกรรมอุปสัมปทา**ไว้เป็นแบบฉบับอันหมู่เราผู้ปฏิบัติได้ดำเนินตามอยู่ทุกวันนี้ได้พากันมาอุปสมบทในพระพุทธศาสนาอุทิศเฉพาะพระบรมศาสดาพร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์แล้ว ทำความพากเพียรประโยคพยายามไปโดยไม่ต้องถอยแล้ว ก็คงจะได้รับความอัศจรรย์ใจในพระธรรมวินัยบ้างเป็นแน่ ไม่น้อยก็มากตามวาสนาบารมีของตนโดยไม่สงสัยเลย

๖.
เรื่องวาสนา

กุศลวาสนา อกุศลวาสนา อัพยากตวาสนา อัธยาศัยของสัตว์เป็นมาแล้วต่างๆ คือ ดี เลว และกลางๆ วาสนาก็เป็นไปตามอัธยาศัย คือ วาสนาที่ยิ่งกว่าตัว วาสนาเสมอตัว วาสนาที่เลวทราม บางคนเป็นผู้มีวาสนายิ่งในทางดีมาแล้วแต่คบกับพาล วาสนาก็อาจเป็นเหมือนคนพาลได้ บางคนวาสนายังอ่อนแต่คบกับบัณฑิต วาสนาก็เลื่อนขึ้นไปเป็นบัณฑิต บางคนคบมิตรเป็นกลางๆ ไม่ดี ไม่ร้าย ไม่หายนะ ไม่เสื่อมทราม วาสนาก็พอประมาณสถานกลาง ฉะนั้น บุคคลพึงพยายามคบบัณฑิตเพื่อเลื่อนภูมิวาสนาของตนให้สูงขึ้นไปโดยลำดับ

๗.
เรื่องสนทนาธรรมตามกาลเป็นมงคลอุดม

กาเลน ธมฺมสากจฺฉา เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ การปฤกษาไต่ถาม หรือการสดับธรรมตามกาล ตามสมัย พระบรมศาสดาตรัสว่าเป็นมงคลความเจริญอันอุดมเลิศ

หมู่เราต่างคนก็มุ่งหน้าเพื่อศึกษามาเองทั้งนั้น ไม่ได้ไปเชื้อเชิญนิมนต์มา ครั้นมาศึกษามาปฏิบัติก็ต้องทำจริงปฏิบัติจริงตามเยี่ยงอย่างพระบรมศาสดาจารย์เจ้าและสาวกขีณาสวเจ้าผู้ปฏิบัติมาก่อน

เบื้องต้นพึงพิจารณาสัจจธรรม คือของจริงทั้ง ๔ ได้แก่ เกิด แก่ เจ็บ ตาย อันท่านผู้เป็นอริยบุคคลได้ปฏิบัติกำหนดพิจารณามาแล้ว **เกิด** เราก็เกิดมาแล้ว คือร่างกายอันเป็นอยู่นี้มิใช่ก้อนเกิดหรือ? **แก่ เจ็บ ตาย** ก็ก้อนอันนี้แล เมื่อเราพิจารณาอยู่ในอิริยาบถทั้ง ๔ เดินจงกรมบ้าง ยืนกำหนดพิจารณาบ้าง นอนกำหนดพิจารณาบ้าง จิตจะรวมเป็นสมาธิ รวมน้อยก็เป็น**ขณิกสมาธิ** คือจิตรวมลงภวังค์หน่อยหนึ่งแล้ว

ก็ถอนออกมา ครั้นพิจารณาอยู่ไม่ถอยจนปรากฏเป็นอุคคหนิมิต จะเป็นนอกก็ตาม ในก็ตาม ให้พิจารณานิมิตนั้นจนจิตวางนิมิตรวมลงสู่ภวังค์ ดำรงอยู่นานพอประมาณ แล้วถอยออกมา สมาธิในชั้นนี้เรียกว่า **อุปจารสมาธิ**

พึงพิจารณานิมิตนั้นเรื่อยไปจนจิตรวมลงสู่ภวังค์เข้าถึงฐีติจิต เป็น **อัปปนาสมาธิ** ปฐมฌาน ถึงซึ่ง**เอกัคคตา** ความมีอารมณ์เดียว ครั้นจิตถอยออกมาก็พึงพิจารณาอีกแล้วๆ เล่าๆ จนขยายส่วนแยกส่วนเป็นปฏิภาคนิมิตได้ต่อไป คือพิจารณาว่าตายแล้วมันจะเป็นอะไรไปอีก มันจะต้องเปื่อยเน่า ผุพัง ยังเหลือแต่ร่างกระดูก กำหนดทั้งภายในคือกายของตน ทั้งภายนอกคือกายของผู้อื่น โดยให้เห็นส่วนต่างๆ ของร่างกายว่าส่วนนี้เป็น ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง ฯลฯ เส้นเอ็นน้อยใหญ่มีเท่าไร กระดูกท่อนน้อยท่อนใหญ่มีเท่าไร โดยชัดเจนแจ่มแจ้ง กำหนดให้มันเกิดขึ้นมาอีกแล้ว กำหนดให้มัน ยืน เดิน นั่ง นอน แล้วตายสลายไปสู่สภาพเดิมของมัน คือไปเป็นดิน น้ำ ไฟ ลม ถึงฐานะเดิมของมันนั้นแล

เมื่อกำหนดจิตพิจารณาอยู่อย่างนี้ทั้งภายนอกทั้งภายใน ทำให้มากให้หลาย ให้มีทั้งตายเก่าตายใหม่ มีแร้งกาสุนัขยื้อแย่งกัดกินอยู่ ก็จะเกิดปรีชาญาณขึ้นตามแต่วาสนาอุปนิสัยของตน ดังนี้แลฯ

๘.
การทำจิตให้ผ่องใส

สจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธานสาสนํ การทำจิตของตนให้ผ่องใส เป็นการทำตามคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย

พระพุทธเจ้าผู้พระบรมศาสดา ได้ตรัสสอนกาย วาจา จิต มิได้สอนอย่างอื่น สอนให้ปฏิบัติฝึกหัดจิตใจ ให้เอาจิตพิจารณากายเรียกว่า **กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน** หัดสติให้มากในการค้นคว้าที่เรียกว่า**ธัมมวิจยะ** พิจารณาให้พอทีเดียว เมื่อพิจารณาพอจนเป็น**สติสัมโพชฌงค์** จิตจึงจะเป็นสมาธิรวมลงเอง

สมาธิมี ๓ ขั้น คือ **ขณิกสมาธิ** จิตรวมลงไปสู่ฐีติขณะแล้วพักอยู่หน่อยหนึ่งถอยออกมาเสีย **อุปจารสมาธิ** จิตรวมลงสู่ภวังค์แล้วพักอยู่นานหน่อยจึงถอยออกมารู้นิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง และ**อัปปนาสมาธิ** สมาธิอันแน่วแน่ ได้แก่จิตรวมลงสู่ภวังค์ถึงฐีติธรรมถึงเอกัคคตา ความมีอารมณ์เดียว หยุดนิ่งอยู่กับที่ มีความรู้ตัวอยู่ว่าจิตดำรงอยู่ และประกอบด้วยองค์ฌาน ๕ ประการ ค่อยสงบประณีตเข้าไปโดยลำดับ

เมื่อหัดจิตอยู่อย่างนี้ ชื่อว่าทำจิตให้ยิ่งได้ในพระบาลีว่า **อธิจิตฺเต จ อาโยโค เอตํ พุทฺธานสาสนํ** การประกอบความพากเพียรทำจิตให้ยิ่ง เป็นการปฏิบัติตามคำสอนของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า

การพิจารณากายนี้แล ชื่อว่าปฏิบัติ อันนักปราชญ์ทั้งหลายมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้นแสดงไว้ มีหลายนัยหลายประการ ท่านกล่าวไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตรเรียกว่า **กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน** ในมูลกรรมฐานเรียกว่า **เกสา โลมา นขา ทันตา ตโจ** ที่พระอุปัชฌายะสอนเบื้องต้นแห่งการบรรพชาเป็นสามเณร และในธรรมจักกัปปวัตนสูตรว่า **ชาติปิ ทุกฺขา ชราปิ ทุกฺขา มรณมฺปิ ทุกฺขํ** แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ดังนี้ บัดนี้เราก็เกิดมาแล้วมิใช่หรือ? ครั้นเมื่อบุคคลมาปฏิบัติให้เป็น **โอปนยิโก** น้อมเข้ามาพิจารณาในตนนี้แล้วเป็นไม่ผิด เพราะพระธรรมเป็น**อกาลิโก** มีอยู่ทุกเมื่อ **อาโลโก** สว่างโร่อยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน ไม่มีอะไรปิดบังเลย

๙.
เรื่องวิธีปฏิบัติของผู้เล่าเรียนมาก

ผู้ที่ได้ศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์วินัยมาก มีอุบายมาก เป็นปริยายกว้างขวาง ครั้นมาปฏิบัติทางจิต จิตไม่ค่อยจะรวมง่าย ฉะนั้น ต้องให้เข้าใจว่าความรู้ที่ได้ศึกษามาแล้วต้องเก็บใส่ตู้ใส่หีบไว้เสียก่อน ต้องมาหัดผู้รู้คือจิตนี้ หัดสติให้เป็นมหาสติ หัดปัญญาให้เป็นมหาปัญญา กำหนดรู้เท่ามหาสมมติ-มหานิยม อันเอาออกไปตั้งไว้ว่าอันนั้นเป็น

อันนั้น เป็นวันคืนเดือนปี เป็นดินฟ้าอากาศ กลางหาวดาวนักขัตตฤกษ์ สารพัดสิ่งทั้งปวง อันเจ้าสังขารคืออาการจิต หากออกไปตั้งไว้บัญญัติไว้ว่า เขาเป็นนั้นเป็นนี้ จนรู้เท่าแล้ว เรียกว่ากำหนดรู้ทุกข์ สมุทัย เมื่อทำให้มาก-เจริญให้มาก รู้เท่าเอาทันแล้ว จิตก็จะรวมลงได้ เมื่อกำหนดอยู่ก็ชื่อว่าเจริญมรรค หากมรรคพอแล้ว นิโรธก็ไม่ต้องกล่าวถึง หากจะปรากฏชัดแก่ผู้ปฏิบัติเอง เพราะศีลก็มีอยู่ สมาธิก็มีอยู่ ปัญญาก็มีอยู่ในกาย วาจา จิตนี้ ที่เรียกว่า **อกาลิโก** ของมีอยู่ทุกเมื่อ **โอปนยิโก** เมื่อผู้ปฏิบัติมาพิจารณาของที่มีอยู่ **ปจฺจตฺตํ** จึงจะรู้เฉพาะตัว คือมาพิจารณากายอันนี้ให้เป็นของอสุภะ เปื่อยเน่าแตกพังลงไป ตามสภาพความจริงของภูตธาตุ **ปุพฺเพสุ ภูเตสุ ธมฺเมสุ** ในธรรมอันมีมาแต่เก่าก่อน สว่างโร่อยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน ผู้มาปฏิบัติพิจารณาพึงรู้อุปมารูปเปรียบดังนี้ อันบุคคลผู้ทำนาก็ต้องทำลงไปในแผ่นดิน ลุยตมลุยโคลนตากแดดกรำฝน จึงจะเห็นข้าวเปลือก ข้าวสาร ข้าวสุก มาได้ และได้บริโภคอิ่มสบาย ก็ล้วนทำมาจากของมีอยู่ทั้งสิ้นฉันใด ผู้ปฏิบัติก็ฉันนั้น เพราะ ศีล สมาธิ ปัญญา ก็มีอยู่ในกาย วาจา จิต ของทุกคน

๑๐.
ข้อปฏิบัติเป็นของมีอยู่ทุกเมื่อ

ข้อปฏิบัติสำหรับผู้ปฏิบัติทั้งหลาย ไม่มีปัญหา **โอปนยิโก** น้อมจิตเข้ามาพิจารณากาย วาจา จิต **อกาลิโก** อันเป็นของมีอยู่ **อาโลโก** สว่างโร่อยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน **ปจฺจตฺตํ เวทิตพฺโพ วิญฺญูหิ** อันนักปราชญ์ทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าและพระอริยสาวกเจ้าทั้งหลาย ผู้น้อมเข้ามาพิจารณาของมีอยู่นี้ ได้รู้แจ้งจำเพาะตัวมาแล้วเป็นตัวอย่าง ไม่ใช่ว่ากาลนั้นจึงจะมี กาลนี้จึงจะมี ย่อมมีอยู่ทุกกาลทุกสมัย ผู้ปฏิบัติย่อมรู้ได้เฉพาะตัว คือผิดก็รู้จักถูกก็รู้จักในตนของตนเอง ดีชั่วอย่างไรตัวของตัวย่อมรู้จักดีกว่าผู้อื่น ถ้าเป็นผู้หมั่นพินิจพิจารณาไม่มัวประมาทเพลิดเพลินเสีย

ตัวอย่างที่มีมาแล้วคือ มาณพ ๑๖ คน ซึ่งเป็นศิษย์ของพาวรีพราหมณ์ ท่านเหล่านั้นเจริญฌานกสิณ ติดอยู่ในรูปฌานและอรูปฌาน พระบรมศาสดาจารย์จึงตรัสสอนให้พิจารณาของมีอยู่ในตนให้เห็นแจ้งด้วยปัญญาให้รู้ว่า กามภพเป็นเบื้องต่ำ รูปภพเป็นเบื้องกลาง อรูปภพเป็นเบื้องบน แล้วถอยลงมาให้รู้ว่า อดีตเป็นเบื้องต่ำ อนาคตเป็นเบื้องบน ปัจจุบันเป็นท่ามกลาง แล้วชักเข้ามาหาตัวอีกให้รู้ว่า **อุทฺธํ อโธ ติริยญฺจาปิ มชฺเฌ** เบื้องต่ำแต่ปลายผมลงไป เบื้องบนแต่พื้นเท้าขึ้นมา เบื้องขวางฐานกลาง เมื่อท่านเหล่านั้นมาพิจารณาอยู่อย่างนี้ **ปจฺจตฺตํ** จึงรู้เฉพาะขึ้นที่ตัวของตัว โดยแจ่มแจ้ง สิ้นความสงสัยข้อปฏิบัติ ไม่ต้องไปเที่ยวแสวงหาที่อื่นให้ลำบาก

๑๑.
เรื่องได้ฟังธรรมทุกเมื่อ

ผู้ปฏิบัติพึงใช้อุบายปัญญาฟังธรรมเทศนาทุกเมื่อถึงจะอยู่คนเดียวก็ตาม คือ อาศัยการสำเหนียกกำหนดพิจารณาธรรมอยู่ทั้งกลางวันและกลางคืน ตา หู จมูก ลิ้น กาย ก็เป็นรูปธรรมที่มีอยู่ปรากฏอยู่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ก็มีอยู่ปรากฏอยู่ ได้เห็นอยู่ ได้ยินอยู่ ได้สูด ดม ลิ้ม เลีย และสัมผัสอยู่ จิตใจเล่า? ก็มีอยู่ ความคิดนึกรู้สึกในอารมณ์ต่างๆ ทั้งดีและร้ายก็มีอยู่ ความเสื่อม ความเจริญ ทั้งภายนอกภายในก็มีอยู่ ธรรมชาติอันมีอยู่โดยธรรมดา เขาแสดงความจริงคือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ให้ปรากฏอยู่ทุกเมื่อ เช่น ใบไม้มันเหลืองหล่นร่วงลงจากต้น ก็แสดงความไม่เที่ยงให้เห็น ดังนี้เป็นต้น เมื่อผู้ปฏิบัติมาพินิจพิจารณาด้วยสติปัญญาโดยอุบายนี้อยู่เสมอแล้ว ชื่อว่าได้ฟังธรรมอยู่ทุกเมื่อทั้งกลางวันและกลางคืนแล

๑๒.
เรื่องปริญเญยยธรรม

การกำหนดพิจารณาธรรม เรียก บริกรรมจิตที่กำลังทำการกำหนดพิจารณาธรรมอย่างเอาใจใส่ เมื่อได้ความแน่ใจในเหตุผลของธรรมที่พิจารณานั้นแล้ว จิตจะสงบรวมลงสู่ภวังค์ ดำรงอยู่หน่อยหนึ่งแล้วก็ถอยออก ความสงบในขั้นนี้เรียก **บริกรรมสมาธิ** หรือ **ขณิกสมาธิ**

การกำหนดพิจารณาธรรมแล้วจิตสงบรวมลงสู่ภวังค์เข้าถึงฐีติธรรม ดำรงอยู่นานหน่อยแล้วถอยออกมารู้เห็นอสุภะปรากฏขึ้น ความสงบในขั้นนี้เรียกว่า **อุปจารสมาธิ**

การกำหนดพิจารณาธรรมคืออสุภนิมิต ที่ปรากฏแก่จิตที่เรียกว่าอุคคหนิมิตนั้นจนเพียงพอแล้ว จิตปล่อยวางนิมิตเสีย สงบรวมลงสู่ภวังค์ถึงฐีติธรรม ดำรงอยู่นานเป็นเอกัคคตา มีอารมณ์เดียว สงบนิ่งแน่วแน่ มีสติรู้อยู่ว่าจิตดำรงอยู่กับที่ ไม่หวั่นไหวไปมา ความสงบชั้นนี้เรียกว่า **อัปปนาสมาธิ** ส่วน **นิมิต** อันปรากฏแก่ผู้บำเพ็ญสมาธิภาวนาตามลำดับชั้นดังกล่าวนี้ ก็เรียกว่า **บริกรรมนิมิต อุคคหนิมิต ปฏิภาคนิมิต** ตามลำดับกัน

อนึ่ง **ภวังค์** คือ ภพหรือฐานของจิตนั้น ท่านก็เรียกชื่อเป็น ๓ ตามอาการเคลื่อนไปของจิต คือ **ภวังคบาท ภวังคจลนะ ภวังคุปัจเฉทะ** ขณะแรกที่จิตวางอารมณ์เข้าสู่ฐานเดิมของตนที่เรียกอย่างสามัญว่าปกติจิตนั้นแลเรียกว่า **ภวังคบาท** ขณะที่จิตเริ่มไหวตัวเพื่อขึ้นสู่อารมณ์อีกเรียกว่า **ภวังคจลนะ** ขณะที่จิตเคลื่อนจากฐานขึ้นสู่อารมณ์เรียกว่า **ภวังคุปัจเฉทะ** จิตของผู้บำเพ็ญภาวนาเข้าสู่ความสงบถึงฐานเดิมของจิตแล้วพักเสวยความสงบอยู่ในสมาธินั้นนาน มีอาการครบองค์ของฌานจึงเรียกว่า **ฌาน** เมื่อทำการพินิจพิจารณาธรรมด้วยปัญญาจนเพียงพอแล้วจิตรวมลงสู่ภวังค์คือ ฐานเดิมของจิตจนถึงฐีติ ขณะตัดกระแสภวังค์ขาดหายไปไม่พักเสวยอยู่ เกิดญาณความรู้ตัดสินขึ้นว่าภพเบื้องหน้าของเราไม่มีอีก ดังนี้เรียกว่า **ฐีติญาณ**

๑๓.

เรื่องขั้นต้นโพธิสัตว์

ปฐมโพธิสัตว์ มัชฌิมโพธิสัตว์ ปัจฉิมโพธิสัตว์ ปฐมโพธิกาล มัชฌิมโพธิกาล ปัจฉิมโพธิกาล ปฐมเทศนา มัชฌิมเทศนา ปัจฉิมเทศนา

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าของเราเสด็จออกจากคัพโภทรของพระนางเจ้าสิริมหามายา ณ สวนลุมพินีวัน ระหว่างนครกบิลพัสดุ์กับนครเทวหะต่อกัน ครั้นประสูติแล้วก็ทรงพระเจริญวัยมาโดยลำดับ ครั้นสมควรแก่การศึกษาศิลปวิทยาเพื่อปกครองรักษาบ้านเมืองตามขัตติยประเพณีได้แล้วก็ทรงศึกษาศิลปวิทยา เมื่อพระชนมายุได้ ๑๖ พรรษา ก็ได้ปกครองบ้านเมืองเสวยราชสมบัติแทนพระเจ้าศิริสุทโธทนมหาราชผู้พระราชบิดา นับว่าได้เป็นใหญ่เป็นราชาแล้ว พระองค์ทรงพระนามว่า เจ้าชายสิทธัตถะ ก็ต้องทรงคิดอ่านการปกครองรักษาบ้านเมืองและไพร่ฟ้าประชาราษฎรให้ร่มเย็นเป็นสุข ทรงบังคับบัญชาอย่างไร เขาก็ทำตามทุกอย่าง ครั้นทรงพิจารณาหาทางบังคับบัญชาความเกิดแก่เจ็บตายให้เป็นไปตามใจหวังก็เป็นไปไม่ได้ ถึงอย่างนั้นก็มิทำให้ท้อพระทัยในการคิดอ่านหาทางแก้เกิดแก่เจ็บตาย ยิ่งเร้าพระทัยให้คิดอ่านพิจารณายิ่งขึ้น ความคิดอ่านของพระองค์ในตอนนี้เรียกว่า **บริกรรม** ทรงกำหนดพิจารณาในพระทัยอยู่เสมอ จนกระทั่งพระสนมทั้งหมดปรากฏให้เห็นเป็นซากอสุภะดุจป่าช้าผีดิบ **จตุนิมิต ๔ ประการคือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย** จึงบันดาลให้พระองค์เกิดเบื่อหน่ายในราชสมบัติแล้วเสด็จสู่มหาภิเนษกรมณ์บรรพชา ตอนนี้เรียกว่า **ปฐมโพธิสัตว์** เป็นสัตว์พิเศษผู้จะได้ตรัสรู้ธรรมวิเศษเป็นพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเที่ยงแท้ก่อนแต่กาลนี้ไม่นับ นับเอาแต่กาลปัจจุบันทันตาเห็นเท่านั้น ครั้นเมื่อพระองค์เสด็จสู่มหาภิเนษกรมณ์บรรพชา ณ ฝั่งแม่น้ำอโนมานที ทรงตัดพระเมาฬีด้วยพระขรรค์ อธิษฐานบรรพชาอัฐบริขารมีมาเองด้วยอำนาจบุญฤทธิ์อิทธิปาฏิหาริย์เป็นผ้าบังสุกุลจีวร เหตุอัศจรรย์อย่างนี้มีเพียงครั้งเดียวเท่านั้น ต่อนั้นมาต้องทรงแสวงหา เหล่าปฐมสาวกก็เหมือนกัน อัฐบริขารเกิดขึ้นด้วยบุญฤทธิ์เพียงครั้งแรกเท่านั้น ครั้นทรงบรรพชาแล้วทรงทำ

ทุกกรกิริยาประโยคพยายามพิจารณาอุคคหนิมิตที่ทรงรู้ครั้งแรก แยกออกเป็นส่วนๆ เป็นปฏิภาคนิมิต จนถึงเสด็จประทับนั่ง ณ ควงแห่งมหาโพธิพฤกษ์ ทรงชนะมารและเสนามารเมื่อเวลาพระอาทิตย์อัสดงคต ยัง**บุพเพนิวาสานุสสติญาณ**ให้เกิดใน**ปฐมยาม** ยัง**จุตูปปาตญาณ**ให้เกิดใน**มัชฌิมยาม** ทรงตามพิจารณาจิตที่ยังปัจจัยให้สืบต่อที่เรียกว่า **ปัจจยาการ** ตอนเวลาก่อนพระอาทิตย์ขึ้น ตอนนี้เรียกว่า **มัชฌิมโพธิสัตว์**

ครั้นเมื่อทรงพิจารณาตามเหตุผลเพียงพอสมควรแล้ว จิตของพระองค์หยั่งลงสู่ความสงบถึงฐีติธรรมดำรงอยู่ในความสงบพอแล้ว ตัดกระแสภวังค์ขาดไป เกิดญาณความรู้ตัดสินขึ้นในขณะนั้นว่า ภพเบื้องหน้าของเราไม่มีอีกแล้ว ดังนี้เรียกว่า **อาสวักขยญาณ** ประหารเสียซึ่งกิเลสอาสวะทั้งหลายให้ขาดหายไปจากพระขันธสันดาน สรรพปรีชาญาณต่างๆ อันสำเร็จมาแต่บุพพวาสนาบารมีก็มาชุมนุมในขณะจิตอันเดียวนั้น จึงเรียกว่าตรัสรู้พระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ ระยะกาลตอนนี้เรียกว่า **ปัจฉิมโพธิสัตว์**

ครั้นตรัสรู้แล้ว ทรงเสวยวิมุตติสุขอยู่ในที่ ๗ สถาน ตลอดกาล ๔๙ วันแล้วแลทรงเทศนาสั่งสอนเวไนยนิกร มีพระปัญจวัคคีย์ เป็นต้น จึงถึงทรงตั้งพระอัครสาวกทั้ง ๒ และแสดง**มัชฌิมเทศนา** ณ เวฬุวันกลันทกนิวาปสถาน ใกล้กรุงราชคฤห์มหานคร จัดเป็น**ปฐมโพธิกาล**

ต่อแต่นั้นมาก็ทรงทรมานสั่งสอนเวไนยนิกรตลอดเวลา ๔๕ พระพรรษา จัดเป็น**มัชฌิมโพธิกาล** ตั้งแต่เวลาทรงประทับไสยาสน์ ณ พระแท่นมรณมัญจาอาสน์ ณ ระหว่างนางรังทั้งคู่ในสาลวโนทยานของมัลลกษัตริย์ กรุงกุสินาราราชธานี และทรงแสดง**พระปัจฉิมเทศนา**แล้วปิดพระโอษฐ์ เสด็จดับขันธปรินิพพาน ระยะกาลตอนนี้จัดเป็น**ปัจฉิมโพธิกาล** ด้วยประการฉะนี้

๑๔.
เรื่องโสฬสกิจ

กิจในพระธรรมวินัยนี้ที่นับว่าสำคัญที่สุดเรียกว่า **โสฬสกิจ** เป็นกิจที่โยคาวจรกุลบุตรพึงพากเพียรพยายามทำให้สำเร็จบริบูรณ์ด้วยความไม่ประมาท

โสฬสกิจ ได้แก่ กิจใน**อริยสัจ ๔** ประการ คือ **ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค** ชั้นโสดาบันก็ประชุม ๔ ชั้นสกิทาคามีก็ประชุม ๔ สองสี่ก็เป็น ๘ ชั้นอนาคามีก็ประชุม ๔ ชั้นอรหันต์ก็ประชุม ๔ สองสี่ก็เป็น ๘ สองแปดเป็น ๑๖ กำหนดสัจจะทั้ง ๔ รวมเป็นองค์อริยมรรคเป็นขั้นๆ ไป

เมื่อเรามาเจริญอริยมรรคทั้ง ๘ อันมีอยู่ในกายในจิต คือ **ทุกข์** เป็นสัจจะของจริงที่มีอยู่ก็รู้ว่ามีอยู่ เป็น**ปริญเญยยะ** ควรกำหนดรู้ก็ได้กำหนดรู้ **สมุทัย** เป็นสัจจะของจริงที่มีอยู่ก็รู้ว่ามีอยู่ เป็น**ปหาตัพพะ** ควรละก็ละได้แล้ว **นิโรธ** เป็นสัจจะของจริงที่มีอยู่ก็รู้ว่ามีอยู่ เป็น**สัจฉิกาตัพพะ** ควรทำให้แจ้งก็ได้ทำให้แจ้งแล้ว **มรรค** เป็นสัจจะของจริงที่มีอยู่ก็รู้ว่ามีอยู่ เป็น**ภาเวตัพพะ** ควรเจริญให้มากก็ได้เจริญให้มากแล้ว เมื่อมากำหนดพิจารณาอยู่อย่างนี้ก็แก้โลกธรรม ๘ ได้สำเร็จ

มรรค อยู่ที่ **กาย** กับ **จิต** คือ ตา ๒ หู ๒ จมูก ๒ รวมเป็น ๖ ลิ้น ๑ เป็น ๗ กาย ๑ เป็น ๘ มาพิจารณารู้เท่าสิ่งทั้ง ๘ นี้ ไม่หลงไปตาม ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข เสื่อมลาภ เสื่อมยศ นินทา ทุกข์ อันมาถูกต้องตนของตน จิตไม่หวั่นไหว โลกธรรม ๘ เป็นคู่ปรับกับมรรค ๘ เมื่อรู้เท่าส่วนทั้งสองนี้แล้วเจริญมรรคให้บริบูรณ์เต็มที่ก็แก้โลกธรรม ๘ ได้ ก็เป็น **ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ จิตฺตํ ยสฺส น กมฺปติ อโสกํ วิรชํ เขมํ เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ** โลกธรรมถูกต้องจิตผู้ใดแล้ว จิตของผู้นั้นไม่หวั่นไหว เมื่อไม่หวั่นไหวก็ไม่เศร้าโศก เป็นจิตปราศจากเครื่องย้อม เป็นจิตเกษมจากโยคะ จัดว่าเป็นมงคลอันอุดมเลิศ ฉะนี้แล

๑๕.

เรื่องสำคัญตนว่าได้บรรลุอรหัตตผล

กิร ดังได้สดับมา ยังมีภิกษุ ๒ รูป ในพระศาสนาของพระบรมศาสดาของเรานี้ องค์หนึ่งมีพรรษาแก่กว่า อีกองค์หนึ่งมีพรรษาอ่อนกว่า เป็นสหธรรมิกที่มีความรักใคร่ในกันและกัน แต่จากกันไปเพื่อประกอบความเพียร องค์อ่อนพรรษากว่าได้สำเร็จพระอรหัตตผล เป็นพระอรหันต์ก่อน องค์แก่พรรษาได้แต่เพียงกำลังสมาธิสมาบัติและเป็นผู้ชำนาญในวสี จะพิจารณาอธิษฐานให้เป็นอย่างไรก็ได้ดังประสงค์ และเกิดทิฏฐิสำคัญว่ารู้ทั่วแล้ว ส่วนองค์หย่อนพรรษา ครั้นพิจารณาดูก็ทราบได้ด้วยปัญญาญาณ จึงสั่งให้องค์แก่พรรษากว่าไปหา ท่านองค์นั้นไม่ไป สั่งสองสามครั้งก็ไม่ไป องค์หย่อนพรรษาจึงไปหาเสียเอง แล้วยังกันและกันให้ยินดี พอสมควรแล้วจึงพูดกับองค์แก่กว่าว่า ถ้าท่านสำคัญว่ารู้จริง ก็จงอธิษฐานให้เป็นสระ ในสระให้มีดอกบัวหลวง ๑ ดอก ในดอกบัวหลวงให้มีนางฟ้อนสวยงาม ๗ นาง องค์แก่พรรษาก็เนรมิตได้ตามนั้น ครั้นเนรมิตแล้ว องค์อ่อนพรรษากว่าจึงสั่งให้เพ่งดู ครั้นเพ่งดูนางฟ้อนอยู่ กามราคะกิเลสอันสั่งสมมาแล้วหลายร้อยอัตภาพก็กำเริบ จึงทราบได้ว่าตนยังไม่ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ ครั้นแล้วองค์อ่อนพรรษาจึงเตือนให้รู้ตัวและให้เร่งทางปัญญาวิปัสสนาญาณ องค์แก่พรรษากว่า ครั้นปฏิบัติตามทำความพากเพียรประโยคพยายามอยู่ มิช้ามินานก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ขีณาสวะบุคคลในพระพุทธศาสนาด้วยประการฉะนี้

อปรา ยังเรื่องอื่นอีก มีเนื้อความอย่างเดียวกันแต่นิมิตต่างกัน คือให้เนรมิตช้างสารซับมันตัวร้ายกาจวิ่งเข้ามาหา หลงรูปเนรมิตของตนเอง เกิดความสะดุ้งตกใจกลัวเตรียมตัววิ่งหนี เพื่อนสหธรรมมิกผู้ไปช่วยเหลือได้ฉุดเอาไว้ และกล่าวตักเตือนสั่งสอนโดยนัยหนหลังจึงหยุดยั้งใจได้ และปฏิบัติตามคำสั่งสอนของสหธรรมมิกผู้ช่วยเหลือนั้น ไม่นานก็ได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ขีณาสวะบุคคลในพระบวรพุทธศาสนาเช่นเดียวกัน แม้เรื่องนี้ก็พึงถือเอาเป็นทิฏฐานุคติ เช่นเดียวกับเรื่องก่อนนั้นแล

นี้เป็นนิทานที่เป็นคติสำหรับผู้ปฏิบัติจะพึงอนุวัติตามคือ ผู้เป็นสหธรรมิกประพฤติธรรมร่วมกันทุกคน จงมาเป็นสหายกันในกิจที่ชอบ ทั้งที่เป็นกิจภายในทั้งที่เป็นกิจภายนอก ยังประโยชน์ของกันและกันให้สำเร็จด้วยดีเถิด

๑๖.
เรื่องอุณหิสสวิชัยสูตร

ผู้ใดมาถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะที่พึ่งแล้ว ผู้นั้นย่อมชนะได้ซึ่งความร้อน **อุณหิสส** คือความร้อนอันเกิดแก่ตน มีทั้งภายในและภายนอก ภายนอก มีเสือสางคางแดง ภูตผีปีศาจ เป็นต้น ภายใน คือกิเลส วิชัย คือความชนะ ผู้ที่มาน้อมเอาสรณะทั้งสามนี้เป็นที่พึ่งแล้วย่อมจะชนะความร้อนเหล่านั้นไปได้หมดทุกอย่างที่เรียกว่า **อุณหิสสวิชัย**

อุณฺหิสฺสวิชโย ธมฺโม โลเก อนุตฺตโร พระธรรมเป็นของยิ่งในโลกทั้งสาม สามารถชนะซึ่งความร้อนอกร้อนใจอันเกิดแต่ภัยต่างๆ **ปริวชฺเช ราชทนฺเฑ พยคฺเฆ นาเค วีเส ภูเต อกาลมรเณน วา สพฺพสฺมา มรณา มุตฺโต** จะเว้นห่างจากอันตรายทั้งหลายคือ อาชญาของพระราชา เสือสาง นาค ยาพิษ ภูตผี ปีศาจ หากว่ายังไม่ถึงคราวถึงกาลที่จักตายแล้ว ก็จักพ้นไปได้จากความตายด้วยอำนาจ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ที่ตนน้อมเอาเป็นสรณะที่พึ่งที่นับถือนั้น

ความข้อนี้มีพระบาลีสาธกดังจะยกมาอ้างอิง ในสมัยเมื่อสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมด้วยพระอรหันต์หนุ่ม ๕๐๐ รูป ประทับอยู่ในราวป่ามหาวันใกล้กรุงกบิลพัสดุ์ เทวดาทั้งหลายพากันมาดูแล้วกล่าวคาถาขึ้นว่า **เย เกจิ พุทฺธํ สรณํ คตา เส น เต คมิสฺสนฺติ อปายภูมึ ปหาย มานุสํ เทหํ เทวกายํ ปริปูเรสฺสนฺติ** แปลความว่า บุคคลบางพวกหรือบุคคลไรๆ มาถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะที่พึ่งแล้ว บุคคลเหล่านั้นย่อมไม่ไปสู่อบายภูมิทั้ง ๔ มีนรกเป็นต้น เมื่อละร่างกายอันเป็นของมนุษย์นี้แล้ว จักไปเป็นหมู่แห่งเทพดาทั้งหลายดังนี้

สรณะทั้ง ๓ คือ **พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์** มิได้เสื่อมสูญอันตรธานไปไหน ยังปรากฏอยู่แก่ผู้ปฏิบัติเข้าถึงอยู่เสมอ ผู้ใดมายึดถือเป็นที่พึ่งของตนแล้ว ผู้นั้นจะอยู่กลางป่าหรือเรือนว่างก็ตาม สรณะทั้งสามก็ปรากฏแก่เขาอยู่ทุกเมื่อ จึงว่าเป็นที่พึ่งแก่บุคคลจริง เมื่อปฏิบัติตามสรณะทั้งสามจริงๆ แล้ว จะคลาดแคล้วจากภัยทั้งหลายอันก่อให้เกิดความร้อนอกร้อนใจได้แน่นอนทีเดียว

ธรรมบรรยาย

ธรรมบรรยายของท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ นี้ ปรากฏมีในสมุดของเก่าที่มอบให้เป็นมรดกแก่พระภิกษุทองคำ ญาโณภาโส อุปัฏฐากใกล้ชิดในปัจฉิมสมัย เขียนด้วยอักษรธรรม เป็นลายมือของท่านพระอาจารย์มั่นเหมือนกัน สังเกตดูเป็นของเก่า ท่านคงตัดย่อความเอามามีอธิบายข้อธรรมในโสฬสปัญหาบ้าง อภิธรรมบ้าง กรรมฐานบ้าง วินัยกรรมบางอย่างบ้าง ในการคัดลอกบทธรรมบรรยายซึ่งเป็นอักษรธรรมลงสู่อักษรไทยนั้น ได้อาศัยกำลังของพระภิกษุฉัตร โสมบุตร จิรปุญโญ พิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกในงานฌาปนกิจศพท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ

๑.

วิเวกธรรม

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงวิเวกธรรมแก่เมตตคูมาณพดังต่อไปนี้

อุปธิกิเลสมีประเภท ๑๐ ประการ คือ **๑. ตัณหา ๒. ทิฏฐิ ๓. กิเลส ๔. กรรม ๕. ทุจริตความประพฤติชั่วด้วย กาย วาจา และใจ ๖. อาหาร ๗. ปฏิฆะ ๘. อุปาทินนกะ ธาตุสี่ ๙. อายตนะหก ๑๐. วิญญาณกายหก** ทุกข์ทั้งหลายมีชาติทุกข์เป็นต้น ย่อมมีอุปธิกิเลสเหล่านี้เป็นเหตุ เป็นนิสัย เป็นปัจจัย เมื่อบุคคลมารู้ทั่วถึงรู้แจ้งประจักษ์ชัดด้วยวิปัสสนาปัญญาว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา หรือมารู้ทั่วถึงว่า **ยํ กิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพนฺตํ นิโรธธมฺมํ** สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดขึ้นเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดา ดังนี้แล้วเห็นผู้ตามเป็นซึ่งชาติว่าเป็นแดนเกิดแห่งวัฏฏทุกข์ และมาเห็นว่าอุปธิเป็นแดนเกิดแห่งชาติทุกข์เป็นต้นแล้ว ก็ไม่พึงทำอุปธิมีตัณหาเป็นต้น ให้เจริญขึ้นในสันดานเลย

เมื่อจะทรงแสดงธรรมเครื่องข้ามตัณหา จึงตรัสพระคาถาว่า **ยํ กิญฺจิ สญฺชานาสิ อุทฺธํ อโธ ติโยญฺจาปิ มชฺเฌ เอเตสุ นนฺทิญฺจ ปนุชฺชยิญาณํ ภเว น ติฏฺฐ** ดูก่อนท่านทั้งหลาย ท่านจงรู้สิ่งใดสิ่งหนึ่งในเบื้องบน เบื้องต่ำ และเบื้องขวางสถานกลางแล้ว จงบรรเทาเสีย จงละเสีย ซึ่งความเพลิดเพลิน และความถือมั่นในสิ่งเหล่านั้น วิญญาณของท่านก็จะไม่ตั้งอยู่ในภพดังนี้

คำว่า เบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลาง นั้นทรงแสดงไว้ ๖ นัย คือนัยที่ ๑ อนาคตเป็นเบื้องบน อดีตเป็นเบื้องต่ำ ปัจจุบันเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ ๒ เหล่าธรรมที่เป็นกุศลเป็นเบื้องบน เหล่าธรรมที่เป็นอกุศลเป็นเบื้องต่ำ เหล่าธรรมที่เป็นอัพยากฤตเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ ๓ เทวโลกเป็นเบื้องบน อบายโลกเป็นเบื้องต่ำ มนุสสโลกเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ ๔ สุขเวทนาเป็นเบื้องบน ทุกขเวทนาเป็นเบื้องต่ำ อุเบกขาเวทนาเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ ๕ อรูปธาตุ

เป็นเบื้องบน กามธาตุเป็นเบื้องต่ำ รูปธาตุเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ ๖ กำหนดแต่พื้นเท้าขึ้นมาเบื้องบน กำหนดแต่ปลายผมลงไปเป็นเบื้องต่ำ ส่วนท่ามกลางเป็นเบื้องขวางสถานกลาง เมื่อท่านมาสำคัญหมายรู้เบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลางทั้ง ๖ นัยนี้แล้ว แม้อย่างใดอย่างหนึ่ง พึงบรรเทาเสียซึ่ง**นันทิ** ความยินดี เพลิดเพลินและ**อภินิเวส** ความถือมั่นด้วยตัณหาและทิฏฐิในเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลางเสียให้สิ้นทุกประการ แล้ววิญญาณของท่านจะไม่ตั้งอยู่ในภพและปุนภพอีกเลย เมื่อบุคคลมารู้ชัดด้วยญาณจักษุในส่วนเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลาง ไม่ให้ตัณหาซ่านไปในภพน้อยภพใหญ่ มีญาณหยั่งรู้ในอริยสัจจ์ ๔ เป็นผู้ไม่มีกังวล คือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และทุจริตต่างๆ ละกังวลทั้งปวงเสียแล้ว **กามภเว อสตฺตํ** ก็เป็นผู้ไม่ข้องเกี่ยวพัวพันในวัตถุกามและกิเลสกามในกามภพและปุณภพอีกเลย ท่านนั้นเป็นผู้ข้ามโอฆะห้วงลึกที่กดสัตว์ให้จมอยู่ในวัฏฏสงสาร **โอฆะ** นั้น ๔ ประการคือ ๑) กามโอฆะ ๒) ภวโอฆะ ๓) ทิฏฐิโอฆะ ๔) อวิชชาโอฆะ **ติณฺโณ จ ปรํ** ท่านนั้นย่อมข้ามห้วงทั้ง ๔ ไปยังฝั่งฟากโน้น คือ พระนิพพานธรรม **อขีเณ** เป็นผู้ไม่มีตะปูคือกิเลสเป็นเครื่องตรึงแล้ว กิเลสทั้งหลายที่เป็นประธานคือ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และกิเลสที่เป็นบริวาร มี **โกโธ อุปนาโห** เป็นต้น จนถึง**อกุศลอภิสังขาร** ซึ่งเป็นประหนึ่งตะปูเครื่องตรึงจิตให้แนบแน่นอยู่ ยากที่สัตว์จะฉุดจะถอนให้เคลื่อนให้หลุดได้ เมื่อบุคคลมาละเสียแล้ว ตัดขึ้นพร้อมแล้ว เผาเสียด้วยเพลิงคือญาณแล้ว เป็นนรชนผู้รู้ผู้ดำเนินด้วยปัญญาอันเป็นเครื่องรู้แจ้งชัด เป็น**เวทคู** ผู้ถึงฝั่งแห่งวิทยาในพระศาสนานี้ ไม่มีความสงสัยในทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค และปฏิจจสมุปบาทธรรม ปัจจยาการ ย่อมบรรลุถึงวิเวกธรรม คือพระอมฤตนฤพานด้วยประการฉะนี้

๒.
สันติธรรม

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงซึ่งสันติธรรมแก่โธตกมาณพ จึงตรัสพระคาถาว่า **ยํ กิญฺจิ สญฺชานาสิ โธตก อุทฺธํ อโธ ติโยญฺญาปิ มชฺเฌ เอตํ วิทิตฺวา สงฺโคติ โลเก ภวาภวาย มากาสิ ตณฺหํ** แปลความว่า ดูกรโธตกะ ท่านมากำหนดรู้หมายซึ่งอารมณ์อันใดอันหนึ่ง ซึ่งเป็นเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลาง ว่าเป็นเครื่องข้องอยู่ในโลก เครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลก ดังนี้แล้ว อย่าได้ทำซึ่งตัณหาความปรารถนาเพื่อภพน้อยภพใหญ่เลยดังนี้

อธิบายว่า ท่านมารู้แจ้งสัญญานี้ด้วยปัญญาว่าเป็นเครื่องข้องเครื่องติดอยู่ในโลก ดังนี้แล้ว อย่าได้ทำตัณหาความปรารถนาเพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ส่วนคำว่า เบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลาง ในพระคาถานั้น ก็มีนัยอธิบายเป็น ๖ นัยเช่นเดียวกับเรื่องวิเวกธรรมที่กล่าวมาแล้ว

ทรงแสดงที่อาศัยแห่งกิเลสปปัญจธรรมมีสัญญาเป็นนิทานว่า **ตัณหา มานะ ทิฏฐิ** อันทำให้สัตว์เนิ่นช้า ๓ ประการนี้ มี**สัญญา**ความสำคัญหมายเป็นเหตุให้เกิด เมื่อบุคคลมาสำคัญหมายในส่วนอดีต อนาคต ปัจจุบัน สุข ทุกข์ อุเบกขา กุศล อกุศล อัพยากฤต สามธาตุ สามภพ ด้วยประการใดๆ ปปัญจสังขารที่ทำให้เนิ่นช้า คือ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ บังเกิดกล้าเจริญทวีขึ้นด้วยประการใดๆ ทำให้บุคคลเกิดความเห็น**ถือมั่นด้วยตัณหา**ว่า **เอตํ มม** นั่นเป็นของเรา **ถือมั่นด้วยมานะ**ว่า **เอโสหมสฺมิ** เราเป็นนั่น **ถือมั่นด้วยทิฏฐิ**ว่า **เอโส เม อตฺตา** นั่นเป็นตัวตนแก่นสารของเรา ดังนี้แล้วก็ข้องอยู่ในอารมณ์นั้นๆ ด้วยฉันทะ ราคะ สเน่หา อาลัยผูกพันจิตใจไว้ไม่ให้เปลื้องปลดออกได้ สัญญาอันเป็นนิทานเป็นเหตุเกิดแห่งตัณหา มานะ ทิฏฐิ ก็ดี ตัณหา มานะ ทิฏฐิ อันเกิดแต่สัญญานั้นก็ดี **สงฺโค** เป็นเครื่องข้องเครื่องติดเครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลกไม่ให้พ้นไปได้ **เอตํ วิทิตฺวา สงฺโคติ โลเก** ท่านรู้แจ้งประจักษ์ว่าสัญญาเป็นเหตุแห่งตัณหา มานะ ทิฏฐิ ตัณหา มานะ ทิฏฐิ มีสัญญาเป็นเหตุดังนี้แล้ว

ท่านอย่าได้ทำตัณหา คือความปรารถนาดิ้นรนด้วยจำนงหวังต่างๆ เพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ท่านจงหยั่งญาณรู้ชั่งด้วยตราชู คือปัญญา แล้วเห็นประจักษ์แจ้งชัดว่าเป็นเครื่องผูกจำ เป็นเครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลก ท่านอย่าได้ทำซึ่งตัณหาเพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ตัณหาอันเป็นไปในอาหารวิสัยคือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะธรรมารมณ์ แตกต่างโดย**อาการปวัฏฏิ**เป็น ๓ ประการ คือ กามตัณหา ภวตัณหาวิภวตัณหา ตัณหา ๖ หมู่ตามอารมณ์ สามอย่างตามอาการที่เป็นไปในภพ เป็นธรรมอันเกิดอีก เกิดขึ้นเป็นไปพร้อมกับทุกข์ คือ **อุปาทานขันธ์** ท่านอย่าได้ทำตัณหานั้นเพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ท่านจงละตัณหานั้นเสีย จงบรรเทาเสีย ทำตัณหานั้นให้มีที่สุด ท่านจงยังตัณหานั้นให้ถึงซึ่งอันจะยังเกิดตามไม่ได้ ท่านจงละตัณหานั้นด้วย**สมุจเฉทปหาน** เถิดฯ

๓.

อนุปาทาปรินิพพาน

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงอนุปาทาปรินิพพานของพระอริยสาวกผู้บรรลุอากิญจัญญายตนสมาบัติแก่อุปสีวมาณพ โดยหลีกเลี่ยงสัสสตวาทะและอุจเฉทวาทะทั้งสองเสีย จึงตรัสพระคาถาว่า

อจฺฉิยถา วาตเวเคณ ขิตฺตา อตฺถํ ปเลติ น อุเปติ สงฺขํ เอวํ มุนิ นาม กายา วิมุตฺโต อตฺถํ ปเลติ น อุเปติ สงฺขํ

แปลว่า เปลวเพลิงอันกำลังลมพัดดับไป ย่อมนับไม่ได้ว่าไปไหนฉันใด ท่านผู้เป็นมุนีพ้นพิเศษแล้วจากนามกาย ย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้ นับไม่ได้ว่าไปไหนฉันนั้น

วาตา อันว่าลมทั้งหลาย โดยปริยายในนิเทศว่าลมมาแต่ทิศบูรพา ปัจฉิม อุดร ทักษิณ ลมมีธุลี ลมไม่มีธุลี ลมเย็น ลมร้อน ลมอ่อน ลมกล้า ลมเวรัมภา พัดมาแต่พื้นดินขึ้นไปได้โยชน์หนึ่ง ลมปีกสัตว์ ปีกครุฑ ลมใบตาล ลมเปลวเพลิง อันกำลังลมเหล่านั้นพัดแล้วเปลวเพลิงย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมดับสงบรำงับไป ย่อมไม่ถึง

ซึ่งอันนับ ย่อมไม่ถึงซึ่งโวหาร ว่าเปลวเพลิงไปแล้วยังทิศโน้นๆ ดังนี้ฉันใด บุคคลผู้บรรลุอากิญจัญญายตนสมาบัติเป็นเสขมุนีนั้น เป็นผู้พ้นวิเศษแล้วจากรูปกายในกาลก่อนเป็นปกติ ให้มรรคที่ ๔ เกิดขึ้นในสมาบัตินั้น เป็นผู้พ้นวิเศษแล้วจากนามกายอีก เพราะความที่พ้นแห่งนามกายอันท่านได้กำหนดรู้แล้วเป็นอุภโตภาควิมุตติ พ้นวิเศษแล้วจากส่วนสอง ด้วยส่วนสองเป็นขีณาสวะอรหันต์ ถึงซึ่งอันไม่ตั้งอยู่คืออนุปาทา-ปรินิพพาน แล้วตรัสพระคาถาต่อไปว่า

อตฺถํ ตสฺส น ปมาณมตฺถิ เยน นํ วชฺชํ ตํ ตสฺส นตฺถิ สพฺเพสุ สมูหเตสุ สมูหตา วาทปถาปิ สพฺเพ

แปลว่า สิ่งสภาวะเป็นประมาณของพระขีณาพอัสดงคตดับแล้วย่อมไม่มี บุคคลทั้งหลายจะพึงกล่าวว่าท่านนั้นด้วยกิเลสใด กิเลสนั้นของท่านก็ไม่มี ธรรมทั้งหลายมีขันธ์เป็นต้น อันพระขีณาสพถอนขึ้นพร้อมแล้ว แม้ทางแห่งวาทะทั้งปวงที่บุคคลจะพึงกล่าว พระขีณาสพท่านก็ตัดขึ้นพร้อมแล้ว

สิ่งสภาวะอันเป็นธรรมนั้น ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อมไม่มีแก่ท่าน ท่านละเสียแล้ว ตัดขึ้นพร้อมแล้ว ท่านเผาเสียด้วยเพลิงคือญาณแล้ว เมื่อขันธ์ อายตนะ ธาตุ คติ อุบัติ ปฏิสนธิ ภพสังขาร และวัฏฏะ ท่านถอนขึ้นเสียสิ้นแล้ว ตัดเสียขาดแล้ว มีอันไม่บังเกิดต่อไปเป็นธรรมดา วาทะอันเป็นคลองเป็นทางที่จะพึงกล่าวด้วยกิเลสและขันธ์ และอภิสังขาร ท่านเพิกถอนสละละวางเสียสิ้นทุกประการแล้วด้วยประการฉะนี้

๔.
ปริญญา ๓ ประการ

การกำหนดรู้ตัณหานั้น กำหนดรู้ด้วยปริญญา ๓ ประการ คือ

(๑) **ญาตปริญญา** คือ ความกำหนดรู้ชัดเจนว่า นี้รูปตัณหา นี้สัททตัณหา นี้คันธตัณหา นี้รสตัณหา นี้โผฏฐัพพะตัณหา นี้ธัมมตัณหา อย่างนี้แลชื่อว่า ญาตปริญญา

(๒) **ตีรณปริญญา** นั้นคือ ภิกษุกระทำตัณหาทั้ง ๖ ให้เป็นอันตนรู้แล้ว พิจารณาใคร่ครวญซึ่งตัณหาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรคเสียดแทง เป็นต้น อย่างนี้แลชื่อว่า ตีรณปริญญา

(๓) **ปหานปริญญา** นั้นคือ ภิกษุมาพิจารณาใคร่ครวญฉะนี้แล้ว ละเสียซึ่งตัณหาบรรเทาเสีย ถอนเสีย และกระทำให้สิ้นไป ให้ถึงซึ่งความไม่เป็นต่อไป อย่างนี้แลชื่อว่า ปหานปริญญา

๕.
อาสวะ ๔ ประการ

อนาสวา ผู้ชื่อว่าไม่มีอาสวะ คือไม่มีอาสวะ ๔ ประการ ได้แก่ ๑. กามาสวะ ๒. ภวาสวะ ๓. ทิฏฐาสวะ ๔. อวิชชาสวะ บุคคลผู้ใดมาละเสีย ตัดเสียขาดแล้วซึ่งอาสวะทั้งหลายเหล่านั้นมิให้มันบังเกิดขึ้นได้ต่อไป ผู้นั้นเป็นอนาสวะ คือผู้ไม่มีอาสวะแล

๖.
อัตตานุทิฏฐิ

อตฺตานุทิฏฺฐิติ วุจฺจติ วิสติวตฺถุกา สกฺกายทิฏฺฐิ สักกายทิฏฐิอันมีวัตถุ พุทธบัณฑิตเรียกว่า อัตตานุทิฏฐิ ความตามเห็นซึ่งอาตมะตัวตนได้ในขันธ์ ๕ ขันธ์ ๔ วัตถุบรรจบเป็นวัตถุ ๒๐ ทิศ ถือปุถุชนผู้ไม่ได้สดับฟัง ณ โลกนี้

(๑) **รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ** เห็นรูปโดยความเป็นตนบ้าง
(๒) **รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ สมนุปสฺสติ** เห็นตนเป็นรูปบ้าง
(๓) **อตฺตานิ วา รูปํ สมนุปสฺสติ** เห็นรูปมีในตนบ้าง
(๔) **รูปสฺมึ วา อตฺตานํ สมนุปสฺสติ** เห็นตนมีในรูปบ้าง ดังนี้

แม้ในเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ก็มีวัตถุอย่างละ ๔ เช่นเดียวกัน จึงบรรจบเป็นสักกายทิฏฐิ ๒๐ วัตถุ ด้วยประการฉะนี้

เมื่อบุคคลตรัสรู้อริยสัจจ์ ๔ ประชุมลงในขณะจิตอันเดียวได้แล้วชื่อว่า เป็นผู้ละสักกายทิฏฐิ เมื่อบุคคลใดมาเข่นฆ่าซึ่งอัตตานุทิฏฐิ คือความเห็นผิดว่าเป็นอัตตาตัวตนลงเสียได้แล้ว ก็จะพึงเป็นบุคคลผู้ข้ามมฤตยูความตายเสียได้ **เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ มจฺจุราชา น ปสฺสติ** เมื่อบุคคลมาเห็นซึ่งโลกทั้งหลาย คือ ขันธโลก อายตนโลก และธาตุโลก โดยความเป็นของสูญ สังหารอัตตานุทิฏฐิลงเสียได้อย่างนี้ มฤตยูราชคือความตายย่อมไม่เห็น เพราะบุคคลผู้นั้นพ้นสัตว์วิสัยเสียแล้ว มัจจุราชย่อมไม่เห็นซึ่งผู้นั้น ผู้นั้นย่อมถึงพระนิพพาน ธรรมอันไม่เป็นวิสัยแห่งมฤตยูราช ล่วงวิสัยมฤตยูราชเสียได้ด้วยประการฉะนี้

๗.
สังสารทุกข์

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาซึ่งสังสารทุกข์ไว้ว่า สังสาระการท่องเที่ยวเกิดตายของสัตว์เปรียบเหมือนสระ คือเป็นโอกาสที่เที่ยวที่ลงของสัตว์ทั้งหลาย

สโรติ วุจฺจติ สํสาโร ก็ที่ท่านเรียกว่า **สังสาระ** นี้หมายถึงความท่องเที่ยวไปด้วยการบังเกิดและจุติ **อาคมนํ** การมาสู่โลกนี้ **คมนํ** การไปสู่โลกหน้า **คมนาคมนํ** ทั้งไปและมา **กาลํ** กาลกิริยา คือ มรณะขาดชีวิตอินทรีย์ **คติ** ความไป **ภวาภโว** ภพน้อยภพใหญ่ **จุติ** ความเคลื่อนจากภพ **อุปฺปตฺติ** ความเข้าถึงอัตตภาพ **นิพฺพตฺติ** ความปรากฏชัดแห่งขันธ์ **ชาติ** ความเกิด **ชรา** ความแก่ **มรณํ** ความตาย

ความท่องเที่ยว บังเกิด กำเนิด เกิด แก่ ตาย อันเป็นประหนึ่งโคถูกสวมคอเข้าไว้ในแอกฉะนั้น ได้ชื่อว่า **สังสาระ** คือ เสือกไสดันไป ซึ่งแสดงไว้ว่า **ขนฺธานํ ปฏิปาฏิยา ธาตุอายตนา นญฺจ อนฺโนจฺฉินฺนํ วฏฺฏมานา สํสาโรติ วุจฺจติ** ลำดับแห่งขันธ์ธาตุและอายตนะทั้งหลายเป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย ผู้รู้ท่านกล่าวว่า **สงฺสาโร** คือ ความเสือกซ่านท่องเที่ยวไป

สังสาระนี้ เมื่อจะกำหนดนามในสาคร ๔ เป็นดังนี้ คือ สังสารสาคร ๑ ชลสาคร ๑ นยสาคร ๑ ญาณสาคร ๑ สังสารสาคร ชื่อว่า **สโร** คือ สังสาระเปรียบเหมือนสระ

บทว่า **มชฺเฌ สรสฺมิ ติฏฺฐตํ** นั้นแสดงว่า สระสังสาระสาครนี้เป็นมัธยมสถานกลาง เพราะว่าที่สุดเบื้องต้นและที่สุดเบื้องปลายแห่งสังสาระนั้นอันบุคคลหารู้ทั่วรู้ชัดไม่ ในเงื่อนเบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งสังสาระนั้นไม่ปรากฏ จึงเป็นมัธยมสถานกลางด้วยประการฉะนี้

มชฺเฌ สํสาเร สตฺตา ฐิตา ก็แลสัตว์ทั้งหลายได้ตั้งอยู่แล้วในสังสาระอันเป็นสถานกลาง ซึ่งเกิดโอฆะห้วงน้ำใหญ่ท่วมท้น คือ ๑ กามโอฆะ ๒ ภวโอฆะ ๓ ทิฏฐิโอฆะ ๔ อวิชชาโอฆะ โอฆะทั้ง ๔ แต่ละอย่างๆ อาศัยปัจจัยนั้นๆ แล้วเกิดขึ้นเจริญทวีมากขึ้นเป็นห้วงพัดพาสัตว์ให้เพียบด้วยทุกข์ คือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ในสระสังสาระนั้น ถูกภัยใหญ่เบียดเบียนร่ำไป **ภัยใหญ่** คือ **ชาติ** ความเกิด **ชรา** ความแก่ **พยาธิ** ความเจ็บป่วยไข้ **มรณํ** ความตายแตกขาดแห่งชีวิตินทรีย์ **ทุกขํ** ความทุกข์กายลำบากใจ เหล่านี้แหละเป็นภัยใหญ่หลวงนักเมื่อเกลื่อนกล่นอยู่ในสระสังสาระ **ชรามจฺจุปเรตานํ** เหล่าสัตว์ผู้ตั้งอยู่ ณ สังสาระ อันเป็นสถานกลาง เกิดห้วงและมีภัยใหญ่หลวง เป็นสัตว์อันความแก่และความตายแวดล้อมรุมเบียดเบียนเป็นนิตย์ ความแก่และความตาย ท่านกำหนดเป็นประธานแห่งความทุกข์ทั้งหลาย **เอวมา ทิตฺตเก โลเก ชราย มรเณน จ** โลกคือขันธ์ ธาตุอายตนะ รุ่งเรืองร้อนแต่ต้นเพราะความแก่และความตายเข้าจุดเผาเหล่าสัตว์ที่ตั้งอยู่ ณ สระสังสาระ อันเป็นสถานกลางเกิดห้วงและภัยใหญ่หลวงรุมล้อมเบียดเบียนด้วยประการฉะนี้

๘.

เนกขัมมธรรม

เนกฺขมฺมํ ปสฺส เขมโต ท่านจงเห็น **เนกขัมมะ** โดยความเป็นธรรมเกษมจากโยคะทั้งปวงเถิด

พระนิพพาน ก็ชื่อว่า **เนกขัมมะ** ปฏิปทาที่จะให้สัตว์ถึงพระนิพพานก็ชื่อว่าเนกขัมมะ **นิพพานคามินีปฏิปทา** ชื่อว่าเนกขัมมะ นั้นคือ **สัมมาปฏิปทา** ปฏิบัติดำเนินกาย วาจา จิต ชอบ **อนุโลมปฏิปทา ปฏิบัติอนุโลม** แก่ธรรมนั้น **อปจฺจนิกปฏิปทา** ปฏิบัติไม่เป็นข้าศึกแก่พระนิพพาน **อนฺวตฺตปฏิปทา** ปฏิบัติไปตามเนื้อความแห่งพระนิพพาน **ธมฺมานุธมฺมปฏิปทา** ปฏิบัติซึ่งธรรมอันสมควรแก่โลกุตตรธรรม คือบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ รักษาทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย รู้ประมาณในโภชนะ ประกอบตามซึ่งธรรมของผู้ตื่นอยู่ คือ สติสัมปชัญญะ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อัฏฐังคิกมรรค ๘ นิพพานคามินีปฏิปทามีศีลสังวรเป็นต้นนี้ชื่อว่า **เนกขัมมธรรม** เป็นเบื้องต้นที่จะให้บรรลุถึงเนกขัมมะคือพระนิพพาน **ปสฺสิตฺวา** เมื่อบุคคลมาเห็นแล้วเลือกแล้วให้มีการแจ้ง แล้วกระทำให้ปรากฏแล้วซึ่งเนกขัมมะคือพระนิพพานอันเป็นธรรมเกษม ย่อมพ้นทุกข์ทั้งปวง เป็นผู้ปลอดภัยในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อแล

๙.
อุปสันตบุคคล

สิ่งอันใดหรืออารมณ์อันใดที่ได้ยึดไว้แล้ว จับต้องแล้ว ถือมั่นแล้ว ด้วยอำนาจตัณหา มานะ และ ทิฏฐิ อันมีอยู่ในสันดาน สิ่งอันนี้หรืออารมณ์อันนี้ ท่านพึงสละละวางเสีย พึงปลดเปลื้องเสียให้สิ้น พึงละเสีย พึงบรรเทาเสีย พึงกระทำให้มีที่สุดพึงให้ถึงซึ่งอันบังเกิดตามไม่ได้ **มา เต วิชฺชตุ กิญฺจนํ** กังวลในภายหลัง อย่าให้มีในสันดาน **มชฺเฌ เจ โน คเหสฺสสิ** ท่านอย่าได้ถือเอา ณ ท่ามกลาง **อุปสนฺโต จริสฺสสิ** ท่านก็จักเป็นคนสงบระงับแล้วเที่ยวอยู่

๑๐.

กุมารกัสสปะ เทวตาปุจฉิต ปัญหาพยากรณ์

ปัญหาว่า มีจอมปลวกแห่งหนึ่ง กลางคืนเป็นควัน กลางวันเป็นเปลว ฯลฯ พราหมณ์สั่งให้ศิษย์ชื่อ สุเมธ ขุดด้วยศัสตรา สิ่งเหล่านี้ได้แก่อะไร?

พระพุทธเจ้าตรัสพยากรณ์ว่า จอมปลวก ได้แก่ ร่างกายอันเจือด้วยสัมภวธาตุของมารดาบิดาและมหาภูตธาตุทั้ง ๔ จึงเกิดมีขึ้นได้ กลางคืนเป็นควัน หมายถึงการตริตรึกนึกคิดของบุคคล กลางวันเป็นเปลว หมายถึงการประกอบกิจการงานตามที่คิดไว้ของบุคคล พราหมณ์ ได้แก่ พระตถาคต สุเมธ ได้แก่ ภิกษุผู้มีปัญญาดีในพระธรรมวินัยนี้ การขุด หมายถึงความเพียร ศัสตรา หมายอริยปัญญาญาณอันสามารถประหารกิเลสฉะนี้แลฯ

๑๑.

เหตุเกิดความเพียร

เมื่อความเพียรจะเกิดขึ้นก็เพราะ สังเวควัตถุเบื้องต้น ๘ ประการ คือ ชาติทุกข์ ๑ ชราทุกข์ ๑ พยาธิทุกข์ ๑ มรณทุกข์ ๑ อบายทุกข์ ๑ อดีตทุกข์ ๑ อนาคตทุกข์ ๑ อาหารคเวสิทุกข์ ๑

๑๒.
ภัทเทกรัตตสูตร

สมัยสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จประทับที่พระเชตวนาราม กรุงสาวัตถี ได้ตรัสภัทเทกรัตตสูตรแก่ภิกษุทั้งหลายว่า

ผู้มีปัญญาไม่ควรให้สิ่งล่วงไปแล้วมาตาม ไม่ควรหวังสิ่งซึ่งยังไม่มาถึง เพราะว่าสิ่งใดล่วงพ้นไปแล้ว สิ่งนั้นอันเราละเสียแล้ว อนึ่ง สิ่งใดซึ่งไม่มาถึงเล่า สิ่งนั้นก็ยังไม่มาถึง เพราะฉะนั้น ผู้มีปัญญาจึงไม่ควรให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตาม ไม่ควรหวังสิ่งซึ่งไม่มาถึง ก็ผู้มีปัญญาได้มาเห็นธรรมซึ่งเป็นปัจจุบัน เกิดขึ้นจำเพาะหน้าแจ้งชัดอยู่ในที่นั้นๆ ความเห็นแจ้งธรรมซึ่งเป็นปัจจุบันของท่านนั้นไม่ง่อนแง่น ไม่กำเริบด้วยดี ผู้มีปัญญาอันมาได้ความเห็นแจ้งในธรรมซึ่งเป็นปัจจุบัน อันไม่ง่อนแง่นและไม่กำเริบด้วยดีแล้ว ควรเจริญความเห็นนั้นไว้เนืองๆ ความเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อนอันผู้มีปัญญาควรรีบทำเสียในวันนี้ทีเดียว ใครจะพึงรู้ว่าความตายจะมีในวันพรุ่งนี้ เพราะว่าสู้ความหน่วงเหนี่ยว ความผูกพันกับด้วยมฤตยู ความตาย ซึ่งมีเสนาใหญ่นั้นไม่ได้เลย เพราะฉะนั้น ความเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อนอันผู้มีปัญญาควรทำเสียในวันนี้ทีเดียว นักปราชญ์ผู้สงบระงับย่อมกล่าวสรรเสริญผู้มีปัญญาซึ่งมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ มีความเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อน ไม่เกียจคร้าน ขยันหมั่นเพียรทั้งกลางวันและกลางคืนอย่างนี้ ผู้นั้นแลว่า ผู้มีราตรีเดียวเจริญ ดังนี้ เมื่อตรัสอุเทศนี้จบแล้วจึงตรัสวิภังค์ต่อไปว่า

ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตามอยู่เป็นไฉน? บุคคลมาคิดว่า ณ กาลล่วงไปแล้ว เมื่อก่อนเราได้เป็นผู้มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างนี้ๆ แล้ว นำความเพลิดเพลินในขันธ์ มีรูปขันธ์ เป็นต้น ซึ่งล่วงไปแล้วนั้นมาตามอยู่ ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แลชื่อว่าบุคคลให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตามอยู่ ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลไม่ให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตามอยู่เป็นไฉนเล่า? บุคคลมาคิดว่า ณ กาลไกลล่วงไปแล้ว เราได้เป็นผู้มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างนี้ๆ แล้วไม่นำความเพลิดเพลินในขันธ์ มีรูปขันธ์เป็นต้น ซึ่งล่วงไปแล้วนั้นมาตามอยู่ ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แล ชื่อว่าบุคคลไม่ให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตามอยู่ เบื้องหน้าก็ไม่ปรารถนาไม่ให้มาตามอยู่ และ

ปัจจุบันก็ไม่ให้มาตามอยู่ ไม่ถือว่าเราว่าเขา ชื่อว่าไม่ง่อนแง่นอยู่ในธรรมทั้งหลาย พระอริยสาวกและสัตบุรุษ ท่านไม่ตามเห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตัวตนบ้าง ไม่ตามเห็นตัวตนว่ามีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ บ้าง ไม่ตามเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ในตัวตนบ้าง ไม่ตามเห็นตัวตนในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ บ้าง ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แลชื่อว่า บุคคลไม่ง่อนแง่นอยู่ในธรรมทั้งหลายซึ่งเกิดขึ้นจำเพาะหน้าฉะนี้แล

๑๓.
พหุเวทนิยสูตร

สูตรนี้ว่าด้วยเวทนา เวทนา ๒ นั้นคือ เวทนาทางกายอย่าง ๑ เวทนาทางจิตอย่าง ๑ เวทนา ๓ นั้น คือ สุข ๑ ทุกข์ ๑ อุเบกขา ๑ เวทนา ๕ นั้นคือ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ โสมนัสสเวทนา ๑ โทมนัสสเวทนา ๑ อุเบกขาเวทนา ๑ เวทนา ๖ อย่าง นับตามทวาร ๖ เวทนา ๑๘ เวทนา ๓๖ เวทนา ๑๐๘

๑๔.
พึงเป็นคนมีสติ

อย่าถือมั่นกังวลในโลกทั้งปวง ความเสื่อมปัญญา นักปราชญ์ท่านติเตียน ความเจริญปัญญาเลิศกว่าความเจริญทั้งปวง

๑๕.
อนุตตริยะ ๖

พระผู้มีพระภาคตรัสเทศนาแก่ภิกษุทั้งหลายว่า กิจทั้งหลาย ไม่มีกิจอื่นยิ่งขึ้นไปกว่าสิ่งเหล่านี้คือ ความเห็น ๑ ความฟัง ๑ ความได้ศรัทธา ๑ ความศึกษา ๑ ความบำเรอปฏิบัติ ๑ ความระลึก ๑

๑๖.
อปัณณกธรรม

ความสำรวมอินทรีย์ ๖ ไม่ดูด้วยนิมิต ไม่ดูด้วยอนุพยัญชนะ ให้ดูด้วยอสุภนิมิต ความรู้ประมาณในโภชนะ และชาคริยานุโยค ความพากเพียรอย่างผู้ตื่นอยู่ โดยกำหนดเวลาไว้ดังนี้ ตั้งแต่อรุณขึ้นไปตลอดถึงพลบค่ำเวลา ๑ ตั้งแต่ย่ำค่ำไปจนถึงหนึ่งยามเวลา ๑ ยามกลางตั้งแต่ ๔ ทุ่มนอนจนถึง ๘ ทุ่มลุกขึ้น ตั้งแต่ยามกลางล่วงไปแล้วจนตลอดอรุณขึ้นมาใหม่เวลา ๑ แบ่งเวลาเป็นที่ชำระจิตให้บริสุทธิ์ เป็น ๓ เวลาฉะนี้ ให้ผู้ประกอบความเพียรทำอย่างนี้จึงชื่อว่า **ชาคริยานุโยค**

ธรรม ๓ ประการ จะให้กำจัดเสียซึ่งอาสวะ เรียกว่า **อปัณณกธรรม** ผู้ปฏิบัติตามชื่อว่าความเพียรไม่ผิดดังนี้

๑๗.
อริยทรัพย์

สัทธา ๑ หิริ ๑ โอตตัปปะ ๑ พาหุสัจจะ ๑ วิริยะ ๑ สติ ๑ ปัญญา ๑

๑๘.
ธรรมเป็นเหตุเจริญเจโตวิมุตติ

ก. ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี อันนี้เป็นไปเพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติที่ยังไม่แก่กล้าฯ

ข. ภิกษุเป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยธรรม เครื่องสำรวมคือปาติโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมารยาท และที่เที่ยวไปอันสมควรอยู่เป็นนิตย์ เห็นภัยในโทษ มีประมาณน้อยโดยปกติ สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาทั้งหลาย ธรรมอันนี้เป็นไปด้วยดีเพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติที่ยังไม่แก่กล้าฯ

ค. ภิกษุเป็นผู้พากเพียรหมั่น ไม่ทอดธุระในการกุศล ธรรมอันนี้เป็นไปเพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติ

ง. ภิกษุเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอันเห็นความเสื่อมและความดับของสังขารทั้งหลาย เป็นปัญญาอย่างประเสริฐ อาจแทงกิเลสได้โดยไม่เหลือ เป็นไปเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ เป็นไปเพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติ

๑๙.

สัลเลขกถา

ถ้อยคำเครื่องขัดเกลากิเลส ๑๐ ประการ คือ เจรจาถึงความมักน้อย ๑ เจรจาถึงความสันโดษยินดีด้วยของที่มีอยู่ ๑ เจรจาถึงความสงัด ๑ เจรจาถึงความไม่ระคนด้วยหมู่ ๑ เจรจาถึงความปรารภซึ่งความเพียร ๑ เจรจาถึงศีลความสำรวมกายวาจา ๑ เจรจาถึงสมาธิความที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์อันเดียว ๑ เจรจาถึงปัญญาความรู้ทั่วถึง ๑ เจรจาถึงวิมุตติความพ้นวิเศษ ๑ เจรจาถึงวิมุตติญาณทัสสนะ ปัญญาที่รู้เห็นในวิมุตติ ๑ รวมเป็น ๑๐ ประการฉะนี้

๒๐.

วิธีถ่ายถอนกิเลส

พึงเจริญอสุภภาวนาเพื่อละราคะเสีย พึงเจริญเมตตาเพื่อละพยาบาทเสีย พึงเจริญอานาปานสติเพื่อเข้าไปตัดวิตกเสีย พึงเจริญอนิจจสัญญาเพื่อถอนอัสมิมานะเสีย อนัตตสัญญา ก็พึงเห็นพึงตั้งใจไว้ด้วยดี ความถอนอัสมิมานะขึ้นเสียได้ เป็นปรินิพพานในทิฏฐธรรมภพปัจจุบันนี้ทีเดียว

๒๑.

พหุธาตุกสูตร

ณ กาลใด ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในธาตุ เป็นผู้ฉลาดในอายตนะ เป็นผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาทธรรม เป็นแดนอาศัยเกิดขึ้นพร้อม เป็นผู้ฉลาดในฐานะ อฐานะ คือสิ่งที่เป็นได้ เป็นไม่ได้ ภิกษุผู้ฉลาดอย่างนี้ นักปราชญ์เรียกว่าเป็นบัณฑิตผู้มีปัญญาไต่สวน

ธาตุ ๑๘ คือ จักขุธาตุ ๑ รูปธาตุ ๑ จักขุวิญญาณธาตุ ๑ โสตธาตุ ๑ สัททธาตุ ๑ โสตวิญญาณธาตุ ๑ ฆานธาตุ ๑ คันธธาตุ ๑ ฆานวิญญาณธาตุ ๑ ชิวหาธาตุ ๑ รสธาตุ ๑ ชิวหาวิญญาณธาตุ ๑ กายธาตุ ๑ โผฏฐัพพธาตุ ๑ กายวิญญาณธาตุ ๑ มโนธาตุ ๑ ธัมมธาตุ ๑ มโนวิญญาณธาตุ ๑

ธาตุ ๖ คือ ปฐวีธาตุ ๑ อาโปธาตุ ๑ เตโชธาตุ ๑ วาโยธาตุ ๑ อากาศธาตุ ๑ วิญญาณธาตุ ๑

ธาตุ ๖ อื่นอีก คือ สุขธาตุ ธาตุคือสุข ๑ ทุกขธาตุ ธาตุคือทุกข์ ๑ โสมนัสสธาตุ ธาตุคือผู้มีใจดี ๑ โทมนัสสธาตุ ธาตุคือผู้มีใจชั่ว ๑ อุเบกขาธาตุ ๑ อวิชชาธาตุ ๑

ธาตุเหล่านี้ คือ กามธาตุ ธาตุคือกาม ๑ เนกขัมมธาตุ ธาตุคือความออกไปจากกาม ๑ พยาบาทธาตุ ธาตุคือพยาบาท ๑ อพยาบาทธาตุ ธาตุคือความไม่พยาบาท ๑ วิหิสธาตุ ธาตุคือความเบียดเบียน ๑ อวิหิสธาตุ ธาตุคือความไม่เบียดเบียน ๑ รวมเป็น ๖ ประการ

ธาตุ ๓ เหล่านี้ คือ กามธาตุ ธาตุคือกาม ๑ รูปธาตุ ธาตุคือรูป ๑ อรูปธาตุ ธาตุคืออรูป ๑ ฯ

ธาตุ ๒ เหล่านี้ คือ สังขตธาตุ ธาตุอันปัจจัยตกแต่ง ๑ อสังขตธาตุ ธาตุอันปัจจัยไม่ตกแต่ง ๑ ฯ

ก็อายตนะทั้งหลายที่เป็นภายใน ๖ ที่เป็นภายนอก ๖ เหล่านี้ ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในปฏิจจสมุปบาทธรรม อันมีอวิชชาเป็นต้น ไปจนถึง **สงฺขิตฺเตน ปญฺจุปาทาน ขนฺธาปิ ทุกฺขา** นั้น ย่อมรู้ชัดว่า บุคคลได้บรรลุพระโสดาบันแล้วเป็นคนไม่ถือมั่น ปุถุชนย่อมถือมั่นในสังขาร ถือว่าตัวตนเราเขาว่าเที่ยงแท้

ธรรมปริยายนี้ชื่อ **พหุธาตุกสูตร** ว่าด้วยธาตุมาก เรียกว่า **จตุปริวัฏฏ์** เวียนรอบ ๔ บ้าง ว่า **ธัมมาทาสา** แว่นส่องธรรมบ้าง ว่า **มตกุนฺภุภิ** กลองอมฤตเภรีบ้าง ว่า **อนุตฺตรสงฺคามวิชย** เครื่องชนะสงครามอันเยี่ยมบ้าง

๒๒.

พระอภิธรรมปรมัตถสังคหะ

นมตฺถุ สุคตสฺสฯ สมฺมาสมฺพุทฺธมตุลํ สสทฺธมฺม คณุตฺตมํ อภิวาทิย ภาสิสฺสํ อภิธมฺมตฺถ สงฺคหํ ตตฺถ วุตฺตาภิธมฺมตฺถา จตุธา ปรมตฺถโต จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพฺพานมีติ สพฺพถาติ

บัดนี้ จะแสดงพระอภิธรรมปรมัตถสังคหะที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคบรม-ศาสดาจารย์ญาณสัพพัญญู ผู้เป็นบรมครูเจ้าได้ตรัสไว้ อันท่านอนุรุทธาจารย์นำมาประพันธ์เป็นคาถา ๙ ปริเฉท ดังต่อไปนี้

พระอภิธรรมที่พระบรมศาสดาตรัสไว้โดยปรมัตถนัย ๔ ประเภท คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เป็นการสรุปรวมยอด รวมสังขตธรรม และอสังขตธรรม ไว้ในที่เดียวกัน

สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง จัดโดยหมวดเป็น ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สงเคราะห์ลงเป็น ๓ ประการ คือ จิต เจตสิก รูปฯ วิญญาณขันธ์เป็นจิต เวทนา สัญญา สังขาร เป็นเจตสิก รูปขันธ์แยกเป็นภูตรูป และอุปาทายรูป ส่วน **อสังขตธรรม** นั้นได้แก่ พระนิพพาน ซึ่งมีอารมณ์เหี่ยวแห้งด้วยอริยมรรคจิต-อริยผลจิตแล้ว

จิต แยกเป็น ๔ ประเภทโดยภูมิ คือ กามาวจรจิต ๑ รูปาวจรจิต ๑ อรูปาวจรจิต ๑ โลกุตตรจิต ๑ จิตซึ่งเป็นไปในสันดานของสัตว์ซึ่งกิดในกามภพ ๑๑ คือ อบายภูมิ ๔ กามสุคติภูมิ ๗ ชื่อว่า กามาวจรจิต ๕๔ ดวงจิต ซึ่งเป็นไปโดยมาก ในสันดานของสัตว์ซึ่งเกิดในรูปภพชื่อว่า รูปาวจรจิต ๑๕ ดวง จิตซึ่งเป็นไปโดยมาก ในสันดานของสัตว์ซึ่งเกิดในอรูปภพชื่อว่า อรูปาวจรจิต ๑๒ ดวง จิตซึ่งข้ามขึ้น จากโลก คือปัญจุปาทานขันธ์ ไม่มีอาสวะ ชื่อว่า โลกุตตรจิต คือ อริยมรรคจิต ๔ อริยผลจิต ๔ เป็น ๘ ดวง สิริรวมเป็นจิต ๘๙ ดวง ด้วยประการฉะนี้

เจตสิก ๒๕ ดวง เป็นธรรมเป็นไปในจิต เกิดกับดับพร้อมกับจิต ซึ่งแจกโดย ประเภทและอาการแตกต่างแห่งหมวดธรรม นับได้ ๒๕ ดวง ด้วยประการฉะนี้

ธรรมสังคหะ ๖ อาการ คือ เวทนา ๖ เหตุ ๖ กิจ ๖ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วัตถุ ๖ ด้วยประการฉะนี้

ฉนกะ ๖ คือ วัตถุ ๖ ทวาร ๖ อารมณ์ ๖ วิญญาณ ๖ วิถีจิต ๖ วิสยปวัตติ ๖

จตุกกะ ๔ คือ ภูมิจตุกกะ ได้แก่ภูมิทั้ง ๔ คือ อบายภูมิ ๑ กามสุคติภูมิ ๑ รูปาวจรภูมิ ๑ อรูปาวจรภูมิ ๑ **ปฏิสนธิจตุกกะ** ท่านจำแนกปฏิสนธิออกเป็น ๔ คือ อบายภูมิปฏิสนธิ ๑ กามสุคติปฏิสนธิ ๑ รูปาวจรปฏิสนธิ ๑ อรูปาวจรปฏิสนธิ ๑ **กัมมจตุกกะ** ท่านแสดงกรรมโดยประเภทแห่งกิจ ๔ คือ ชนกกรรม ๑ อุปถัมภกรรม ๑ อุปปีฬกกรรม ๑ อุปฆาตกกรรม ๑ ยังกรรมอีก ๔ ประการคือ คุรุกรรม ๑ อาสันนกรรม ๑ อาจิณณกรรม ๑ กตัตตากรรม ๑ อธิบายครุกรรมนั้นคือ กรรมหนัก ฝ่ายบุญ ได้แก่ ฌาณสมาบัติ ฝ่ายบาป ได้แก่ อนันตริยกรรมทั้ง ๕ อาสันนกรรม นั้นได้แก่กุศลกิจและอกุศลกิจที่ทำใกล้เวลามรณะ อาจิณณกรรม นั้นได้แก่กุศลและ อกุศลที่บุคคลทำอยู่เนืองๆ กตัตตากรรม นั้นได้แก่กุศลและอกุศลมีกำลังอ่อน ยังกรรมอีก ๔ ประการคือ ทิฏฐเวทนียกรรม ๑ อุปปัชชเวทนียกรรม ๑ อปราปรเวนียกรรม ๑ อโหสิกรรม ๑

มรณจตุกกะ ท่านแสดงลักษณะมรณะ ๔ ประการ คือ อายุกขยมรณะ ๑ กัมมักขยมรณะ ๑ อุภยักขยมรณะ ๑ อุปัจเฉทกัมมุนามรณะ ๑ ชาติทุกข์เป็นเบื้องต้น ชราพยาธิเป็นท่ามกลาง มรณทุกข์เป็นเบื้องปลาย

รูปสังคหะสังเขป ๕ ประการ คือ สมุทเทศนัย ๑ วิภาคนัย ๑ สมุฏฐานนัย ๑ กลาปนัย ๑ ปวัตติกนัย ๑ อธิบายว่าลักษณะที่แสดงรูปโดยย่อชื่อว่า **สมุทเทศนัย** วิธีจำแนกรูปทั้งปวงโดยส่วนหนึ่งๆ ชื่อว่า **วิภาคนัย** วิธีแสดงปัจจัยที่เป็นเหตุให้เกิดรูปมีกุศลากุศลเป็นต้น ชื่อว่า **สมุฏฐานนัย** วิธีแสดงรูปบรรดาที่เกิดดับพร้อมกันเป็นหมู่เป็นแผนกมีจักขุทสกะเป็นต้น ชื่อว่า **กลาปนัย** วิธีแสดงความเกิดเป็นลำดับแห่งภพและกาลของสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า **ปวัตติกนัย**

นิพฺพานํ ปน โลกุตฺตร อสงฺขตํ ก็นิพพาน บัณฑิตกล่าว่า โลกุตตรธรรม สังขตธาตุไม่มีเครื่องปรุงเป็นของบริสุทธิ์ ไม่มีเรื่องเกิดและดับ พระนิพพานนั้นเป็นธรรมชาติอันบุคคลจะพึงทำให้แจ้งได้ด้วยอริยมรรคญาณทั้ง ๔ เมื่ออริยมรรคธรรมเกิดขึ้นแล้วจึงเห็นพระนิพพาน เอกวิธมฺปิ พระนฤพาน นั้นเมื่อกล่าวโดยสภาพก็มีอย่างเดียวเท่านั้นเพราะเหตุนั้นแหละ พระนิพพานนี้จึงเป็นเอกปฏิเวธาภิสมัย ตรัสรู้ได้ในขณะจิตเดียวด้วยประการฉะนี้

สมุจจัยสังคหะ ๔ คือ อกุศลสังคหะ ๑ มิสสกสังคหะ ๑ โพธิปักขิยสังคหะ ๑ สัพพัตถสังคหะ ๑ อกุศลสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เป็นอกุศลเป็นอาการ ๓๕ มิสสกสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมทั้งกุศลและอกุศลเจือปนกัน โพธิปักขิย-สังคหะ นั้นท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งปัญญา เครื่องตรัสรู้ ๓๗ ประการ สัพพัตถสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์ธรรมส่วนที่เรียกว่า ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อริยสัจจ์

จะแสดง **สมุจจัยสังคหะ** ตามที่ได้ยกนิเขปบทขึ้นตั้งไว้นั้นสืบไป

ใน **อกุศลสังคหะ** นั้น ท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เป็อกุศลสังกิเลส ๗ หมวด คือ อาสวะ ๔ โอฆะ ๔ โยคะ ๔ คันถะ ๔ อุปาทาน ๔ นิวรณ์ ๕ สังโยชน์ ๑๐

ใน **มิสสกสังคหะ** นั้น ท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เจือกันทั้งกุศล อกุศล เป็น ๗ หมวด คือ ธาตุ ๖ หมวด ๑ องค์ฌาน ๕ หมวด ๑ อายตนะ ๑๒ หมวด ๑ อินทรีย์ ๒๒ หมวด ๑ พละ ๕ หมวด ๑ อธิปติ ๔ หมวด ๑ อาหาร ๔ หมวด ๑

ใน **โพธิปักขิยสังคหะ** นั้น ท่านสงเคราะห์ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งโพธิญาณ ๗ หมวด คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

ใน **สัพพัตถสังคหะ** นั้น ท่านสงเคราะห์ธรรมที่ไม่ได้เรียกว่าสัตว์ บุคคล จัดไว้ ๕ หมวด คือ ขันธ์ ๕ อุปาทานขันธ์ ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อริยสัจจ์ ๔

จะแสดงปัจจัยสังคหะปริเฉทที่ ๘ สืบไป

ปัจจัยสังคหะ นี้ ท่านสงเคราะห์ซึ่งธรรมปัจจัยตามนัย ๒ ประการ คือ ปฏิจจสมุปบาทปัจจัยนัย ๑ สมันตมหาปัฏฐานปัจจัยนัย ๑ นัยอันใดที่พระบรมครูสัพพัญญูเจ้าตรัสเทศนาไว้ในปฏิจจสมุปบาทธรรม นัยอันนั้นชื่อว่า **ปฏิจจสมุปบาทนัย** นัยอันใดซึ่งพระองค์ตรัสเทศนาไว้ในพระคัมภีร์สมันตมหาปัฏฐาน นัยอันนั้นชื่อว่า **ปัฏฐานนัย**

ในปัจจัยสังคหะนี้ พระอรรถกถาจารย์ยกเอานัยทั้งสองประการนั้นประชุมกันแสดงออกให้พิศดารเพื่อให้สาธุชนได้ทราบว่า ธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัย ธรรมเหล่านี้เกิดแต่ปัจจัย โดยนัยพระบาลีในปฏิจจสมุปบาทธรรมว่า **อวิชฺชา ปจฺจยา สงฺขารา สงฺขารา ปจฺจยา วิญฺญาณํ** ดังนี้เป็นต้น มีเนื้อความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสฬายตนะ สฬายตนะเป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ โสกปริเทวะ ทุกขโทมนัส อุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ของสัตว์ทั้งหลายย่อมอาศัยเหตุปัจจัยต่อๆ กันด้วยประการฉะนี้

ใน **ปัฏฐานนัย** นั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาจำแนกปัจจัย ๒๔ ประการ มีเหตุปัจจัยเป็นต้น มีอวิคตปัจจัยเป็นที่สุด

ก็ **เหตุปัจจัย** นั้นได้แก่ ธรรมเป็นเหตุ เป็นเค้า เป็นมูล ในฝ่ายกุศลมี ๓ คือ อโลภะ ความไม่โลภ อโทสะ ความไม่โกรธ อโมหะ ความไม่หลง ในฝ่ายอกุศลก็มี ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ นี่แหละท่านว่าเหตุปัจจัย

อารัมมณปัจจัย นั้นได้แก่ อารมณ์ทั้ง ๖ คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ อารมณ์ทั้ง ๖ นี้ ย่อมเป็นที่ยึดหน่วงแห่งจิตและเจตสิกทั้งปวงอันเกิดขึ้นในทวารทั้ง ๖ มีจักขุทวารเป็นต้น จึงชื่อว่าอารัมมณปัจจัย

อธิปติปัจจัย นั้นได้แก่ ธรรมอันเป็นอุปาการะด้วยความเป็นใหญ่ในธรรมทั้งหลายอันเนื่องกัน **อนันตรปัจจัย** แล **สมนันตรปัจจัย** นั้นได้แก่ ธรรมอันบังเกิดก่อนแล้วจึงเป็นอุปการปัจจัยให้โอกาสแก่ธรรมอันบังเกิดภายหลัง หาธรรมอื่นขั้นในระหว่างมิได้ **สหชาตปัจจัย** นั้นได้แก่ ธรรมอันเป็นอุปการะด้วยความเป็นของเกิดขึ้นพร้อมกัน ประหนึ่งเปลวประทีปกับแสงสว่างอันเกิดพร้อมกันฉะนั้น **อัญญมัญญปัจจัย** นั้นได้แก่ ธรรมที่เกิดอาศัยกันและกันจึงตั้งอยู่ได้ ดังไม้สามท่อนอันอิงอาศัยกันและกันฉะนั้น

นิสสัยปัจจัย นั้นได้แก่ ธรรมอันเป็นอุปการะคือที่อาศัย ประหนึ่งแผ่นดินเป็นที่อาศัยแห่งต้นไม้แลภูเขาฉะนั้น **อุปนิสสัยปัจจัย** นั้นได้แก่ ธรรมอันเป็นอุปการะ คือเป็นอุปนิสสัยติดตามตน **ปุเรชาติปัจจัย** นั้นได้แก่ รูปธรรมอันเกิดขึ้นก่อนแล้วเป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกอันบังเกิด ณ ภายหลัง **ปัจฉาชาตปัจจัย** นั้นได้แก่ จิตและเจตสิกอันเกิดภายหลัง แล้วเป็นอุปการะแก่รูปอันเกิดก่อน **อาเสวนปัจจัย** นั้นได้แก่ ชวนจิตอันมีชาติเสมอกันย่อมให้กำลังในกิจที่เป็นบุญและบาปทุกประการ **กัมมปัจจัย** นั้นได้แก่ กุศลและอกุศลอันเป็นปัจจัยให้สำเร็จผลคือสุขและทุกข์แก่สัตว์ **วิปากปัจจัย** นั้นได้แก่ วิบากจิตอันบังเกิดเป็นอุปการแก่สัตว์อันเสวยสุขและทุกข์ **อาหารปัจจัย** นั้นได้แก่ อาหาร ๔ ประการ คือ ผัสสาหาร ๑ มโนสัญเจตนาหาร ๑ วิญญาณาหาร ๑ กวฬิงการาหาร ๑ **อินทรีย์ปัจจัย** นั้นได้แก่ ปสาทรูปทั้ง ๕ มีจักขุปสาทเป็นต้น เป็นใหญ่ในที่จะกระทำ

ให้วิญญาณทั้ง ๕ เป็นไปในอำนาจ หรือรูปชีวิตินทรีย์เป็นใหญ่ในที่จะกระทำให้กำลังรูปประพฤติเป็นไปในอำนาจ **ฌานปัจจัย** นั้นได้แก่ องค์ฌานมีวิตกวิจารณ์เป็นต้นเป็นปัจจัยให้กำลังแก่นามและรูป **มัคคปัจจัย** นั้นได้แก่ มรรคมีองค์ ๘ ประการ ทั้งฝ่ายโลกีย์และโลกุตตระเป็นปัจจัยให้กำลังแก่นามธรรมและรูปธรรมอันเกิดพร้อมกัน **สัมปยุตตปัจจัย** นั้นคือ จิตและเจตสิกอันเป็นปัจจัยแก่กัน เกิดกับดับพร้อมกัน มีอารมณ์เป็นอันเดียวกัน **วิปปยุตตปัจจัย** นั้นคือ รูปธรรมกับนามธรรมอันไม่ประกอบกันมิได้ระคนกัน **อัตถิปัจจัย** นั้นคือ รูปธรรมนามธรรมที่ยังไม่ดับ ย่อมเป็นปัจจัยให้กำลังแก่กัน **นัตถิปัจจัย** คือ นามและรูปดับแล้ว มีปัจจัยให้บังเกิดต่อไปในเบื้องหน้า **วิคตปัจจัย** นั้นมีเนื้อความเหมือนนัตถิปัจจัย **อวิคตปัจจัย** นั้นก็มีเนื้อความเหมือนอัตถิปัจจัย การที่ตรัสพยัญชนะได้ต่างกันแต่เนื้อความเป็นอย่างเดียวกันนั้น ก็ด้วยทรงอนุโลมตามอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ที่ควรรู้ได้ด้วยอรรถพยัญชนะประการใด ก็ทรงภาษิตไว้ด้วยประการนั้นฉะนั้นแล

จะแสดงกรรมฐานภาวนาต่อไป กรรมฐานภาวนามี ๒ ประการ คือ สมถกรรมฐานภาวนา ๑ วิปัสสนากรรมฐานภาวนา ๑ ก็ในกรรมฐานสังคหะ ๒ ประการนั้น จะแสดงสมถสังคหะก่อน ก็สมถกรรมฐานนั้นมีอารมณ์เป็นเครื่องยึดหน่วงแห่งจิตทำจิตให้สงบถึง ๔๐ ทัศ จัดเป็นหมวดได้ ๗ หมวด คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อนุสสติ ๑๐ อัปปมัญญาพรหมวิหาร ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ ธาตุววัตถาน ๑ อรูปกรรมฐาน ๔

ก็สมถกรรมฐานนี้มีอารมณ์มากถึง ๔๐ ทัศ นั้นท่านแสดงไว้โดยสมควรแก่จริตของโยคาวจรบุคคล เพราะบุคคลย่อมมีจริตต่างๆ กันถึง ๖ ประการคือ

(๑) **โยคาวจรที่เป็นราคจริต** มากไปด้วยความกำหนัดยินดีในเบญจกามคุณ ควรเจริญอสุภะ ๑๐ และกายคตาสติเป็นอารมณ์ จึงเป็นที่สบาย

(๒) **โยคาวจรที่เป็นโทสจริต** มักโกรธมักประทุษร้าย ควรเจริญพรหมวิหาร ๔ และวรรณกสิณ ๔ คือ นีลกสิณ ๑ ปีตกสิณ ๑ โลหิตกสิณ ๑ โอทาตกสิณ ๑ จึงเป็นที่สบาย

(๓) - (๔) **โยคาวจรที่เป็นโมหจริต** มักลุ่มหลงมาก กับที่เป็นวิตกจริตมักตรึกตรองมาก ควรเจริญอานาปานสติกรรมฐาน จึงเป็นที่สบาย

(๕) **โยคาวจรที่เป็นสัทธาจริต** มักเชื่อคนพูดง่ายๆ ควรเจริญพุทธานุสสติ ธัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ และเทวตานุสสติ จึงเป็นที่สบาย

(๖) **โยคาวจรที่เป็นพุทธิจริต** มากไปด้วยปัญญา ควรเจริญมรณัสสติ อุปสมานุสสติ อาหาเรปฏิกูลสัญญา และจตุธาตุววัตถาน จึงเป็นที่สบาย

ส่วนกรรมฐานที่เหลือ ๑๐ ประการ คือ รูปกสิณ ๔ ได้แก่ ปฐวี-อาโป-เตโช-วาโยกสิณ อรูปกสิณ ๒ คือ อาโลกกสิณ และอากาสกสิณ และอรูปกรรมฐาน ๔ ย่อมเป็นที่สบายแก่จริตทั้งปวง

จะแสดงวิปัสสนากรรมฐานสืบไป ในวิปัสสนากรรมฐาน ท่านแบ่งเป็น ๔ ประเภท คือ วิสุทธิ ๑ วิโมกข์ ๑ อริยบุคคล ๑ สมาบัติ ๑

วิสุทธิ นั้นแจกออกเป็น ๗ ประการ คือ สีลวิสุทธิ ๑ จิตตวิสุทธิ ๑ ทิฏฐิวิสุทธิ ๑ กังขาวิตรณวิสุทธิ ๑ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ๑ ญาณทัสสนวิสุทธิ ๑

วิโมกข์ นั้นแจกออกเป็น ๓ ประการ คือ สุญญตวิโมกข์ ๑ อนิมิตตวิโมกข์ ๑ อัปปณิหิตวิโมกข์ ๑

บุคคลนั้น ท่านจำแนกออกเป็นอริยบุคคล ๘ จำพวก มีพระโสดามรรคบุคคลเป็นต้น พระอรหัตตผลบุคคลเป็นที่สุด

สมาบัติ นั้น ท่านจำแนกเป็นรูปสมาบัติ ๔ อรูปสมาบัติ ๔ เป็นสมาบัติ ๘ ประการ ด้วยประการฉะนี้แล

๒๓.

วิธีเจริญกรรมฐานภาวนา

จะแสดงวิธีเจริญกรรมฐานภาวนาเพื่อโยคาวจรกุลบุตรได้อาศัยศึกษาและปฏิบัติสืบไป โยคาวจรผู้ใดจะเจริญกรรมฐานภาวนา พึงตรวจดูจริตของตนให้รู้ชัดว่าตนเป็นคนมีจริตอย่างใดแน่นอนก่อน แล้วพึงเลือกเจริญกรรมฐานอันเป็นที่สบายแก่จริตนั้นๆ ดังได้แสดงไว้แล้วนั้นเถิด

อนึ่ง พึงทราบคำกำหนดความดังต่อไปนี้ไว้เป็นเบื้องต้นก่อน คือ **บริกรรมนิมิต** หมายเอาอารมณ์ของกรรมฐานที่นำมากำหนดพิจารณา **อุคคหนิมิต** หมายเอาอารมณ์ของกรรมฐานอันปรากฏขึ้นในมโนทวารขณะที่กำลังทำการเจริญภาวนาอยู่อย่างชัดแจ้งคล้ายเห็นด้วยตาเนื้อ **ปฏิภาคนิมิต** หมายเอาอารมณ์ของกรรมฐานอันปรากฏแจ่มแจ้งแก่ใจของผู้เจริญภาวนายิ่งขึ้นกว่าอุคคหนิมิต และพึงทราบลำดับแห่งภาวนาดังนี้ **บริกรรมภาวนา** หมายการเจริญกรรมฐานในระยะแรกเริ่มใช้สติประคองใจกำหนดพิจารณาในอารมณ์กรรมฐานอันใดอันหนึ่ง **อุปจารภาวนา** หมายการเจริญกรรมฐานในขณะเมื่ออุคคหนิมิตเกิดปรากฏในมโนทวาร **อัปปนาภาวนา** หมายการเจริญภาวนาในขณะเมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏ จิตเป็นสมาธิแนบเนียน มีองค์ฌานปรากฏขึ้นครบบริบูรณ์

บริกรรมภาวนาได้ทั่วไปในกรรมฐานทั้งปวง อุปจารภาวนาได้ในกรรมฐาน ๑๐ ประการ คือ อนุสสติ ๘ ตั้งแต่พุทธานุสสติ ถึงมรณัสสติ กับอาหาเรปฏิกูลสัญญาและจตุธาตุววัตถาน เพราะเป็นกรรมฐานสุขุมละเอียดยิ่งนัก ส่วนอัปปนาภาวนานั้นได้ในกรรมฐาน ๓๐ คือ กสิณ ๑๐ อสุภะ ๑๐ อานาปานสติ ๑ กายคตาสติ ๑ พรหมวิหาร ๔ และอรูปกรรมฐาน ๔

กรรมฐาน ๑๑ คือ อสุภะ ๑๐ กับกายคตาสติ ๑ ให้สำเร็จเพียง รูปาวจรปฐมฌาน พรหมวิหาร ๓ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา ให้สำเร็จรูปาวจรฌานทั้ง ๔ ประการ อุเบกขาพรหมวิหารให้สำเร็จแต่ปัญจมรูปาวจรฌานอย่างเดียว อรูปกรรมฐาน ๔ ให้สำเร็จแต่อรูปาวจรฌานอย่างเดียวฯ

(๑) วิธีเจริญปฐวีกสิณ

กุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญกรรมฐานภาวนาอันชื่อว่าปฐวีกสิน พึงตัดปลิโพธกังวลห่วงใยน้อยใหญ่เสียให้สิ้นแล้วไปยังที่เงียบสงัด เพ่งพิจารณาดินที่ตนตกแต่งเป็นดวงกสิณเป็นอารมณ์ หรือจะเพ่งพิจารณาดินที่แผ่นดินหรือที่ลานข้าวเป็นต้นเป็นอารมณ์ก็ได้ เมื่อจะพิจารณาดินที่มิได้ตกแต่งไว้เป็นดวงกสิณนั้น พึงกำหนดให้มีที่สุดโดยกลมเท่าตะแกรงกว้างคืบ ๔ นิ้วเป็นอย่างใหญ่ เท่าขอบปากขันเป็นอย่างเล็ก อย่ากำหนดให้ใหญ่หรือเล็กกว่ากำหนดนี้ แล้วพึงบริกรรมภาวนาว่า **ปฐวีๆ ดินๆ** ดังนี้ร่ำไป ถ้ามีวาสนาบารมีเคยได้สั่งสมอบรมมาแต่ชาติก่อนๆ แล้วก็อาจได้สำเร็จฌาน ถ้าหาวาสนาบารมีมิได้ ก็ยากที่จะสำเร็จฌานด้วยการเพ่งแผ่นดินอย่างว่านี้ จำจะต้องทำเป็นดวงกสิณ เมื่อจะทำ พึงหาดินสีแดงดังแสงพระอาทิตย์แรกอุทัยมาทำ อย่าทำในที่คนสัญจรไปมาพลุกพล่าน พึงทำในที่สงัดเป็นที่ลับที่กำบังดวงกสิณนั้น จะทำตั้งไว้กะที่ทีเดียวหรือจะทำชนิดยกไปได้ก็ตาม ดินที่จะทำดวงกสิณนั้นพึงชำระให้หมดจดทำเป็นวงกลมกว้างคืบ ๔ นิ้ว ขัดให้ราบเสมอดังหน้ากลอง พึงปัดกวาดที่นั้นให้เตียนสะอาดปราศจากหยากเยื่อเฟื้อฝอย แล้วพึงชำระกายให้หมดเหงื่อไคล เมื่อจะนั่งภาวนาพึงนั่งบนตั่งที่มีเท้าสูง คืบ ๔ นิ้ว นั่งห่างดวงกสิณออกไปประมาณ ๒ ศอกคืบ พึงนั่งขัดสมาธิเท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรง ผินหน้าไปทางดวงกสิณ แล้วพึงพิจารณาโทษกามคุณต่างๆ และตั้งจิตใจให้ดีในฌานธรรมอันเป็นอุบายที่จะยกตนออกจากามคุณและจะล่วงพ้นกองทุกข์ทั้งปวง แล้วพึงระลึกถึงพุทธคุณ ธรรมคุณ สังฆคุณ ยังปรีดาปราโมทย์ให้เกิดขึ้น แล้วพึงทำจิตให้เคารพรักใคร่ในพิธีทางปฏิบัติให้มั่นใจว่าปฏิบัติดังนี้ได้ชื่อว่า **เนกขัมมปฏิบัติ** พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น จะได้ละเว้นหามิได้ ล้วนแต่ปฏิบัติดังนี้ทุกๆ พระองค์ ครั้นแล้วพึงตั้งจิตว่า เราจะได้เสวยสุขอันเกิดแต่วิเวกด้วยปฏิบัติอันนี้โดยแท้ ยังความอุตสาหะให้เกิดขึ้นแล้วจึงลืมจักษุขึ้นดูดวงกสิณ เมื่อลืมจักษุขึ้นนั้น อย่าลืมขึ้นให้กว้างนักจะลำบากจักษุ อนึ่ง มณฑลกสิณจะปรากฏแจ้งเกินไป ครั้นลืมจักษุขึ้นน้อยนักมณฑลกสิณก็จะไม่ปรากฏแจ้ง จิตที่จะถือเอากสิณนิมิตเป็นอารมณ์นั้นก็จะย่อหย่อนท้อถอยเกียจคร้านไป เหตุฉะนี้ พึงลืมจักษุขนาดส่องเงาหน้าในกระจก อนึ่ง เมื่อแลดู

ดวงกสิณนั้นอย่าพิจารณาสี พึงกำหนดว่าสิ่งนี้เป็นดินเท่านั้น แต่สีดินนั้นจะละเสียก็มิได้เพราะว่าสีกับดวงกสิณเนื่องกันอยู่ ดูดวงกสิณก็เป็นอันดูสีอยู่ด้วย เหตุฉะนี้พึงรวมดวงกสิณกับสีเข้าด้วยกัน แลดูดวงกสิณกับสีนั้นให้พร้อมกัน กำหนดว่าสิ่งนี้เป็นดิน แล้วจึงบริกรรมภาวนาว่า **ปฐวีๆ ดินๆ** ดังนี้ร่ำไป ร้อยครั้งพันครั้ง เมื่อกระทำบริกรรมภาวนาว่า **ปฐวีๆ** อยู่นั้น อย่าลืมจักษุเป็นนิตย์ พึงลืมจักษุดูอยู่หน่อยหนึ่งแล้วหลับลงเสีย หลับลงสักหน่อยแล้วพึงลืมขึ้นมาดูอีก พึงปฏิบัติโดยทำนองนี้ไปจนกว่าจะได้อุคคหนิมิต ก็กสิณนิมิตอันเป็นอารมณ์ที่ตั้งแห่งจิตในขณะเมื่อทำบริกรรมภาวนาชื่อว่า **บริกรรมนิมิต** กิริยาที่ทำการบริกรรมว่าปฐวีนั้นชื่อว่า **บริกรรมภาวนา** เมื่อตั้งจิตในกสิณนิมิตกระทำบริกรรมว่า **ปฐวีๆ** นั้น ถ้ากสิณนิมิตมาปรากฏในมโนทวารหลับจักษุลงกสิณนิมิตก็ปรากฏอยู่ในมโนทวาร ดังลืมจักษุแล้วกาลใด ชื่อว่าได้อุคคหนิมิต ณ กาลนั้น เมื่อได้อุคคหนิมิตแล้ว พึงตั้งจิตไว้ในอุคคหนิมิตนั้นกำหนดให้ยิ่งวิเศษขึ้นไป เมื่อปฏิบัติอยู่ดังนี้ก็จะข่มนิวรณธรรมโดยลำดับๆ กิเลสก็จะสงบระงับจากสันดาน สมาธิก็จะแก่กล้าเป็นอุปจารสมาธิ ปฏิภาคนิมิตก็จะปรากฏขึ้นอุคคหนิมิตกับปฏิภาคนิมิตมีลักษณะต่างกัน คืออุคคหนิมิตยังประกอบด้วยกสิณโทษคือยังปรากฏเป็นสีดินอยู่อย่างนั้น ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏบริสุทธิ์งดงามดังแว่นกระจกที่บุคคลถอดออกจากฝักจากถุงฉะนั้น จำเดิมแต่ปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้วนิวรณ์ทั้งสิ้นก็ระงับไป จิตก็ตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิ สำเร็จเป็นกามาพจรสมาธิภาวนาเมื่อได้อุปจารสมาธิแล้ว ถ้าพากเพียรพยายามต่อขึ้นไปไม่หยุดหย่อนก็จะได้สำเร็จอัปปนาสมาธิซึ่งเป็นรูปาวจรฌาน และเมื่อกระทำเพียรจนบรรลุถึงอัปปนาฌานเกิดขึ้นในสันดานแล้วก็พึงกำหนดไว้ว่า (๑) เราประพฤติอิริยาบถอย่างนี้ๆ (๒) อยู่ในเสนาสนะอย่างนี้ๆ (๓) โภชนาหารอันเป็นที่สบายอย่างนี้ๆ จึงได้สำเร็จฌาน การที่ให้กำหนดไว้นี้เผื่อว่าฌานเสื่อมไปก็จะได้เจริญสืบต่อไปใหม่โดยวิธีเก่า ฌานที่เสื่อมไปนั้นก็จะเกิดขึ้นได้โดยง่ายในสันดานอีก ครั้นเมื่อได้สำเร็จปฐมฌานแล้ว พึงปฏิบัติในปฐมฌานนั้นให้ชำนาญคล่องแคล่วด้วยดีก่อนแล้วจึงเจริญทุติยฌานสืบต่อขึ้นไป ก็ปฐมฌานที่จะชำนาญคล่องแคล่วด้วยดีต้องประกอบด้วยวสีทั้ง ๕ คือ (๑) **อาวัชชนวสี** ชำนาญคล่องแคล่วในการนึก ถ้าปรารถนาจะนึกถึงองค์ฌานที่ตนได้ก็นึกได้เร็วพลัน มิได้

เนิ่นช้า มิต้องนานถึงชวนจิตที่ ๔-๕ ตกลง ยังภวังค์จิต ๒-๓ ขณะถึงองค์ฌานที่ตนได้ (๒) **สมาปัชชนวสี** คือ ชำนาญคล่องแคล่วในการที่จะเข้าฌาน อาจเข้าฌานได้ในลำดับอาวัชชนจิต อันพิจารณาซึ่งอารมณ์คือปฏิภาคนิมิตมิได้เนิ่นช้า (๓) **อธิษฐานวสี** คือ ชำนาญในอันดำรงรักษาฌานจิตไว้มิให้ตกภวังค์ ตั้งฌานจิตไว้ได้ตามกำหนด ปรารถนาจะตั้งไว้นานเท่าใดก็ตั้งไว้ได้นานเท่านั้น (๔) **วุฏฐานวสี** คือชำนาญคล่องแคล่วในการออกจากฌาน กำหนดไว้ว่าเวลานั้นๆ จะออกก็ออกได้ตามกำหนด ไม่คลาดเวลาที่กำหนดไว้ (๕) **ปัจจเวกขณวสี** คือ ชำนาญคล่องแคล่วในการพิจารณาองค์ฌานที่ตนได้อย่างรวดเร็ว มิได้เนิ่นช้า ถ้าไม่ชำนาญในปฐมฌานแล้วอย่าพึงเจริญทุติยฌานก่อน ต่อเมื่อชำนิชำนาญคล่องแคล่วในปฐมฌานด้วยวสีทั้ง ๕ ดังกล่าวแล้ว จึงควรเจริญทุติยฌานสืบต่อขึ้นไป เมื่อชำนาญในทุติยฌานจึงเจริญตติยฌาน จตุตถฌาน และปัจมฌาน ขึ้นไปตามลำดับ

องค์ของฌานเป็นดังนี้ **ปฐมฌาน** มีองค์ ๕ คือ **วิตก** ความตรึกคิดมีลักษณะยกจิตขึ้นสู่อารมณ์เป็นองค์ที่ ๑ **วิจาร** ความพิจารณามีลักษณะไตร่ตรองอารมณ์เป็นองค์ที่ ๒ **ปีติ** เจตสิกธรรมที่ยังกายและจิตใจให้อิ่มเต็มมีประเภท ๕ คือ (๑) **ขุททกาปีติ** กายและจิตอิ่มจนขนพองชูชันทำให้น้ำตาไหล (๒) **ขณิกาปีติ** กายและจิตอิ่มมีแสงสว่างดังฟ้าแลบปรากฏในจักษุทวาร (๓) **โอกกันติกาปีติ** กายและจิตอิ่มปรากฏดังคลื่นและละลอกคลื่นทำให้ไหวให้สั่น (๔) **อุพเพงคาปีติ** กายและจิตอิ่มและกายเบาเลื่อนลอยไปได้ (๕) **ผรณาปีติ** กายและจิตอิ่มเย็นสบายซาบซ่านทั่วสรรพางค์กาย ปีติทั้ง ๕ นี้ อันใดอันหนึ่งเป็นองค์ที่ ๓ สุขอันเป็นไปในกายและจิตเป็นองค์ที่ ๔ และเอกัคคตา ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านไปมา จัดเป็นองค์ครบ ๕ ฌานที่พร้อมด้วยองค์ ๕ นี้ชื่อว่า ปฐมฌาน ทุติยฌาน มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา ตติยฌาน มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา จตุตถฌาน มีองค์ ๒ คือ เอกัคคตา อุเบกขา นี้จัดโดยฌานจตุกกนัย ถ้าจัดโดยฌานปัญจกนัยเป็นดังนี้ ปฐมฌาน มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ทุติยฌาน มีองค์ ๔ คือ วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา ตติยฌาน มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา จตุตถฌาน มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา ปัญจมฌาน มีองค์ ๒ คือ เอกัคคตา อุเบกขา

กุลบุตรผู้เจริญกสิณนี้อาจได้สำเร็จฌานสมาบัติโดยจตุกกนัย หรือปัญจกนัย ดังกล่าวมานี้

(๒) วิธีเจริญอาโปกสิณ

โยคาวจรกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญอาโปกสิณ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมีเคยได้สั่งสมอาโปกสิณมาแต่ชาติก่อนๆ แล้ว ถึงจะมิได้ตกแต่งกสิณเลย เพียงแต่เพ่งดูน้ำในที่ใดที่หนึ่ง เช่น ในสระในบ่อ ก็อาจสำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ถ้ากุลบุตรอันหาวาสนาบารมีในอาโปกสิณมิได้พึงเจริญอาโปกสิณในปัจจุบันชาตินี้ ก็พึงทำอาโปกสิณด้วยน้ำที่ใสบริสุทธิ์ เอาน้ำใส่ภาชนะ เช่น บาตรหรือขันให้เต็มเพียงขอบปาก ยกไปตั้งไว้ในที่กำบัง ตั้งม้าสี่เหลี่ยมสูงคืบ ๔ นิ้ว กระทำพิธีทั้งปวงโดยทำนองที่กล่าวไว้ในวิธีเจริญปฐวีกสิณนั้นเถิด คำบริกรรมภาวนาในอาโปกสิณว่า **อาโปๆ น้ำๆ** พึงบริกรรมดังนี้ร่ำไปร้อยครั้งพันครั้งจนกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิต ปฏิภาคนิมิต และอัปปนาฌาน โดยลำดับ ก็อุคคหนิมิตในอาโปกสิณนี้ปรากฏดุจไหวๆ กระเพื่อมๆ อยู่ ถ้าน้ำนั้นประกอบด้วยกสิณโทษคือเจือปนด้วยเปลือกตมหรือฟอง ก็จะปรากฏในอุคคหนิมิตด้วย ส่วนปฏิภาคนิมิตปราศจากกสิณโทษ เป็นดุจกาบขั้วตาลแก้วมณีที่จะประดิษฐานในอากาศ มิฉะนั้น ดุจมณฑลแว่นแก้วมณี เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดแล้ว โยคาวจรกุลบุตรทำปฏิภาคนิมิตให้เป็นอารมณ์ บริกรรมไปว่า **อาโปๆ น้ำๆ** ดังนี้ จะได้ถึงจตุตถฌานหรือปัญจมฌานตามลำดับ

(๓) วิธีเจริญเตโชกสิณ

โยคาวจรกุลบุตรผู้มีวาสนาบารมีเคยเจริญเตโชกสิณมาแล้วในชาติก่อน เพียงแต่เพ่งเปลวไฟในที่ใดที่หนึ่ง บริกรรมภาวนาว่า **เตโชๆ ไฟๆ** ดังนี้ ก็อาจได้สำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ถ้าผู้ไม่เคยบำเพ็ญมาแต่ชาติก่อนปรารถนาจะเจริญเตโชกสิณ พึงหาไม้แก่นที่สนดีมาตากไว้ให้แห้ง บั่นออกไว้เป็นท่อนๆ แล้วนำไปใต้ต้นไม้หรือที่ใดที่หนึ่งซึ่งเป็นที่ที่สมควร แล้วกองฟืนเป็นกองๆ ดังจะอบบาตร จุดไฟเข้าให้รุ่งเรือง แล้วเอาเสื่อลำแพน หรือแผ่นหนัง หรือแผ่นผ้า มาเจาะเป็นช่องกลมกว้าง

ประมาณคืบ ๔ นิ้ว แล้วเอาขึงไว้ตรงหน้า นั่งตามพิธีที่กล่าวไว้ในปฐวีกสิณ แล้วตั้งจิตกำหนดว่า อันนี้เป็นเตโชธาตุ แล้วจึงบริกรรมว่า **เตโชๆ ไฟๆ** ดังนี้ร่ำไปจนกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยลำดับไป

อุคคหนิมิตในเตโชกสิณนี้ ปรากฏดุจเปลวเพลิงลุกไหม้ไหวๆ อยู่เสมอ ถ้ามิได้ทำดวงกสิณ พิจารณาไฟในเตาเป็นต้น เมื่ออุคคหนิมิตเกิดขึ้น กสิณโทษก็จะปรากฏด้วย เช่น ท่อนฟืนที่ไฟติดอยู่ หรือกองถ่าน เถ้า ควัน ก็จะปรากฏด้วย ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏมิได้หวั่นไหว จะปรากฏดุจท่อนผ้ากำพลแดงอันประดิษฐานอยู่บนอากาศ หรือเหมือนกาบขั้วตาลทองคำ ฉะนั้น เมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏแล้ว โยคาวจรก็จะได้สำเร็จฌานตามลำดับจนถึงจตุตถฌาน ปัญจมฌาน

(๔) วิธีเจริญวาโยกสิณ

ให้เพ่งลมที่พัดอันปรากฏอยู่ที่ยอดอ้อย ยอดไผ่ ยอดไม้ หรือปลายผม ที่ถูกลมพัดไหวอยู่อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วพึงตั้งสติไว้ว่า ลมพัดต้องในที่นี้ หรือลมพัดเข้ามาในช่องหน้าต่าง หรือช่องฝา ถูกต้องกายในที่ใดก็พึงตั้งสติไว้ในที่นั้น แล้วพึงบริกรรมว่า **วาโยๆ ลมๆ** ดังนี้ร่ำไปจนกว่าจะสำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในวาโยกสิณนี้ จะปรากฏไหวๆ เหมือนไอแห่งข้าวปายาสอันบุคคลปลงลงจากเตาใหม่ๆ ปฏิภาคนิมิตจะปรากฏอยู่เป็นอันดีมิได้หวั่นไหว เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดแล้ว โยคาวจรกุลบุตรก็จะได้สำเร็จฌานโดยลำดับ

(๕) วิธีเจริญนีลกสิณ

โยคาวจรกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญนีลกสิณ พึงพิจารณานิมิตสีเขียวเป็นอารมณ์ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมีเคยได้เจริญนีลกสิณมาแต่ชาติก่อนๆ แล้ว เพียงแต่เพ่งดูดอกไม้สีเขียวหรือผ้าเขียวเป็นต้น ก็อาจได้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต ส่วนผู้พึ่งจะเจริญนีลกสิณในชาติปัจจุบันนี้ พึงทำดวงกสิณก่อน พึงเอาดอกไม้อย่างใดอย่างหนึ่งที่มีสีเขียวล้วนอย่างเดียวมาลำดับลงในผอบหรือฝากล่องให้เสมอขอบปาก อย่าให้

เกสรแลก้านปรากฏ ให้แลเห็นแต่กลีบสีเขียวอย่างเดียว หรือจะเอาผ้าเขียวขึงลงที่ขอบปากผอบหรือฝากล่อง ทำให้เสมอดังหน้ากลองก็ได้ หรือจะเอาของที่เขียว เช่น ครามเป็นต้น มาทำเป็นดวงกสิณเหมือนอย่างปฐวีกสิณก็ได้

เมื่อทำดวงกสิณเสร็จแล้ว พึงปฏิบัติพิธีโดยทำนองที่กล่าวไว้ในปฐวีกสิณนั้นเถิด พึงบริกรรมภาวนาว่า **นีลํๆ เขียวๆ** ดังนี้ร่ำไป จนกว่าอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตจะเกิดขึ้น อุคคหนิมิตในนีลกสิณนี้มีกสิณโทษอันปรากฏ ถ้ากสินนั้นกระทำด้วยดอกไม้ก็เห็น เกสร ก้าน ระหว่างกลีบปรากฏ ส่วนปฏิภาคนิมิตจะปรากฏดุจกาบขั้วตาลแก้วมณีตั้งอยู่ในอากาศ เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดแล้ว อุปจารฌาน และอัปปนาฌาน ก็จะเกิดดังกล่าวแล้วในปฐวีกสิณ

(๖-๗-๘) วิธีเจริญปีตกสิณ-โลหิตกสิณ-โอทาตกสิณ

วิธีเจริญกสิณ ๓ นี้ เหมือนกันกับนีลกสิณทุกอย่าง ปีตกสิณ เพ่งสีเหลือง บริกรรมว่า **ปีตกํๆ เหลืองๆ** โลหิตกสิณ เพ่งสีแดง บริกรรมว่า **โลหิตํๆ แดงๆ** โอทาตกสิณ เพ่งสีขาว บริกรรมว่า **โอทาตํๆ ขาวๆ** ดังนี้ร่ำไป จนกว่าจะเกิดอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต ลักษณะอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตก็เหมือนในนีลกสิณ ต่างกันแต่สีอย่างเดียวเท่านั้น

(๙) วิธีเจริญอาโลกกสิณ

โยคาวจรกุลบุตรผู้จะเจริญอาโลกกสิณนี้ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมีเคยได้เจริญมาแต่ชาติก่อนๆ แล้ว เพียงแต่เพ่งดูแสงพระจันทร์หรือแสงพระอาทิตย์หรือแสงไฟอันส่องเข้ามาตามช่องฝาหรือช่องหน้าต่างเป็นต้น ที่ปรากฏเป็นวงกลมอยู่ที่ฝาหรือที่พื้นนั้นๆ ก็อาจสำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ส่วนโยคาวจรที่พึ่งจะเจริญกสิณในชาติปัจจุบันนี้ เมื่อจะเจริญต้องทำดวงกสิณก่อน พึงหาหม้อมาเจาะให้เป็นช่องกลมประมาณคืบ ๔ นิ้ว เอาประทีปตามไว้ข้างใน ปิดปากหม้อเสียให้ดี ผินช่องหม้อไปทางฝา แสงสว่างที่ออกทางช่องหม้อก็จะปรากฏเป็นวงกลมอยู่ที่ฝา พึงนั่งพิจารณา

ตามวิธีที่กล่าวไว้ในปฐวีกสิณ บริกรรมว่า **อาโลโกๆ แสงสว่างๆ** ดังนี้ร่ำไป จนกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในอาโลกกสิณนี้ ปรากฏดุจวงกลมอันปรากฏที่ฝานั้นแล ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏผ่องใสเป็นแท่งทึบดังดวงแห่งแสงสว่างฉะนั้น

(๑๐) วิธีเจริญอากาศกสิณ

โยคาวจรกุลบุตรผู้ปรารถนาจะเจริญอากาศกสิณนี้ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมีเคยสั่งสมมาแล้วแต่ชาติก่อน เพียงแต่เพ่งดูช่องฝา ช่องดาน หรือช่องหน้าต่าง เป็นต้น ก็อาจสำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ถ้าไม่มีวาสนาบารมีในกสิณข้อนี้มาก่อน ต้องทำดวงกสิณก่อน เมื่อจะทำดวงกสิณ พึงเจาะฝาเจาะแผ่นหนังหรือเสื่อลำแพนให้เป็นวงกลมกว้างคืบ ๔ นิ้ว ปฏิบัติการทั้งปวงโดยทำนองที่กล่าวไว้ในปฐวีกสิณ บริกรรมว่า **อากาโสๆ อากาศๆ** ดังนี้ร่ำไปจนกว่าจะเกิดอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตนั้นเถิด อุคคหนิมิตในอากาศกสิณนี้ปรากฏรูปวงกลมอากาศแต่มีที่สุดฝาเป็นต้นเจือปนอยู่บ้าง ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นวงกลมอากาศเท่ากับวงกสิณเด่นอยู่และสามารถแผ่ออกให้ใหญ่ได้ตามต้องการ

(๑๑) วิธีอุทธุมาตกอสุภกรรมฐาน

โยคาวจรกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญกรรมฐานนี้ พึงไปสู่ที่พิจารณาอุทธุมาตกอสุภนิมิต อย่าไปใต้ลม พึงไปเหนือลม ถ้าทางข้างเหนือลมมีรั้วและหนามกั้นอยู่หรือมีโคลนตมเป็นต้น ก็พึงเอาผ้าหรือมือปิดจมูกไป เมื่อไปถึงแล้วอย่าเพิ่งแลดูอสุภนิมิตก่อน พึงกำหนดทิศก่อน ยืนอยู่ในทิศใดเห็นซากอสุภะไม่ถนัด น้ำจิตไม่ควรแก่ภาวนากรรม พึงเว้นทิศนั้นเสีย อย่ายืนในทิศนั้น พึงไปยืนในทิศที่เห็นซากอสุภะถนัดน้ำจิตก็ควรแก่กรรมฐาน อนึ่ง อย่ายืนในที่ใต้ลม กลิ่นอสุภะจะเบียดเบียน อย่ายืนข้างเหนือลม หมู่อมนุษย์ที่สิงอยู่ในซากอสุภะจะโกรธเคือง พึงหลีกเลี่ยงเสียสักหน่อย อนึ่ง อย่ายืนใกล้นักไกลนัก ยืนไกลนักซากอสุภะไม่ปรากฏแจ้ง ยืนใกล้นักจะไม่สบายเพราะกลิ่นอสุภะและปฏิกูลด้วยซากศพ ยืนชิดเท้านัก ชิดศีรษะนัก จะไม่ได้เห็นซาก

อสุภะหมดทั้งกาย พึงยืนในที่ท่ามกลางตัวอสุภะในที่ที่สบาย เมื่อยืนอยู่ดังนี้ ถ้าก้อนศิลาจอมปลวกต้นไม้หรือกอหญ้าเป็นต้น ปรากฏแก่จักษุ จะเล็กใหญ่ ขาวดำ ยาวสั้น สูงต่ำอย่างใด ก็พึงกำหนดรู้อย่างนั้นๆ แล้วต่อไปพึงกำหนดอุทธุมาตกอสุภะโดยอาการ ๖ อย่าง คือ สี เภท สัณฐาน ทิศ ที่ตั้ง และปริเฉท กำหนดสีของอสุภะนี้เป็นร่างกายของคนดำคนขาวเป็นต้น กำหนดเภท นั้นคือกำหนดว่าซากอสุภะนี้เป็นร่างกายของคนที่ตั้งอยู่ในปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย กำหนดสัณฐาน นั้นคือกำหนดว่านี่เป็นสัณฐานศีรษะ - ท้อง - สะเอว - เป็นต้น กำหนดทิศ นั้นคือกำหนดว่าในซากอสุภะนี้มีทิศ ๒ คือ ทิศเบื้องต่ำ–เบื้องบน ท่อนกายตั้งแต่นาภีลงมาเป็นทิศเบื้องต่ำ ตั้งแต่นาภีขึ้นไปเป็นทิศเบื้องบน กำหนดที่ตั้ง นั้นคือกำหนดว่ามืออยู่ข้างนี้ เท้าอยู่ข้างนี้ ศีรษะอยู่ข้างนี้ ท่ามกลางกายอยู่ที่นี้ กำหนดปริเฉท นั้นคือกำหนดว่าซากอสุภะนี้มีกำหนดในเบื้องต่ำด้วยพื้นเท้า มีกำหนดในเบื้องบนคือปลายผม มีกำหนดในเบื้องขวางด้วยหนังเต็มไปด้วยเครื่องเน่า ๓๑ ส่วน โยคาวจรพึงกำหนดพิจารณอุทธุมาตกอสุภนิมิตนี้ได้เฉพาะแต่ซากอสุภะอันเป็นเพศเดียวกับตน คือถ้าเป็นชายก็พึงพิจารณาเฉพาะแต่เพศชายอย่างเดียว

เมื่อพิจารณาอุทธุมาตกอสุภะนั้น จะนั่งหรือยืนก็ได้ แล้วพึงพิจารณาให้เห็นอานิสงส์ในอสุภกรรมฐาน พึงสำคัญประหนึ่งดวงแก้วตั้งไว้ซึ่งความเคารพรักใคร่ยิ่งนัก ผูกจิตไว้ในอารมณ์คืออสุภะนั้นไว้ให้มั่น ด้วยคิดว่าอาตมาจะได้พ้นจากชาติ ชรา มรณะ ทุกข์ ด้วยวิธีปฏิบัติดังนี้แล้ว พึงลืมจักษุขึ้นแลดูอสุภะถือเอาเป็นนิมิต แล้วเจริญบริกรรมภาวนาไปว่า **อุทฺธุมาตกํ ปฏิกูลํ** ซากศพพองขึ้นเป็นของน่าเกลียดดังนี้ร่ำไปร้อยครั้งพันครั้ง ลืมจักษุดูแล้วพึงหลับจักษุ พิจารณาทำอยู่ดังนี้เรื่อยไป จนเมื่อหลับจักษุดูก็เห็นอสุภะเหมือนเมื่อลืมจักษุดูเมื่อใด ชื่อว่าได้อุคคหนิมิตในกาลเมื่อนั้น ครั้นได้อุคคหนิมิตแล้วถ้าไม่ละความเพียรพยายามก็จะได้ปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตปรากฏเห็นเป็นของพึงเกลียดพึงกลัว และแปลกประหลาดยิ่งนัก ปฏิภาคนิมิตปรากฏดุจบุรุษมีกายอันอ้วนพี กินอาหารอิ่มแล้วนอนอยู่ฉะนั้น เมื่อได้ปฏิภาคนิมิตแล้วนิวรณธรรมทั้ง ๕ มีกามฉันทะเป็นต้น ก็ปราศจากสันดาน สำเร็จอุปจารฌาน อัปปนาฌานและความชำนาญแคล่วคล่องในฌานโดยลำดับไป

(๑๒) วิธีเจริญวินีลกอสุภกรรมฐาน

วินีลกอสุภะนั้น คือซากศพกำลังพองเขียว วิธีปฏิบัติทั้งปวงเหมือนในอุทธุมาตก-อสุภะ แปลกแต่คำบริกรรมว่า **วีนีลกํ ปฏิกูลํ** อสุภะขึ้นพองเขียวน่าเกลียดดังนี้ อุคคหนิมิตในอสุภะนี้ปรากฏมีสีต่างๆ แปลกกัน ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นสีแดง ขาว เขียว เจือกัน

(๑๓) วิธีเจริญวิบุพพกอสุภกรรมฐาน

วิบุพพกอสุภะนี้ คือซากศพมีน้ำหนองไหล วิธีปฏิบัติเหมือนในอุทธุมาตกอสุภะทุกประการ แปลกแต่คำบริกรรมว่า **วิปุพฺพกํ ปฏิกูลํ** ซากศพมีน้ำหนองไหลน่าเกลียดดังนี้เท่านั้น อุคคหนิมิตในอสุภะนี้ปรากฏเหมือนมีน้ำหนองน้ำเหลืองไหลอยู่มิขาด ส่วนปฏิภาคนิมิตนั้นปรากฏเหมือนดั่งร่างอสุภะสงบนิ่งอยู่มิได้หวั่นไหว

(๑๔) วิธีเจริญวิฉิททกอสุภกรรมฐาน

อสุภะนี้ได้แก่ซากศพที่ถูกตัดออกเป็นท่อนๆ ทั้งอยู่ในที่มีสนามรบหรือป่าช้าเป็นต้น วิธีปฏิบัติทั้งปวงเหมือนในอุทธุมาตกอสุภะ แปลกแต่คำบริกรรมว่า **วิฉิทฺทกํ ปฏิกูลํ** ซากศพขาดเป็นท่อนๆ น่าเกลียดดังนี้เท่านั้น อุคคหนิมิตปรากฏเป็นซากอสุภะขาดเป็นท่อนๆ ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเหมือนมีอวัยวะครบบริบูรณ์ มิเป็นช่องขาดเหมือนอย่างอุคคหนิมิต

(๑๕) วิธีเจริญวิขายิตกอสุภกรรมฐาน

ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพอันสัตว์มีแร้งกาและสุนัขเป็นต้น กัดกินแล้วอวัยวะขาดไปต่างๆ บริกรรมว่า **วิขายิตกํ ปฏิกูลํ** ซากศพที่สัตว์กัดกินอวัยวะต่างๆ เป็นของน่าเกลียด ดังนี้ร่ำไปกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต ก็อุคคหนิมิตในอสุภะนี้ปรากฏเหมือนซากอสุภะอันสัตว์กัดกินกลิ้งอยู่ในที่นั้นๆ ปฏิภาคนิมิตปรากฏบริบูรณ์สิ้นทั้งกาย จะปรากฏเหมือนที่สัตว์กัดกินนั้นมิได้

(๑๖) วิธีเจริญวิขิตตกอสุภกรรมฐาน

ให้โยคาวจรพึงนำมาเองหรือให้ผู้อื่นนำมาซึ่งซากอสุภะที่ตกทิ้งเรี่ยรายอยู่ในที่ต่างๆ แล้วมากองไว้ในที่เดียวกัน แล้วกำหนดพิจารณาบริกรรมว่า **วิขิตฺตกํ ปฏิกูลํ** ซากศพอันซัดไปในที่ต่างๆ เป็นของน่าเกลียด ดังนี้ร่ำไปจนกว่าจะได้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในอสุภะนี้ปรากฏเป็นช่องๆ เป็นระยะๆ เหมือนร่างอสุภะนั้นเอง ปฏิภาคนิมิตปรากฏเหมือนกายบริบูรณ์ จะมีช่องมีระยะหามิได้ฯ

(๑๗) วิธีเจริญหตวิขิตตกอสุภกรรมฐาน

ให้โยคาวจรพึงนำเอามาหรือให้ผู้อื่นนำเอามาซึ่งซากอสุภะที่คนเป็นข้าศึกสับฟันกันเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ทิ้งไว้ในที่ต่างๆ ลำดับเข้าให้ห่างกันประมาณนิ้วมือหนึ่ง แล้วกำหนดพิจารณาบริกรรมว่า **หตวิขิตฺตกํ ปฏิกูลํ** ซากศพขาดเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่เป็นของน่าเกลียด ดังนี้ร่ำไปกว่าจะได้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในอสุภะนี้ปรากฏดุจรอยปากแผลอันบุคคลประหาร ปฏิภาคนิมิตปรากฏดังเต็มบริบูรณ์ทั้งกายมิได้เป็นช่องเป็นระยะ

(๑๘) วิธีเจริญโลหิตกอสุภกรรมฐาน

ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพที่คนประหารสับฟันในอวัยวะมีมือแลเท้าเป็นต้นมีโลหิตไหลออกอยู่และทิ้งไว้ในที่ทั้งหลายมีสนามรบเป็นต้น หรือพิจารณาอสุภะที่มีโลหิตไหลออกจากแผล มีแผลฝีเป็นต้นก็ได้ บริกรรมว่า **โลหิตกํ ปฏิกูลํ** อสุภะนี้โลหิตไหลเปรอะเปื้อนเป็นของน่าเกลียด ดังนี้ร่ำไปกว่าจะได้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในอสุภะนี้ปรากฏดุจผ้าแดงอันต้องลมแล้วแลไหวๆ อยู่ ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นอันดี จะได้ไหวหามิได้

(๑๙) วิธีเจริญปุฬุวกอสุภกรรมฐาน

ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพของมนุษย์หรือสัตว์มีสุนัขเป็นต้นที่มีหนอนคลาคล่ำอยู่ บริกรรมว่า **ปุฬุวกํ ปฏิกูลํ** อสุภะที่หนอนคลาคล่ำอยู่เป็นของน่าเกลียด ดังนี้ร่ำไปกว่าจะได้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในอสุภะนี้ปรากฏมีอาการหวั่นไหวดั่งหมู่หนอนอันสัญจรคลานอยู่ ปฏิภาคนิมิตปรากฏมีอาการอันสงบเป็นอันดีดุจกองข้าวสาลีขาวฉะนั้น

(๒๐) วิธีเจริญอัฏฐิกอสุภกรรมฐาน

ให้โยคาวจรพิจารณาซึ่งซากศพที่เหลือแต่กระดูกอย่างเดียว จะพิจารณาร่างกระดูกที่ติดกันอยู่ทั้งหมดยังไม่เคลื่อนหลุดไปจากกันเลยก็ได้ จะพิจารณาร่างกระดูกที่เคลื่อนหลุดไปจากกันแล้วโดยมากยังติดกันอยู่บ้างก็ได้ จะพิจารณาท่อนกระดูกอันเดียวก็ได้ ตามแต่จะเลือกพิจารณา แล้วพึงบริกรรมว่า **อฏฺฐิกํ ปฏิกูลํ** กระดูกเป็นของน่าเกลียด ดังนี้ร่ำไปกว่าจะสำเร็จอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต ถ้าโยคาวจรพิจารณาแต่ท่อนกระดูกอันเดียว อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นอย่างเดียวกัน ถ้าโยคาวจรพิจารณาร่างกระดูกที่ยังติดกันอยู่ทั้งสิ้นอุคคหนิมิตปรากฏเป็นช่องๆ เป็นระยะๆ ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นร่างกายอสุภะบริบูรณ์สิ้นทั้งนั้น

(๒๑-๓๐) วิธีเจริญอนุสสติ ๑๐ ประการ

คือ **พุทฺธานุสฺสติ** ระลึกถึงคุณพระพุทธเจ้า **ธมฺมานุสฺสติ** ระลึกถึงคุณพระธรรม **สงฺฆานุสฺสติ** ระลึกถึงคุณพระสงฆ์ **สีลานุสฺสติ** ระลึกถึงคุณศีล **จาคานุสฺสติ** ระลึกถึงคุณทาน **เทวตานุสฺสติ** ระลึกถึงคุณเทวดา **อุปสมานุสฺสติ** ระลึกถึงคุณพระนิพพาน **มรฺณสฺสติ** ระลึกถึงความตาย **กายคตาสติ** ระลึกไปในกายของตน **อานาปานสติ** ระลึกถึงลมหายใจเข้าออก

ในอนุสสติ ๑๐ ประการนี้ จะอธิบายพิสดารเฉพาะอานาปานสติ ดังต่อไปนี้

โยคาวจรกุลบุตรผู้จะเจริญอานาปานสติกรรมฐาน พึงเข้าไปอาศัยอยู่ในป่า หรือโคนไม้ หรืออยู่ในเรือน โรงศาลา กุฎิ วิหาร อันว่างเปล่าเป็นที่เงียบสงัดแห่งใดแห่งหนึ่งอันสมควรแก่ภาวนานุโยคแล้ว พึงนั่งคู้บัลลังก์ขัดสมาธิ เท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรงดำรงสติไว้ให้มั่น คอยกำหนดรู้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกอย่าให้ลืมหลง เมื่อหายใจเข้าก็พึงกำหนดรู้ว่าหายใจเข้า เมื่อหายใจออกก็พึงกำหนดรู้ว่าหายใจออก เมื่อหายใจเข้าออกยาวหรือสั้นก็พึงกำหนดรู้ประจักษ์ชัดทุกๆ ครั้งไปอย่าลืมหลง อนึ่ง ท่านสอนให้กำหนดนับด้วย เมื่อลมหายใจเข้าและออกอันใดปรากฏแจ้งก็ให้นึกนับว่าหนึ่งๆ เป็นต้นไปจนถึง ๑๐ คือ เมื่อลมหายใจเข้าออกรอบที่ ๑ นับว่าหนึ่งๆ รอบที่ ๒ นับว่าสองๆ ไปจนถึงห้าๆ เป็น**ปัญจกะ** แล้วตั้งต้นหนึ่งๆ ไปใหม่จนถึงหกๆ เป็น**ฉักกะ** แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปจนถึงเจ็ดๆ เป็น**สัตตกะ** แล้วนับตั้งแต่ต้นใหม่ไปจนถึงแปดๆ เป็น**อัฏฐกะ** แล้วนับตั้งแต่ต้นใหม่ไปจนถึงเก้าๆ เป็น**นวกะ** แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปจนถึงสิบๆ เป็น**ทสกะ** แล้วกลับนับตั้งต้นใหม่ตั้งแต่ปัญจกะหมวด ๕ ไปถึงทสกะ หมวด ๑๐ โดยนัยนี้เรื่อยไป เมื่อกำหนดนับลมที่เดินโดยครองนาสิกด้วยประการดังนี้ ลมหายใจเข้าออกก็จะปรากฏแก่โยคาวจรกุลบุตรชัดและเร็วเข้าทุกที อย่าพึงเอาสติตามลมเข้าออกนั้นเลย พึงคอยกำหนดนับให้เร็วเข้าตามลมเข้าออกนั้นว่า ๑. ๒. ๓. ๔. ๕. / ๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. / ๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. / ๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. / ๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ๙. / ๑. ๒. ๓. ๔. ๕. ๖. ๗. ๘. ๙. ๑๐. / พึงนับตามลมหายใจเข้าออกดังนี้ร่ำไป จิตก็จะเป็นเอกัคคตา ถึงซึ่งความเป็นหนึ่งมีอารมณ์เดียวด้วยกำลังอันนับลมนั้นเทียว บางองค์ก็เจริญแต่มนสิการกรรมฐานนี้ด้วยสามารถถอยนับลมนั้น ลมอัสสาสะ-ปัสสาสะ ก็ดับไปโดยลำดับๆ กระวนกระวายก็ระงับลง จิตก็เบาขึ้น แล้วกายก็เบาขึ้นด้วย ดุจถึงซึ่งอาการอันลอยไปในอากาศ เมื่อลมอัสสาสะ-ปัสสาสะหยาบดับลงแล้ว จิตของโยคาวจรนั้นก็มีแต่นิมิตคือลมอัสสาสะ-ปัสสาสะอันสุขุมละเอียดเป็นอารมณ์ เมื่อพยายามต่อไป ลมสุขุมก็ดับลง เกิดลมสุขุมละเอียดยิ่งขึ้นประหนึ่งหายไปหมดโดยลำดับๆ ครั้นปรากฏเป็นเช่นนั้น อย่าพึงตกใจและลุกหนีไปเพราะจะทำให้กรรมฐานนั้นเสื่อมไป พึงทำความเข้าใจไว้ว่า ลมหายใจไม่มีแก่คนตาย คนดำน้ำ คนเข้าฌาน

คนอยู่ในครรภ์มารดาดังนี้แล้ว พึงเตือนตนเองว่าบัดนี้เราก็มิได้ตาย ลมละเอียดเข้าต่างหาก แล้วพึงคอยกำหนดลมในที่ๆ มันเคยกระทบ เช่นปลายจมูกไว้ ลมก็มาปรากฏดังเดิม เมื่อทำความกำหนดไปโดยนัยนี้ มิช้าอุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตก็จะปรากฏโดยลำดับไป อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตในอานาปานสติกรรมฐานนี้ย่อมปรากฏแก่โยคาวจรต่างๆ กัน บางองค์ปรากฏดังปุยนุ่นบ้างปุยสำลีบ้าง บางองค์ปรากฏเป็นวงช่องรัศมีบ้าง ดวงแก้วมณีแก้วมุกดาบ้าง บางองค์ปรากฏมีสัมผัสหยาบคือเป็นดังเมล็ดในฝ้ายบ้าง ดังเสี้ยนสะเก็ดไม้แก่นบ้าง บางองค์ปรากฏดังด้ายสายสังวาลย์บ้างเปลวควันบ้าง บางองค์ปรากฏดังใยแมลงมุมอันขึงอยู่บ้าง แผ่นเมฆและดอกบัวหลวงและจักรรถบ้าง บางทีปรากฏดังดวงพระจันทร์พระอาทิตย์ก็มี การที่ปรากฏนิมิตต่างๆ กันนั้นเป็นด้วยปัญญาของโยคาวจรต่างกัน

อนึ่ง ธรรม ๓ ประการ คือ ลมเข้า ๑ ลมออก ๑ นิมิต ๑ จะได้เป็นอารมณ์ของจิตอันเดียวกัน หามิได้ลมเข้าก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง ลมออกก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง นิมิตก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง เมื่อรู้ธรรม ๓ ประการ นี้แจ้งชัดแล้วจึงจะสำเร็จซึ่งอุปจารฌานและอัปปนาฌาน เมื่อไม่รู้ธรรม ๓ ประการก็ย่อมไม่สำเร็จอานาปานสติกรรมฐานนี้เป็นไปเพื่อตัดเสียซึ่งวิตกต่างๆ เป็นอย่างดีด้วยประการฉะนี้

(๓๑-๔๐) ส่วนกรรมฐานอีก ๖ ประการคือ อัปปมัญญาพรหมวิหาร ๔ อาหาเรปฏิกูลสัญญา ๑ จตุธาตุววัตถาน ๑ จะไม่อธิบาย จะได้อธิบายแต่อรูปกรรมฐาน ๔ ดังต่อไปนี้

โยคาวจรกุลบุตรผู้จะเจริญอรูปกรรมฐานที่หนึ่ง พึงเพ่งกสิณทั้ง ๙ มีปฐวีกสิณเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เว้นอากาศกสิณเสีย เมื่อสำเร็จรูปาวจรฌานอันเป็นที่สุดแล้วจะเจริญอรูปวจรฌานในอรูปกรรมฐานต่อไป พึงเพิกกสิณนั้นเสีย คืออย่ากำหนดนึกหมายเอากสิณนิมิตเป็นอารมณ์ พึงตั้งจิตเพ่งนึกพิจารณาอากาศที่ดวงกสิณเกาะหรือเพิกแล้วเหลืออยู่แต่อากาศเปล่าเป็นอารมณ์ พิจารณาไปๆ จนอากาศเปล่าเท่าวงกสิณปรากฏในมโนทวารในกาลใด ในกาลนั้นให้โยคาวจรพิจารณาอากาศอันเป็นอารมณ์บริกรรมว่า **อนนฺโต อากาโส** อากาศไม่มีที่สิ้นสุด ดังนี้ร่ำไป เมื่อบริกรรมนึกอยู่ดังนี้

เนื่องๆ จิตก็สงบระงับตั้งมั่นเป็นอุปจารสมาธิไปจนถึงอัปปนาสมาธิโดยลำดับ สำเร็จเป็นอรูปฌานที่ ๑ ชื่อว่า **อากาสานัญจายตนฌาน**

เมื่อจะเจริญอรูปกรรมฐานที่ ๒ ต่อไป พึงละอากาศนิมิตที่เป็นอารมณ์ของอรูปฌานทีแรกนั้นเสีย พึงกำหนดจิตที่ยึดหน่วงเอาอากาศเป็นอารมณ์นั้นมาเป็นอารมณ์ต่อไป บริกรรมว่า **อนนฺตํ วิญฺญาณํ** วิญญาณไม่มีที่สุด ดังนี้ร่ำไปจนกว่าจะได้สำเร็จอรูปฌานที่ ๒ ชื่อว่า **วิญญาณัญจายตนฌาน**

เมื่อจะเจริญอรูปฌานที่ ๓ ต่อไป พึงละอรูปวิญญาณทีแรกที่เป็นอารมณ์ของอรูปฌานที่ ๒ นั้นเสีย มายึดหน่วงเอาความที่ไม่มีของอรูปฌานทีแรก คือกำหนดว่าอรูปวิญญาณทีแรกนี้ไม่มีในที่ใด ดังนี้เป็นอารมณ์ แล้วบริกรรมว่า **นตฺถิ กิญฺจิๆ** อรูปวิญญาณทีแรกนี้มิได้มีมิได้เหลือติดอยู่ในอากาศ ดังนี้เนืองๆ ไปก็จะได้สำเร็จอรูปฌานที่ ๓ ว่า **อากิญจัญญายตนฌาน**

เมื่อจะเจริญอรูปกรรมฐานที่ ๔ ต่อไป พึงปล่อยวางอารมณ์ของอรูปฌานที่ ๓ คือที่สำคัญมั่นว่าอรูปฌานทีแรกไม่มีดังนี้เสีย พึงกำหนดเอาแต่ความละเอียดประณีตของอรูปฌานที่ ๓ เป็นอารมณ์ ทำบริกรรมว่า **สนตเมตํ ปณีตเมตํ** อรูปฌานที่ ๓ นี้ละเอียดนักประณีตนัก จะว่ามีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ ดังนี้เนืองๆ ไปก็จะได้สำเร็จอรูปฌานที่ ๔ ชื่อว่า **เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน**

จะอธิบายฌานและสมาบัติต่อไป **ฌาน**นั้นว่าโดยประเภทเป็น ๒ อย่าง คือ **รูปฌาน**และ**อรูปฌาน** อย่างละ ๔ ฌาน เป็นฌาน ๘ ประการ ฌานทั้ง ๘ นี้ เป็นเหตุให้เกิดสมาบัติ ๘ ประการ บางแห่งท่านก็กล่าวว่า **ผลสมาบัติ** ต่อได้ฌานมีวสี ชำนาญดีแล้วจึงทำให้สมาบัติบริบูรณ์ขึ้นด้วยดีได้ เพราะเหตุนี้สมาบัติจึงเป็นผลของฌาน ก็สมาบัติ ๘ ประการนี้ในภายนอกพระพุทธศาสนาก็มี แต่ไม่เป็นไปเพื่อดับกิเลสทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ได้แต่เป็นไปเพื่อทิฏฐธรรมสุขวิหารและเป็นไปเพื่อเกิดในพรหมโลกเท่านั้น เหมือนสมาบัติของอาฬารดาบสและอุทกดาบส ฉะนั้น ส่วนสมาบัติในพระพุทธศาสนานี้ย่อมเป็นไปเพื่อรำงับดับกิเลสทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ ว่าโดย

ประเภทเป็น ๒ อย่างคือ ผลสมาบัติและนิโรธสมาบัติ **ผลสมาบัติ**นั้นย่อมสาธารณะทั่วไปแก่พระอริยเจ้าที่ได้สมาบัติทั้งสิ้น ส่วน**นิโรธสมาบัติ**นั้นจำเพาะมีแต่พระอริยเจ้าสองจำพวก คือ พระอนาคามี กับ พระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ ๘ เท่านั้น

อนึ่ง ฌานและสมาบัตินี้ ถ้าว่าโดยอรรถก็เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น เพราะฌานนั้นเป็นที่ถึงด้วยดีของ**ฌานลาภีบุคคล** จริงอยู่ในอรรถกถาท่านกล่าวไว้ว่า ฌานลาภีบุคคล ถึงด้วยดีซึ่งสมาบัติ คือ ฌานเป็นที่ถึงด้วยดีมีปฐมฌานเป็นต้นดังนี้ อนึ่งในพระบาลีแสดง **อนุบุพพนิโรธสมาบัติ ๙** ไว้ คือ ปฐม ทุติย ตติย จตุตถฌาน อากาสานัญจายตน วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนฌาน และสัญญาเวทยิตนิโรธ เป็นสมาบัติที่อยู่ตามลำดับของฌานลาภีบุคคลดังนี้ อนึ่งท่านแสดง อนุบุพพวิหารสมาบัติ ๙ ไว้ว่า ฌานลาภีบุคคลเมื่อถึงด้วยดีซึ่งปฐมฌาน วิตก วิจาร ดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งตติยฌาน ปีติดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งจตุตถฌาน ลมอัสสาสะปัสสาสะดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งอากาสานัญจายตนฌาน รูปสัญญาดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งวิญญาณัญจายตนฌาน สัญญาในอากาสานัญจายตนฌานดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งอากิญจัญญายตนฌาน สัญญาในวิญญาณัญจายตนฌานดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน สัญญาในอากิญจัญญายตนฌานดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งสัญญาเวทยิตนิโรธ สัญญาและเวทนาดับไป ธรรม ๙ อย่างนี้ชื่ออนุบุพพนิโรธสมาบัติ สมาบัติเป็นที่ดับหมดแห่งธรรมอันเป็นปัจจนึก (แปลว่าข้าศึก, ศัตรู) แก่ตนตามลำดับฉะนี้ คำในอรรถกถาและบาลีทั้ง ๒ นี้ส่องความให้ชัดว่า ฌานและสมาบัติเป็นอันเดียวกันโดยอรรถ แต่ฌานเป็นเหตุของสมาบัติ สมาบัติเป็นผลวิเศษแปลกกันแต่เท่านี้

บุคคลใดปฏิบัติชอบแล้ว บุคคลนั้นย่อมพิจารณาความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมเห็นความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ และความตายในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมไม่เห็นความสุขความยินดีน้อยหนึ่งในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ไม่เห็นซึ่งอะไรๆ ในเบื้องต้น ท่ามกลาง หรือที่สุด ในสังขารทั้งหลายเหล่านั้นซึ่งจะเข้าถึงความเป็นของไม่ควรถือเอา อุปมาเหมือนบุรุษไม่เห็นซึ่งที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ในเบื้องต้น ท่ามกลาง

หรือที่สุดในก้อนเหล็กแดงอันร้อนอยู่ตลอดวันที่เข้าถึงความเป็นของควรจับถือสักแห่งเดียวฉันใด บุคคลพิจารณาเห็นความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ และความตายในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมไม่เห็นความสุขความยินดีในสังขารเหล่านั้นแม้น้อยหนึ่งฉันนั้น เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นว่าเป็นของร้อนพร้อม ร้อนมาแต่ต้นตลอดโดยรวม มีทุกข์มากมีความคับแค้นมาก ถ้าใครมาเห็นได้ซึ่งความไม่เป็นไปแห่งสังขารทั้งหลายไซร้ ธรรมชาติเป็นที่สิ้นแห่งตัณหาธรรมชาติ เป็นที่ปราศจากเครื่องย้อมธรรมชาติเป็นที่ระงับความกระหาย ธรรมชาติเป็นที่ดับทุกข์ ธรรมชาตินั้นเป็นที่สงบเป็นของประณีตดังนี้ ฐานที่ตั้งแห่งธรรมอันอุดมนี้คือ **ศีล** บุคคลตั้งมั่นในศีลแล้วเมื่อกระทำในใจโดยชอบแล้ว จะอยู่ในที่ใดๆ ก็ตามปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานด้วยประการฉะนี้

เมื่อโยคาวจรตั้งธรรม ๖ กอง มีขันธ์ ๕ เป็นต้น มีปฏิจจสมุปบาทเป็นที่สุดได้เป็นพื้น คือพิจารณาให้รู้จักลักษณะแห่งธรรม ๖ กอง ยึดหน่วงเอาธรรม ๖ กองไว้เป็นอารมณ์ได้แล้ว ลำดับนั้นจึงเอาศีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิมาเป็นรากฐาน **ศีลวิสุทธิ**นั้นได้แก่**ปาฏิโมกขสังวรศีล จิตตวิสุทธิ**นั้นได้แก่ **อัฏฐสมาบัติ ๘ ประการ** เมื่อตั้งศีลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิเป็นรากฐานแล้ว ลำดับนั้นโยคาวจรพึงเจริญวิสุทธิทั้ง ๕ สืบต่อขึ้นไปโดยลำดับๆ เอา**ทิฏฐิวิสุทธิ**และ**กังขาวิตรณวิสุทธิ**เป็นเท้าซ้ายเท้าขวาเอา**มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ**และ**ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ**เป็นมือซ้ายมือขวาเอา**ญาณทัสสนวิสุทธิ**เป็นศีรษะเถิด จึงจะอาจสามารถยกตนออกจาก**วัฏฏสงสาร**ได้

ทิฏฐิวิสุทธิ นั่นคือปัญญาอันพิจารณาซึ่งนามและรูปโดยสามัญลักษณะ มีสภาวะเป็นปริณามธรรม มิได้เที่ยงแท้ มีปกติแปรผันเป็นต้น เป็นปัญญาเครื่องชำระตนให้บริสุทธิ์จากความเห็นผิดต่างๆ โยคาวจรเจ้าผู้ปรารถนาจะยังทิฏฐิวิสุทธิให้บริบูรณ์พึงเข้าสู่ฌานสมาบัติตามจิตประสงค์ ยกเว้นเสียแต่เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติเพราะลึกละเอียดเกินไป ปัญญาของโยคาวจรจะพิจารณาได้โดยยาก พึงเข้าแต่เพียงรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๓ ประการนั้นเถิด เมื่อออกจากฌานสมาบัติอันใดอันหนึ่งแล้วพึงพิจารณาองค์ฌานมีวิตกวิจารณ์ เป็นต้น แล้วเจตสิกธรรมอันสัมปยุตต์ด้วยองค์

ฌานนั้นให้แจ้งชัดโดยลักษณะ กิจ ปัจจุปัฏฐาน และอาสันนการณ์ แล้วพึงกำหนดหมายว่า องค์ฌานและธรรมอันสัมปยุตต์ด้วยองค์ฌานนี้ล้วนแต่เป็นนามธรรมเพราะเป็นสิ่งที่น้อมไปสู่อารมณ์สิ้นด้วยกัน แล้วพึงกำหนดพิจารณาที่อยู่ของนามธรรมจนเห็นแจ้งว่า**หทัยวัตถุ**เป็นที่อยู่แห่งนามธรรม อุปมาเหมือนบุรุษเห็นอสรพิษภายในเรือน เมื่อติดตามสกัดดูก็รู้ว่าอสรพิษอยู่ที่นี้ๆ ฉันใด โยคาวจรผู้แสวงหาที่อยู่แห่งนามธรรมก็เห็นแจ้งว่าหทัยวัตถุเป็นที่อยู่แห่งนามธรรมฉันนั้น ครั้นแล้วพึงพิจารณารูปธรรมสืบไปจนเห็นแจ้งว่าหทัยวัตถุนั้นอาศัยซึ่งภูตรูปทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม แม้อุปาทายรูปอื่นๆ ก็อาศัยภูตรูปสิ้นด้วยกัน รูปธรรมนี้ย่อมเป็นสิ่งฉิบหายด้วยอันตรายต่างๆ มีหนาวร้อนเป็นต้น เมื่อโยคาวจรมาพิจารณารู้แจ้งซึ่งนามและรูปฉะนี้แล้ว พึงพิจารณาธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ให้เห็นแจ้งด้วยปัญญาโดยสังเขปหรือพิสดารก็ได้ตามแต่ปัญญาของโยคาวจรจะพึงหยั่งรู้หยั่งเห็น ครั้นพิจารณาธาตุแจ่มแจ้งแล้ว พึงพิจารณาอาการ ๓๒ ในร่างกาย มีเกสา โลมา เป็นต้น จนถึงมัตถลุงคังเป็นที่สุดให้เห็นชัดด้วยปัญญาโดย **วณฺโณ** สี **คนฺโธ** กลิ่น **รโส** รส **โอช** ความซึมซาบ **สณฺฐาโน** สัณฐานสั้นยาวใหญ่น้อย แล้วพึงประมวลรูปธรรมทั้งปวงมาพิจารณาในที่เดียวกันว่า รูปธรรมทั้งปวงล้วนมีลักษณะฉิบหายเหมือนกัน จะมั่นจะคงจะเที่ยงจะแท้สักสิ่งหนึ่งก็มิได้มี เมื่อโยคาวจรเจ้าพิจารณาเห็นกองรูปดังนี้แล้ว อรูปธรรมทั้ง ๒ คือ จิต เจตสิก ก็จะปรากฏแจ้งแก่พระโยคาวจรด้วยอำนาจทวารคือ จักษุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ เพราะว่าจิตและเจตสิกนี้มีทวารทั้ง ๖ เป็นที่อาศัย เมื่อพิจารณาทวารทั้ง ๖ แจ้งประจักษ์แล้ว ก็จะรู้จักจิตและเจตสิกอันอาศัยทวารทั้ง ๖ นั้นแน่แท้ จิตที่อาศัยทวารทั้ง ๖ นั้นจัดเป็นโลกีย์ ๘๑ คือ ทวิปัญจวิญญาณ ๑๐ มโนธาตุ ๓ มโนวิญญาณธาตุ ๖๘ และเจตสิกที่เกิดพร้อมกับโลกียจิต ๘๑ คือ ผัสโส เวทนา สัญญา เอกัคคตา ชีวิตอินทรีย์ มนสิการ ทั้ง ๗ นี้เป็นเจตสิกที่สาธารณะทั่วไปในจิตทั้งปวง การกล่าวดังนี้มิได้แปลกกัน เพราะจิตทั้งปวงนั้นถ้ามีเจตสิกอันทั่วไปแก่จิตทั้งปวงเกิดพร้อมย่อมมีเพียง ๗ ประการเท่านั้น

เมื่อโยคาวจรบุคคลมาพิจารณานามและรูปอันกล่าวโดยสรุปคือ ขันธ์ ๕ แจ้งชัดด้วยปัญญาญาณตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมถอนความเห็นผิดและตัดความสงสัยใน

ธรรมเสียได้ ย่อมรู้จักทางผิดหรือถูก ควรดำเนินและไม่ควรดำเนิน แจ่มแจ้งแก่ใจ ย่อมสามารถถอนอาลัยในโลกทั้งสามเสียได้ ไม่ใยดีติดอยู่ในโลกไหนๆ จิตใจของโยคาวจรย่อมหลุดพ้นจากอาสวกิเลสเป็นสมุจเฉทประหารได้โดยแน่นอนด้วยประการฉะนี้แล

๒๔.
วินัยกรรม

๑. อุโบสถกรรม

เป็นวินัยกรรมอย่างหนึ่งที่ทรงบัญญัติให้ภิกษุทำทุกกึ่งเดือน จะละเว้นมิได้ โดยประสงค์ให้ชำระตนให้บริสุทธิ์ ไม่ให้มีอาบัติโทษติดตัวประการหนึ่ง เพื่อให้รู้จักพระวินัยส่วนสำคัญที่ทรงบัญญัติไว้จะได้ประพฤติตนถูกต้องดีประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่งเพื่อความสามัคคีแห่งสงฆ์ ทรงกำหนดองค์แห่งความพร้อมพรั่งของอุโบสถไว้ ๔ ประการ คือ ดิถีที่ ๑๔-๑๕ หรือวันสามัคคี วันใดวันหนึ่ง เป็นองค์ที่ ๑ ภิกษุครบจำนวนควรทำสังฆอุโบสถหรือคณะอุโบสถ ได้นั่งชุมนุมไม่ละหัตถบาสกันในสีมาเดียวกัน เป็นองค์ที่ ๒ อาบัติที่เป็นสภาคคือมีวัตถุเสมอกัน ไม่มีแก่สงฆ์ เป็นองค์ที่ ๓ และวัชชนียบุคคล ๒๑ ไม่มีในหัตถบาส เป็นองค์ที่ ๔ อุโบสถพร้อมพรั่งด้วยองค์ ๔ ประการนี้ จึงควรทำอุโบสถกรรม ควรกล่าวว่า **ปตฺตกลฺลํ** ได้ ในบรรดาวัชชนียบุคคล ๒๑ นั้น เมื่อคนอันสงฆ์ยกวัตร ๓ จำพวกอยู่ในหัตถบาส สงฆ์ทำอุโบสถต้องอาบัติปาจิตตีย์ คนนอกนั้นอยู่ในหัตถบาส สงฆ์ทำอุโบสถต้องทุกกฏ

ก่อนจะทำอุโบสถพึงทำบุพพกิจบุพพกรณ์ก่อน ถ้าภิกษุหนุ่มไม่เป็นใช้ให้ภิกษุหนุ่มทำ หรือมีสามเณรหรือคนวัดก็ให้สามเณรหรือคนวัดทำก็ได้

ภิกษุใดรู้อุโบสถ ๙ อุโบสถกรรม ๔ ปาฏิโมกข์ ๒ ปาฏิโมกขุทเทศ ๙ หรือ ๕ ภิกษุนั้นชื่อว่าผู้ฉลาด ควรสวดปาฏิโมกข์ได้

ภิกษุอยู่องค์เดียว พึงทำบุพพกิจบุพพกรณ์ไว้รอภิกษุอื่นจนหมดแล้ว เห็นไม่มาแล้วพึงอธิษฐานว่า **อชฺช เม อุโปสโถ ปณฺณรโส** ถ้าเป็นวัน ๑๔ ค่ำ ก็เปลี่ยน **ปณฺณรโส** เป็น **จาตุทฺทโส**

ภิกษุอยู่ ๒ รูป พึงทำกิจทั้งปวงไว้รอภิกษุอื่นอีก เมื่อหมดเวลาแล้วไม่มีภิกษุอื่นมา พึงแสดงอาบัติแล้วบอกบริสุทธิ์แก่กันและกันว่า **ปริสุทฺโธ อหํ อาวุโส ปริสุทฺโธติ มํ ธาเรหิ** ผู้อ่อนพรรษากว่า พึงว่า **ปริสุทฺโธ อหํ ภนฺเต ปริสุทฺโธติ มํ ธาเรถ**

ภิกษุอยู่ด้วยกัน ๓ รูป พึงทำบุพพกิจบุพพกรณ์ไว้รอภิกษุอื่น เห็นว่าไม่มีมาแน่แล้ว พึงประชุมกัน ภิกษุผู้ฉลาดรูปหนึ่งพึงตั้งคณะญัตติว่า **สุณนฺตุ เม ภนฺเต อายสฺมนฺตา อชฺชุโปสโถ ปณฺณรโส ยทายสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ มยํ อญฺญมญฺญํ ปาริสุทฺธิ อุโปสถํ กเรยฺยาม** แล้วพึงบอกบริสุทธิ์ซึ่งกันและกัน คำบอกบริสุทธิ์เหมือนกล่าวแล้วข้างบนนั้น พึงใช้เฉพาะบทหลัง เปลี่ยนแต่คำ **ภนฺเต** เป็นอาวุโส ตามสมควรแก่ความเป็นผู้แก่อ่อนเท่านั้น

ภิกษุตั้งแต่ ๔ รูปขึ้นไป พึงสวดปาฏิโมกข์ เมื่อไม่มีอันตรายพึงสวดจนจบ ถ้ามีอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่ง พึงสวดย่อได้ อุเทศที่ยังไม่ได้สวดพึงประกาศด้วยสุตบท

อันตรายแห่งอุโบสถอันเป็นเหตุให้สวดปาฏิโมกข์ย่อได้ มี ๑๐ อย่าง คือ ๑. **ราชนฺตราโย** พระราชาเสด็จมา ๒. **โจรนฺตราโย** โจรมาปล้น ๓. **อคฺคยนฺตราโย** ไฟไหม้ ๔. **อุทกนฺตราโย** น้ำท่วม ๕. **มนุสฺสนฺตราโย** มนุษย์มามาก ๖. **อมนุสฺสนฺตราโย** ผีเข้าภิกษุ ๗. **พาลนฺตราโย** สัตว์ร้ายมา ๘. **สิรึสปนฺตราโย** งูเลื้อยมาในที่ชุมนุม ๙. **ชีวิตนฺตราโย** อันตรายแห่งชีวิต ๑๐. **พฺรหฺมจรยนฺตราโย** อันตรายแห่งพรหมจรรย์ เมื่ออันตราย ๑๐ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งมีมาถึงสวดปาฏิโมกข์ย่อตั้งแต่อุเทศที่ ๒ เป็นต้นไป อันตรายมีมาในเวลากำลังสวดอุเทศใดค้างอยู่ พึงประกาศด้วยสุตบทแต่อุเทศนั้นไป นิทานุเทศสวดยังไม่จบ อย่าพึงประกาศด้วยสุตบท พึงสวดให้จบก่อน นอกนั้นจึงประกาศด้วยสุตบท ไม่มีอันตรายพึงสวดโดยพิสดารจนจบ

อุทเทศแห่งปาฏิโมกข์ ๙ คือ นิทานุเทศ ๑ ปาราชิกุทเทศ ๑ สังฆาทิเสสุทเทศ ๑ อนิยตุทเทศ ๑ นิสสัคคียุทเทศ ๑ ปาจิตติยุทเทศ ๑ ปาฏิเทสนียุทเทศ ๑ เสขิยุทเทศ ๑ สัตตาธิกรณสมถุทเทศ ๑ **ปาฏิโมกขุทเทศ ๕** นั้นรวมตั้งแต่**อนิยต**ถึง**เสขิยวัตร**เข้ากัน เรียกว่า **วิตถาการุทเทศ** จึงมีอุเทศเพียง ๕ ประการ อุเทศนี้สำหรับกำหนดในการสวดย่อในเมื่อมีอันตราย ที่นิยมใช้กันอยู่กำหนดด้วยอุเทศ ๙ ประการ สะดวกในการใช้ประกาศด้วยสุตบท

สุตบทนั้นคือประกาศว่าอุเทศนอกจากที่ **สุตา โข อายสฺมนฺเตหิ จตฺตาโร ปาราชิกา ธมฺมา ฯลฯ สุตา โข อายสฺมนฺเตหิ สตฺตาธิกรณสมถา ธมฺมา เอตฺตกนฺตสฺส ภควโต สุตฺตาคตํ สุตฺตปริยาปนฺนํ อนฺวฑฺฒมาสํ อุทฺเทสํ อาคจฺฉติ ตตฺถ สพฺเพเหว สมคฺเคหิ สมฺโมทมาเนหิ อวิวทมาเนหิ สิกฺขิตพฺพํ.**

๒. ปวารณากรรม

เป็นวินัยกรรมอย่างหนึ่ง ทรงบัญญัติให้ทำในวันสิ้นสุดแห่งการจำพรรษาด้วยจุดประสงค์คล้ายอุโบสถกรรม และทรงอนุญาตให้ทำแทนอุโบสถในวันนั้นด้วย บุพพกิจ บุพพกรณ์ ลักษณะ ๔ และวันประชุมทำปวารณากรรม ก็เหมือนอุโบสถกรรมทุกประการ

ภิกษุหนึ่งรูปพึงอธิษฐานว่า **อชฺช เม ปวารณาปณฺณรสี อธิฏฺฐามิ** ภิกษุ ๒ รูป พึงปวารณากันและกันทีเดียว ไม่ต้องตั้งญัตติ ภิกษุ ๓-๔ รูป พึงตั้งคณะญัตติว่า **สุณนฺตุ เม ภนฺเต อายสฺมนโต อชฺชปวารณา ปณฺณรสี ยทา ยสฺมนฺตานํ ปตฺตกลฺลํ มยํ อญฺญมญฺญํ ปวาเรยยาม** แล้วพึงปวารณากันและกัน ถ้ามีภิกษุตั้งแต่ ๕ รูปขึ้นไป พึงทำสังฆปวารณาตั้งญัตติว่า **สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ อชฺช ปวารณา ปณฺณรสี ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ สงฺโฆ ปวาเรยฺย** แล้วพึงปวารณาตนต่อสงฆ์ทีละรูปตามลำดับพรรษา ถ้าจะระบุประการใดให้เปลี่ยนตอนท้ายเป็นดังนี้ ถ้าปวารณา ๓ หน พึงว่า **เตวาจิกํ ปวาเรยฺย** ถ้าปวารณา ๒ หน พึงว่า **เทฺววาจิกํ ปวาเรยฺย** ถ้าปวารณาหนเดียว พึงว่า **เอกวาจิกํ ปวาเรยฺย**

คำปวารณาต่อสงฆ์ว่า **สงฺฆมฺภนฺเต ปวาเรมิ ทิฏฺเฐน วา สุเตน วา ปริสงฺกาย วา วทนฺตุ มํ อายสฺมนฺโต อนุกมฺปํ อุปาทาย ปสฺสนฺโต ปฏิกฺกริสฺสามิ** ภิกษุอ่อนกว่าพึงเปลี่ยน **อาวุโส** เป็น **ภนฺเต**

คำปวารณาตนต่อคณะว่า **อหํ อาวุโส อายสฺมนฺเต ปวาเรมิ ฯลฯ วทนฺตุ มํ อายสฺมนฺโต อนุกมฺปํ อุปาทาย ปสฺสนฺโต ปฏิกฺกริสฺสามิ** ภิกษุผู้อ่อนกว่าพึงเปลี่ยน **อาวุโส** เป็น **ภนฺเต** ถ้า ๒ รูป จึงเปลี่ยน **อายสฺมนฺเต** เป็น **อายสฺมนฺตํ** เปลี่ยน **อายสฺมนฺโต** เป็น **อายสฺมา**

๓. จีวรกรรม

ไตรจีวร คือ ผ้าสังฆาฏิ ๑ ผ้าอุตตราสงค์ ๑ ผ้าอันตรวาสก ๑ ต้องตัดเย็บทำให้ถูกตามลักษณะให้ได้ประมาณ และย้อมให้ได้สี ทำพินทุกัปปะ แล้วจึงอธิษฐาน จะไม่ตัดไม่ควร เพราะทรงห้ามไว้ว่าอย่าทรงผ้าที่ไม่ได้ตัด ภิกษุใดทรง ภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏ

วิธีตัดผ้านั้น ทรงวางแบบไว้ใน**คัมภีร์ขันธกะ** จะแสดงแบบจีวร ๕ ขัณฑ์ เป็นตัวอย่าง ขัณฑ์หนึ่งๆ แบ่งออกเป็น ๒ ท่อนๆ ยาวเรียกว่า **มณฑล** ท่อนสั้นเรียกว่า **อัฑฒมณฑล** แผ่นผ้าเล็กยาวตามมณฑล ขัณฑ์กลางเรียกว่า **วิวัฏฏะ** แผ่นผ้าเล็กสั้นตามอัฑฒมณฑล ขัณฑ์กลางเรียกว่า **อนุวิวัฏฏะ** แผ่นผ้าเล็กสั้นในระหว่างมณฑลกับอัฑฒมณฑลเรียกว่า **อัฑฒกุสิ** แผ่นผ้าเล็กยาวตามมณฑลเรียก**กุสิ** อัฑฒมณฑลที่ถูกคอในเวลาห่มเรียกว่า **คีเวยยกะ** อัฑฒมณฑลที่ถูกแข้งในเวลาห่มเรียกว่า **ชังเฆยยกะ** อัฑฒมณฑลที่ถูกมือในเวลาห่มเรียกว่า **พาหันตะ** แผ่นผ้าทาบริมโดยรอบเรียกว่า **อนุวาต** ทรงอนุญาตให้มีลูกดุม รังดุมติดที่มุมชายล่างกันผ้าเลิกและที่ผูกคอกันผ้าหลุด

ประมาณกว้างยาวตามขนาดของผู้ใช้ แต่ต้องไม่เท่าหรือเกินสุคตจีวร สุคตจีวรนั้นกว้าง ๖ คืบ ยาว ๙ คืบ โดยคืบพระสุคต ถ้าตัดผ้าขัณฑ์ ๕ ขัณฑ์หนึ่งๆ กว้าง ๒๔ นิ้ว

ขัณฑ์ ๗ ขัณฑ์ละ ๑๗ นิ้ว ๑ กระเบียด ขัณฑ์ ๙ ขัณฑ์ละ ๑๓ นิ้ว ๒ กระเบียด ขัณฑ์ ๑๑ ขัณฑ์ละ ๑๑ นิ้ว อนุวาต ๖ นิ้ว เมื่อประกอบกันเข้าแล้ว เป็นจีวรกว้าง ๓ ศอก ๑ คืบ ยาว ๕ ศอก ๒ กระเบียด โดยวัฑฒกีประมาณคือ นิ้ว คืบ ศอก ช่างไม้เป็นประมาณที่พอดี พึงตัดจีวรตามแบบนี้

สุคตประมาณนั้นคือ ๕ กระเบียดครึ่ง เป็น ๑ นิ้วพระสุคต ๑๒ นิ้วเป็น ๑ คืบ ๒ คืบ เป็น ๑ ศอก เมื่อเทียบกับวัฑฒกีประมาณเป็นดังนี้ ๑๖ นิ้ว ๑ กระเบียด ช่างไม้เป็น ๑ คืบพระสุคต จีวรที่ตัดตามแบบข้างบนนี้จึงเล็กกว่าสุคตจีวร

ในผ้า ๓ ผืนนี้ ทรงอนุญาตให้ทำผ้าสังฆาฏิ ๒ ชั้น อุตตราสงค์ ๑ ชั้น อันตรวาสก ๑ ชั้น สำหรับผ้าใหม่ ถ้าเป็นผ้าเก่าทรงอนุญาตผ้าสังฆาฏิ ๓ ชั้น ๔ ชั้น ผ้าอุตตราสงค์ ๒ ชั้น ผ้าอันตรวาสก ๒ ชั้น ถ้าเป็นผ้าบังสุกุลทรงอนุญาตให้ทำได้ตามต้องการ จะกี่ชั้นก็ได้แล้วแต่จะพึงอุตสาหะ

คติธรรมคำสอน

- **คุณธรรม** ยังผู้เข้าถึงให้เป็นผู้ฉลาดปราดเปรื่องเลื่องระบือ มีความฉลาดกว้างขวางในอุบายวิธี ไม่มีความคับแคบจนมุม

- **ความไม่ยั่งยืน** เป็นสิ่งที่ยิ่งใหญ่และแน่นอน
  ความยิ่งใหญ่ คือความไม่ยั่งยืน
  ชีวิตที่ยิ่งใหญ่ คือชีวิตที่อยู่ด้วยทาน ศีล เมตตา และกตัญญู

- **ชีวิตที่มีความดี** อาจมิใช่ความยิ่งใหญ่
  แต่**ชีวิตที่ยิ่งใหญ่** ต้องอาศัยคุณธรรมความดีเท่านั้น

- คนที่มีวาสนาในทางที่ดีมาแล้ว แต่คบคนพาล วาสนาก็อาจเป็นเหมือนคนพาลได้ บางคนวาสนายังอ่อน เมื่อคบบัณฑิต วาสนาก็เลื่อนขั้นขึ้นเป็นบัณฑิต ฉะนั้น บุคคลควรพยายามคบแต่บัณฑิตเพื่อเลื่อนภูมิวาสนาของตนให้สูงขึ้น

- **ผู้มีศีล** เป็นผู้ปลูกและส่งเสริมสุขบนหัวใจคนและสัตว์ทั่วโลก ให้มีแต่ความอบอุ่นใจ ไม่เป็นที่ระแวงสงสัย

- **ผู้ไม่มีศีล** เป็นผู้ทำลายหัวใจคนและสัตว์
ให้ได้รับความทุกข์เดือดร้อนทุกหย่อมหญ้า

- **ผู้มีปัญญา** ซึ่งมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ มีความเพียรแยกกิเลสให้หมดไป จะไม่เกียจคร้าน ขยันหมั่นเพียรทั้งกลางวันและกลางคืน

- **การตำหนิติเตียนผู้อื่น** ถึงเขาจะผิดจริงก็เป็นการก่อกวนจิตใจตนเองให้ขุ่นมัวไปด้วย ความเดือดร้อนวุ่นวายใจที่คิดแต่ตำหนิผู้อื่นจนอยู่ไม่เป็นสุขนั้น นักปราชญ์ถือเป็นความผิดและบาปกรรมไม่ดีเลย

- ดีใดไม่มีโทษ ดีนั้นชื่อว่าดีเลิศ

- ได้สมบัติทั้งปวง ไม่ประเสริฐเท่าได้ตน
เพราะตัวตนเป็นบ่อเกิดแห่งสมบัติทั้งปวง

- แก้ให้ตกเน้อ
แก้บ่ตกคาพกเจ้าไว้ แก้บ่ได้แขวนคอต่องแต่ง
แก้บ่พ้นคาก้นย่างยาย คาย่างยายเวียนตายเวียนเกิด
เวียนเอากำเนิดในภพทั้งสาม ภพทั้งสามเป็นเฮือนเจ้าอยู่

- เหลือแต่เว้าบ่เห็นบ่อนเบาหนัก เดินบ่ไปตามทางสิถึกดงเสือฮ้าย

ในพระธรรมเทศนาของท่านพระอาจารย์มั่น

ท่านแสดงภาคปฏิบัติ ดังนี้

วิธีเดินจงกรม ต้องให้อยู่ในท่าสำรวมทั้งกายและใจ ตั้งจิตและสติไว้ที่จุดหมายของงานที่ตนกำลังทำอยู่ คือกำลังกำหนดธรรมบทใดอยู่ พิจารณาขันธ์ใดอยู่ อาการแห่งกายใดอยู่ พึงมีสติอยู่กับธรรมหรืออาการนั้นๆ ไม่พึงส่งใจและสติไปอื่นอันเป็นลักษณะของคนไม่มีหลักยึด ไม่มีความแน่นอนในตัวเอง การเคลื่อนไหวไปมาในทิศทางใดควรมีความรู้สึกด้วยสติพาเคลื่อนไหว ไม่พึงทำเหมือนคนนอนหลับ ไม่มีสติตามรักษาความกระดุกกระดิกของกาย และความละเมอเพ้อฝันของใจในเวลาหลับของตน การบิณฑบาต การขบฉัน การขับถ่าย ควรถืออริยประเพณีเป็นกิจวัตรประจำตัว ไม่ควรทำเหมือนคนผู้ไม่เคยอบรมศีลธรรมมาเลย พึงทำเหมือนสมณะคือเพศของนักบวชอันเป็นเพศที่สงบเยือกเย็น มีสติปัญญาเครื่องกำจัดโทษที่ฝังลึกอยู่ภายในอยู่ทุกอิริยาบถ การขบฉัน พึงพิจารณาอาหารทุกประเภทด้วยดี อย่าปล่อยให้อาหารที่มีรสเอร็ดอร่อยตามชิวหาประสาทนิยมกลายมาเป็นยาพิษแผดเผาใจ แม้ร่างกายจะมีกำลังเพราะอาหารที่ขาดการพิจารณาเข้าไปหล่อเลี้ยง แต่ใจจะอาภัพเพราะรสอาหารเข้าไปทำลาย จะกลายเป็นการทำลายตนด้วยการบำรุงคือทำลายใจ เพราะการบำรุงร่างกายด้วยอาหารโดยความไม่มีสติ

สมณะไปที่ใด อยู่ที่ใด ไม่พึงก่อความเป็นภัยแก่ตัวเองและผู้อื่น คือไม่สั่งสมกิเลสสิ่งน่ากลัวแก่ตัวเองและระบาดสาดกระจายไปเผาลนผู้อื่น คำว่า กิเลส อริยธรรม ถือเป็นสิ่งที่น่ากลัวอย่างยิ่ง พึงใช้ความระมัดระวังด้วยความจงใจ ไม่ประมาทต่อกระแสของกิเลสทุกๆ กระแส เพราะเป็นเหมือนกระแสไฟที่จะสังหารหรือทำลายได้ทุกๆ กระแสไป การยืน เดิน นั่ง นอน การขบฉัน การขับถ่าย การพูดจาปราศรัยกับผู้มาเกี่ยวข้องทุกๆ ราย และทุกๆ ครั้งด้วยความสำรวม นี่แลคืออริยธรรม เพราะ

พระอริยบุคคลทุกประเภทท่านดำเนินอย่างนี้กันทั้งนั้น ความไม่มีสติ ไม่มีการสำรวม เป็นทางของกิเลสและบาปธรรม เป็นทางของวัฏฏะล้วนๆ ผู้จะออกจากวัฏฏะจึงไม่ควรสนใจกับทางอันลามกตกเหวเช่นนั้น เพราะจะพาให้เป็นสมณะที่เลว ไม่เป็นผู้อันใครๆ พึงปรารถนา อาหารเลวไม่มีใครอยากรับประทาน สถานที่บ้านเรือนเลวไม่มีใครอยากอยู่อาศัย เครื่องนุ่งห่มใช้สอยเลว ไม่มีใครอยากนุ่งห่มใช้สอยและเหลือบมอง ทุกสิ่งที่เลวไม่มีใครสนใจ เพราะความรังเกียจโดยประการทั้งปวง คนเลว ใจเลว ยิ่งเป็นบ่อแห่งความรังเกียจของโลกผู้ดีทั้งหลาย ยิ่งสมณะคือนักบวชเราเลวด้วยแล้ว ก็ยิ่งเป็นจุดทิ่มแทงจิตใจของทั้งคนดีคนชั่ว สมณะชีพราหมณ์ เทวบุตรเทวดาอินทร์พรหมไม่เลือกหน้า จึงควรสำรวมระวังนักหนา

การบำรุงรักษาสิ่งใดๆ ในโลก การบำรุงรักษาตน คือใจเป็นเยี่ยม จุดที่เยี่ยมยอดของโลกคือใจ ควรบำรุงรักษาด้วยดี ได้ใจแล้วคือได้ธรรม เห็นใจตนแล้วคือเห็นธรรม รู้ใจแล้วคือรู้ธรรมทั้งมวล ถึงใจตนแล้วคือถึงพระนิพพาน ใจนี่แลคือสมบัติอันล้นค่า จึงไม่ควรอย่างยิ่งที่จะมองข้ามไป คนพลาดใจคือไม่สนใจปฏิบัติต่อใจดวงวิเศษในร่างนี้ แม้จะเกิดสักร้อยชาติพันชาติก็คือผู้เกิดผิดพลาดนั่นเอง เมื่อทราบแล้วว่าใจเป็นสิ่งประเสริฐในตัวเรา จึงไม่ควรให้พลาดทั้งรู้ๆ จะเสียใจภายหลัง ความเสียใจทำนองนี้ไม่ควรให้เกิดได้เมื่อทราบอยู่อย่างเต็มใจ มนุษย์เป็นชาติที่ฉลาดในโลก แต่อย่าให้เราที่เป็นมนุษย์ทั้งคน โง่เต็มตัว จะเลวเต็มทนและหาความสุขไม่เจอ

จารึกโดยพระธรรมวิสุทธิมงคล

(พระญาณสมฺปนฺโน หลวงตามหาบัว)

หนังสืออ้างอิง

วัดป่าดานวิเวก, <u>หลักธรรมชุดศิลาจารึก</u>, มกราคม ๒๕๕๙,
บริษัท ด่านสุทธาการพิมพ์ จำกัด

มูลนิธิพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต, <u>บูรพาจารย์</u>, ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๔

<u>มุตโตทัย</u> ของท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ

<u>ธรรมบรรยาย ของท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ</u> จดจารึกโดย
พระภิกษุทองคำ ญาโณภาโส และพระภิกษุวัน อุตตโม

คำแผ่กุศลแก่สรรพสัตว์

ณ วัดป่าอัมพโรปัญญาวนาราม

ในพระอุปถัมภ์ สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (อมฺพรมหาเถร)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ตำบลคลองกิ่ว อำเภอบ้านบึง จังหวัดชลบุรี

วันศุกร์ที่ ๒๔ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๕๖๐ ดิถีขึ้น ๖ ค่ำ เดือน ๑

ขอบุญกุศลจริยา อันข้าพเจ้าทั้งหลายได้บำเพ็ญด้วยดีแล้ว ทางกาย วาจา และใจ กล่าวโดยจำเพาะคือ การสร้างอารามถวายแด่สงฆ์จตุรทิศ อุทิศไว้ในพระบวรพุทธศาสนา อารามนั้นมีนามว่า วัดป่าอัมพโรปัญญาวนาราม ประกอบด้วยปูชนียวัตถุ และเสนาสนะต่างๆ กล่าวคือพระพุทธปฏิมาปางนาคปรก พระพุทธปฏิมาปางสมาธิ ศาลาที่ประชุม อาคารพิพิธภัณฑ์ที่ประมวลธรรมโอวาทของพระสุปฏิปันโน ถนนลาดยางกว้าง ๙ เมตร ยาว ๘๐๐ เมตร อ่างเก็บน้ำสาธารณทาน กำแพงรอบพื้นที่ยาว ๒,๘๐๐ เมตร สูง ๓ เมตร ตลอดทั้งบุญกิริยาแห่งการบำเพ็ญทาน รักษาศีล เจริญภาวนา ด้วยน้ำใจศรัทธาเลื่อมใสมั่นคงในพระรัตนตรัย ดั่งนี้ ข้าพเจ้าขอตั้งสัจจาธิษฐาน แผ่กุศลไปไม่มีประมาณ ขอถวายเป็นพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณ สมเด็จพระบูรพมหากษัตริยาธิราช และพระบรมวงศานุวงศ์ทุกพระองค์ และเป็นกุศลสนองคุณท่านผู้บำเพ็ญคุณประโยชน์ต่อประเทศชาติและพระพุทธศาสนา เป็นปฐม

อนึ่ง ขอสรรพสัตว์ทั้งหลาย ไม่มีที่สุด ไม่มีประมาณ, จงมีส่วนแห่งบุญที่ข้าพเจ้าได้ทำในบัดนี้, และแห่งบุญอื่นที่ได้ทำไว้ก่อนแล้ว, คือจะเป็นสัตว์เหล่าใด, ซึ่งเป็นที่รักใคร่และมีบุญคุณ เช่นมารดาบิดาของข้าพเจ้า เป็นต้นก็ดี ที่ข้าพเจ้าเห็นแล้วหรือไม่ได้เห็นก็ดี, สัตว์เหล่าอื่นที่เป็นกลางๆ หรือเป็นคู่เวรกันก็ดี, สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ในโลก, อยู่ในภูมิทั้ง ๓, อยู่ในกำเนิดทั้ง ๔, มีขันธ์ ๕ ขันธ์, มีขันธ์ขันธ์เดียว, มีขันธ์ ๔ ขันธ์, กำลังท่องเที่ยวอยู่ในภพน้อยภพใหญ่ก็ดี, สัตว์เหล่าใดรู้ส่วนบุญที่ข้าพเจ้าแผ่ให้แล้ว, สัตว์เหล่านั้นจงอนุโมทนาเองเถิด, ส่วนสัตว์เหล่าใดยังไม่รู้ส่วนบุญนี้, ขอเทวดาทั้งหลายจงบอกสัตว์เหล่านั้นให้รู้

เพราะเหตุที่ได้อนุโมทนาส่วนบุญที่ข้าพเจ้าแผ่ให้แล้ว, สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง, จงเป็นผู้ไม่มีเวร, อยู่เป็นสุขทุกเมื่อ, จงถึงบทอันเกษมกล่าวคือพระนิพพาน, ความปรารถนาที่ดีงามของสัตว์เหล่านั้น จงสำเร็จเถิด, สาธุ สาธุ สาธุ